કુમાર

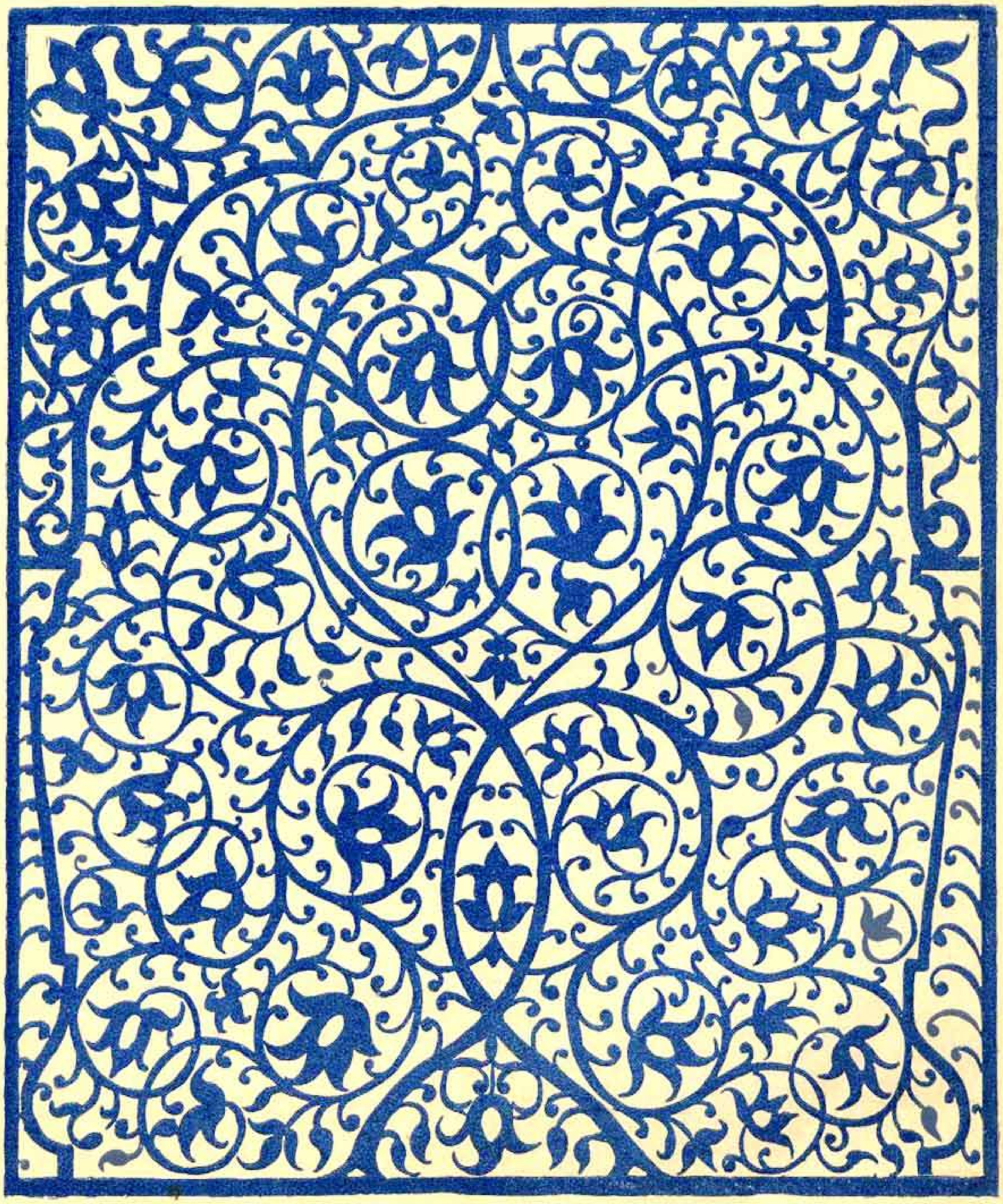
જેઠ '૯૩

૧૬૨

તંત્રી · રવિશંકર રાવળ

સંપાદક · બચુભાઈ રાવત

આપતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

શાહેઆલમ (અમદાવાદ)ના દરવાજાની પિત્તળમાં કોતરેલી જાળી

રજુઆત

કેટલાક માસ પૂર્વે 'કુમાર'માં આવી ગએલા 'જીવનતીર્થ હરદ્વાર'ના વાંચનારાઓ કાકાસાહેબની કલમનો લાક્ષણિક પ્રસાદ નહિ ભૂલ્યા હોય. '**परोपकारार्थमिदं शरीरम्**' એ સૂત્ર ઉદ્‌ઘોષતાં પાણી ઉછાળ્યે જતી 'સેવાવ્રતા રાવી'નો આ અંકમાં એમણે કરાવેલો પરિચય પણ એવો જ સહૃદયી જણાશે. ❙ કમાલના ચરિત્રના ઉત્તરાર્ધમાં, નવી રાષ્ટ્રીય સરકારના પ્રમુખ નીમાયા પછીથી તે આજ દિવસ સુધીનું એનું જીવનચરિત્ર રજૂ થાય છે. સુલતાની ને ખિલાફતનો નાશ કરી, ધર્મનાં ધતીંગો ને અરબી ભાષાનો ઉચ્છેદ કરી, આજના તુર્કી અને તુર્કજીવનને એણે જે કક્ષાએ પહોંચાડ્યું છે એનો મર્મ એથી પામી શકાશે. ❙ આપણા ઉદ્યોગનાં મહત્ત્વનાં અંગો પાછળ, હિંદને રૂંવેરૂંવે વળગી રહી તેનું શોણિત ચૂસતી અનેક પરદેશી વસ્તુઓ આપણું ધ્યાન જ નથી ખેંચતી. એનાં સાચાં કારણોની મીમાંસા પછી, આ અંકમાં એનું નિદાન સૂચવેલું છે. હિંદને લાગુ પડેલા એ પક્ષાઘાત માટે સાચી રીતે તો આપણી લોકોપયોગી સંસ્થાઓ જ જવાબદાર હોઈ, તેમણે લેવા ઘટતા માર્ગની યે એમાં છણાવટ કરવામાં આવી છે. ❙ 'કાજિયાં અને જળકુકડી' ઉપરાંત તો, વનેચર એમની લેખમાળાના આ હપતામાં ઉત્તર ગુજરાતના સરઃપ્રદેશનો અને આપણી સ્થાયી તેમજ પ્રવાસી એ બે પક્ષિસૃષ્ટિનો જે રંગભર્યો પરિચય આપે છે તે આપણા દેશ પ્રત્યે અસ્મિતા પ્રેરે તેવો છે. ❙ કાચી બુદ્ધિ અને કુસંગને લઇને કુમારજીવનમાં સ્વાભાવિક જ થવા પામતી ગફલતને 'જુગારી'ની વાર્તામાં નિરૂપવામાં આવી છે. ❙ આગબોટમાં તમે ભલે કદી ન ચડ્યા હો, છતાં આ વખતનું 'જીવનનું પરોઢ' વાંચતાં તો જાણે તમે જાતે જ એના જાડિયા સાહેબ, ને કપ્તાન સાથે ગોષ્ટિ કરતા ને એનું યંત્રકામ નજરાવતા હિંદી મહાસાગરનાં પાણી વીંધી રહ્યા હો એમ લાગશે. ❙ થોડા જ સમય પર અવસાન પામેલા, મરાઠી જ્ઞાનકોશના રચયિતા ડૉ શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરનું 'માધુકરી'માંનું ચરિત્ર કોઇ કરુણ પ્રશસ્તિ સમું જ છે. અને એ જ વિભાગમાંનો 'કુમાર વિજ્ઞાનીઓ'નો લેખ તો આપણા ગુજરાતના કૌમાર્ય ને એની ક્રિયાશીલ પ્રતિભાને પડકારરૂપે રહે છે.

કુમાર

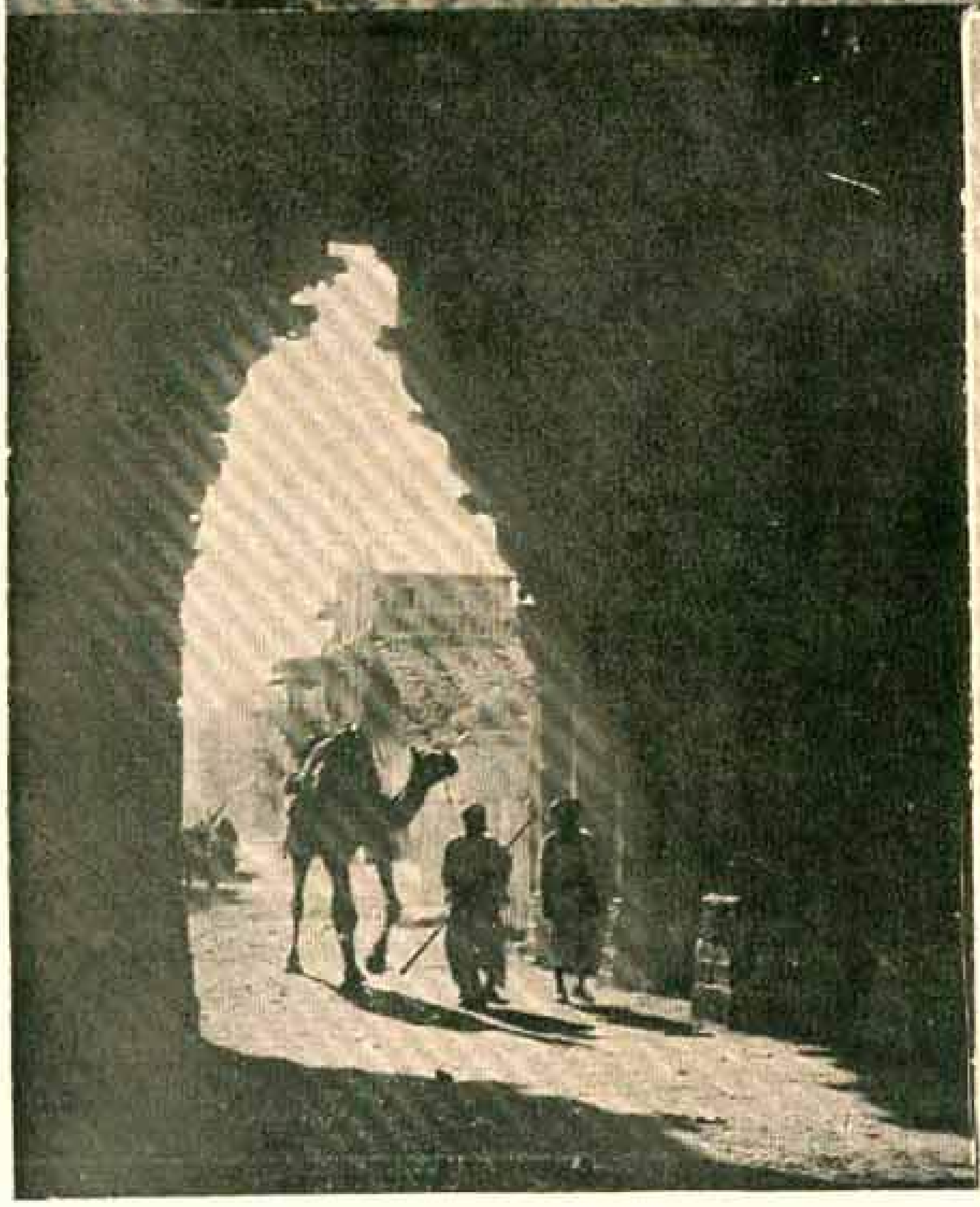
જેઠ ૧૯૯૩

અંક ૧૯૨

મુદ્રક · બચુભાઇ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક · રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂા. ૩; છુટક નકલના ૧૦ આના. મુંબાઇના એજન્ટો · આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ

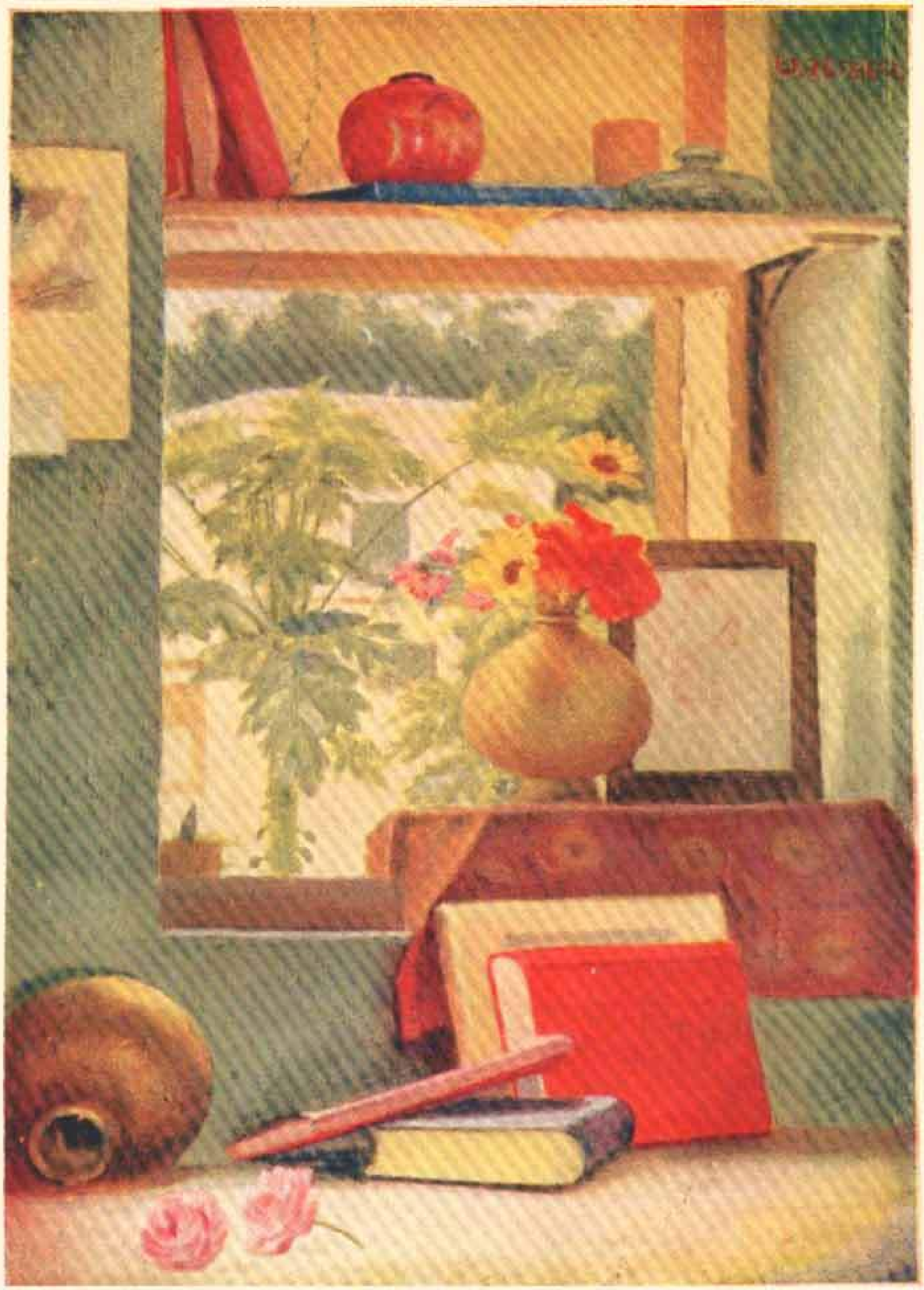

ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનું પરિણામ

ઉપર. 'રંકની રોજી'—ભાઇ કનુ રાવત (અમદાવાદ), બીજું ઇનામ; નીચે: ડાબી બાજુ, 'સફરે'—ભાઇ સૈયદ અહમદ (ડભોઇ), પહેલું ઇનામ; જમણી બાજુ, 'તાડછેદન'—ભાઇ કનૈયાલાલ જોષી (અંકલેશ્વર), ત્રીજું ઇનામ.

અભ્યાસની બારી

ચિત્રકાર · છગનલાલ જાદવ

(ગૂજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા)

એકલવ્યની ગુરુદક્ષિણા

'કાંઇ નહિ, ગુરુ, કાંઇ નહિ; ભલે લીધો તમે અંગૂઠો આમ !
જોજો ને લૈશ ચલાવી હું અંગૂઠા વિના યે માહરું કામ.
જોર છોને મને આવતું, આવતું'તું એના કરતાં બમણું સ્હેજ,
મુક્ત થયો તમ ઋણથી, ન્હૈંતર દેવું એ શિરપે વાળવું રે'ત.

આજ પ્રભાતે તમે લઇ દક્ષિણા, પળીઆ હસ્તિનાપુરની વાટ.
પાછળ પાછળ બકરાં ઘેટાં શી કૌરવ પાંડવ કેરી જમાત
કૂદતી નાચતી દોડતી દેખીને આંખડીઓ મારી નીરે ભરાય,
રાજનાં બાળ આ ભીલકુમારનો હાથ કપાવીને કાં ખુશી થાય?

જાણું તમારી તો ઇચ્છા ન'તી જરી આશાઓમાં મમ અગ્નિ દેવાની.
જ્યારે મેં તમને વૃક્ષને છાંયડે માટીની મૂર્તિ તમારી દેખાડી,
ત્યારે કેવી તમ મુખપે ગર્વની લાલપ આવી હતી સરી સ્હેજ,
શિરપે માહરા દૃષ્ટિ પડી તમ, કોમળ આશીરવાદની પેઠ.
ધીરે ધીરે તમે સ્નેહથી પૂછી'તી સાધનાની મારી સઘળી રીત;
કેવી રીતે હું તમારી એ મૂર્તિમાં સ્થિર કરી મમ ચંચળ ચિત્ત,
શીખ્યો હતો બધી વિદ્યાઓ જે નવ શીખવ્યી કો દિ' શિખાય,
રાત ને દિવસ શ્રમ કર્યો પછી અંતરમાં જેની ઓળખ થાય.
દેખી તમે મારી વિદ્યાતણી પરિપૂર્ણતા વિસ્મય પામ્યા'તા સ્હેજ,
જ્યારે મેં શ્વાનના મુખમાંથી મારાં શર ખેંચી લીધાં, ને લગીરેક
ઇજા એને નવ આવવા દીધી, ને ભસવા લાગ્યો એ જોરથી પાછો,
ગુરુ તમારાં નયનમાં ત્યારે મેં દીઠો'તો હર્ષનો છાંયડો આછો !
કાં જે, ગુરુદેવ, હું તો હતો તમ વિદ્યાનું વાહન માત્ર,
મૂળ તો શક્તિ તમારી જ સઘળાં ચલવતી મમ ગાત્ર;
માતપિતા જેમ બાળક જોઇને થૈ જતાં હર્ષથી ઘેલાં
તેમ ગુરુદેવ, દેખીને મુજને અશ્રુ બે હર્ષનાં આંખે ઝરેલાં !

કિંતુ તમે જ્યારે પાછું ફરી જોયું, દીઠાં જ્યારે પેલા સર્વનાં મુખ,
ઇર્ષ્યાના અગ્નિએ બાળી કર્યાં હતા સર્વને મ્લાન કુરૂપ.
સ્વપ્નમાંથી તમે જાગી ઊઠ્યા ત્યારે, સાંભર્યું રાજગુરુ તમે મોટા,
ભીલકુમારની ભક્તિને વશ થઇ તમે રાજ્યને થ્યા'તા રે ખોટા.
રાજકુમારોને રાખવાને રાજી વાપરવાની હતી તમ વિદ્યા,
કૌરવ–પાંડવ જાણતા એ તેથી મૂંઝવણ તમ જોઇને રીઝ્યા.
દીધું હતું તમે એમાંના એકને વેણ કરી દેવા સર્વથી શ્રેષ્ઠ
શિષ્ય તમારો, હવે કરી કેમ રાખો એને ભીલકુમારની હેઠ?

મુખના બેચાર શબ્દ, ગુરુદેવ, પંથમાં કાંટા બની પડી રે'તા,
લાગ મળે ત્યારે પોતાની ક્રૂરતા કેરો પરિચય કારમો દેતા.
એમાં ન'તો જરી દોષ તમારો ગુરુદેવ, સઘળું હું પરમાણું,
દેવ સમી તમ વિદ્યા, પરંતુ જે માનવી નિર્બળ પેટ તમારું.
અર્જુને આવીને કાનમહીં તમ કીધું, ગુરુદેવ, શું, તે ન જાણું?
મુખના ભાવ તમારા ધીરેધીરે બદલાયા, જેમ વાતાં રે વા'ણું
આભ ધીરેધીરે આંખડીઓ બીડે, સૂર્યના તેજથી થૈ જાય અંધ,
તેમ તમારી મૃદુ મધુ લાગણી આદેશ આગળ થૈ ગઈ બંધ!
ધીરેધીરે ગુરુદેવ તમે સમજ્યા તમ ગુરુપણા કેરો ભાર,
જ્ઞાનીઓને પણ કોક સમે પડતું થવું સત્તાની પાસે લાચાર!

(પણ) જ્ઞાની તમે તેથી જાણતા ક્રૂર વ્યવસ્થા આ દુનિયા કેરી,
મોટી ચીજો નાની ભંગુર વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખી રહેલી.
જાણતા, વૃક્ષનું મૂળ જો કાપે તો વૃક્ષ મહા થઈ જાય નકામું,
જાણતા માનવદેહમહેલમાં નેનદીવા વિના રે'વાય શાનું?
જ્ઞાની તેથી તો તમે જાણ્યું અંગૂઠા વિના ન સાહરું ચાલશે કાંઈ!
જ્ઞાની તેથી તો તમે ગુરુ કાઢિયું બ્હાનું આ દક્ષિણા લેવાનું હાય!

ધીરેધીરે મમ પાસ આવી, તમે ફેરવીને મમ શિર પે હાથ,
સજળ નયને ધીમે રહી કહી દક્ષિણા દેવાની વાત,
સમજ્યો'તો ગુરુ, દ્વન્દ્વ તમારા હૃદયમાં ચાલતું તે સમે ભારી!
દેખી ન'તી શું મેં મુખે તમારા એ રાજવી શિષ્યોની ક્રૂર ખુમારી?

પુણ્ય પ્રભાતનો તડકો આપણ બન્નેને યે હતો ભેટતો ભાવે,
અનુભવ્યું'તું મેં ગુરુને કાજ આ દેહ યે કાપતાં આનંદ આવે!
કેડમાંથી મમ કાઢ્યું કૃપાણ, ને મૂકી તમારાં બે ચરણે માથું,
આંખ મીચી પળ ધન્ય ઘડી કેરું દ્રોણ ગુરુજી મેં અમૃત ચાખ્યું.
એકી ઝટાકે મેં અંગૂઠાને કર્યો હાથ થકી મમ ક્ષણમાં જુદો,
લોહીની ધારે તમારાં ચરણનો વાટની ધૂળ ને કાદવ લૂછ્યો.
'દીર્ઘજીવી રહો, વત્સ!' કહી તમે ચાલ્યા ગયા જોયા વિના જ પાછું,
આંખડીમાં તમ પોતાની દીનતા ઉપર ખેદનું નીર રે નાચ્યું.

ઓ રે, ગુરુદેવ, મારે એ અંગૂઠાનું નવ કાંઈ યે કામ,
આંખડીનું તમ નીર મળ્યું મને, સાધનાનું મમ શ્રેષ્ઠ એ દામ!
અર્જુન છો પટ્ટશિષ્ય થતો, રે'તો છોને હું ભીલકુમાર રે! આવો,
એને ન કોઈ દિ' મળશે ગુરુ માટે નિજ અંગૂઠો દેવાનો લ્હાવો.'

'શ્રવણ'

જાપાનનાં નાટ્યો અને નૃત્યો

● કોઇ પણ દેશની સંસ્કારિતા પારખવી હોય તો તેનાં ચાલુ નાટકો અને નૃત્યો જોઇ લેવાં. ખાસ કરી નાટકશાળા કોઈકને જ આકર્ષ્યા વિના રહે, એટલે જનસમાજ કઇ જાતની અભિરૂચિ પોષી રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ ત્યાં જ મળી રહે. મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે જાપાનમાં થોડી મુદતમાં યે નાટક જોવાની તક તો લેવી ને લેવી જ. અને તેમાં યે ત્યાં પહોંચતાં જ ત્રીજે દિવસે મને જાપાની રંગભૂમિનું એક સાદું છતાં બહુ રમણીય દર્શન થયું, ત્યારે તો એ જિજ્ઞાસા વધી પડી. અમે જાપાનમાં ઊતર્યા તે વખતે ત્યાં નજીકના એક દરિયાકિનારે જાપાન એમ્પાયર એકઝીબીશન (સામ્રાજ્ય પ્રદર્શન) ભરાયું હતું. એ પ્રદર્શન જોવા મળ્યું એ પણ અકસ્માત હતો, કારણકે પ્રદર્શનનો એ છેલ્લો જ દિવસ હતો. લાખો માણસોએ તેમાંથી પોતાના સામ્રાજ્યનું ગૌરવ અનુભવ્યું, જ્ઞાન અનુભવ અને માહિતી મેળવ્યાં, તેમજ તેને શિક્ષણપ્રદ બનાવવાની હજારો પ્રકારની યોજનાઓ કરેલી હોવાથી બાળકોની કેળવણીમાં પણ અનેકગણો વધારો થયો હશે. એ વિગતો મારે બીજા પ્રસંગે વિસ્તારવી છે; પણ તે બધી બાબતોમાં, પ્રદર્શનના જ વિસ્તારમાં જાપાનની રંગભૂમિ પણ રાખવામાં આવી હતી અને હજાર માણસ બેસી શકે એવડી નાટકશાળાજ ચડઊતર બેઠકોવાળી બાંધેલી હતી. પ્રદર્શન જોતાં થાકી જાઓ કે વખત બચતાં આનંદ લેવા ચાહો તો ત્રણ વાગ્યા પછી ગમે ત્યારે પ્રદર્શનની તમારી ટિકિટથી જ એમાં બેસવાનું મળે. ત્રણચાર આના જેટલી ટિકિટમાં જ પ્રદર્શન, તમાશા અને આ નાટકશાળા જોવાનાં મળ્યાં એમાં હિસાબ શો કરીએ?

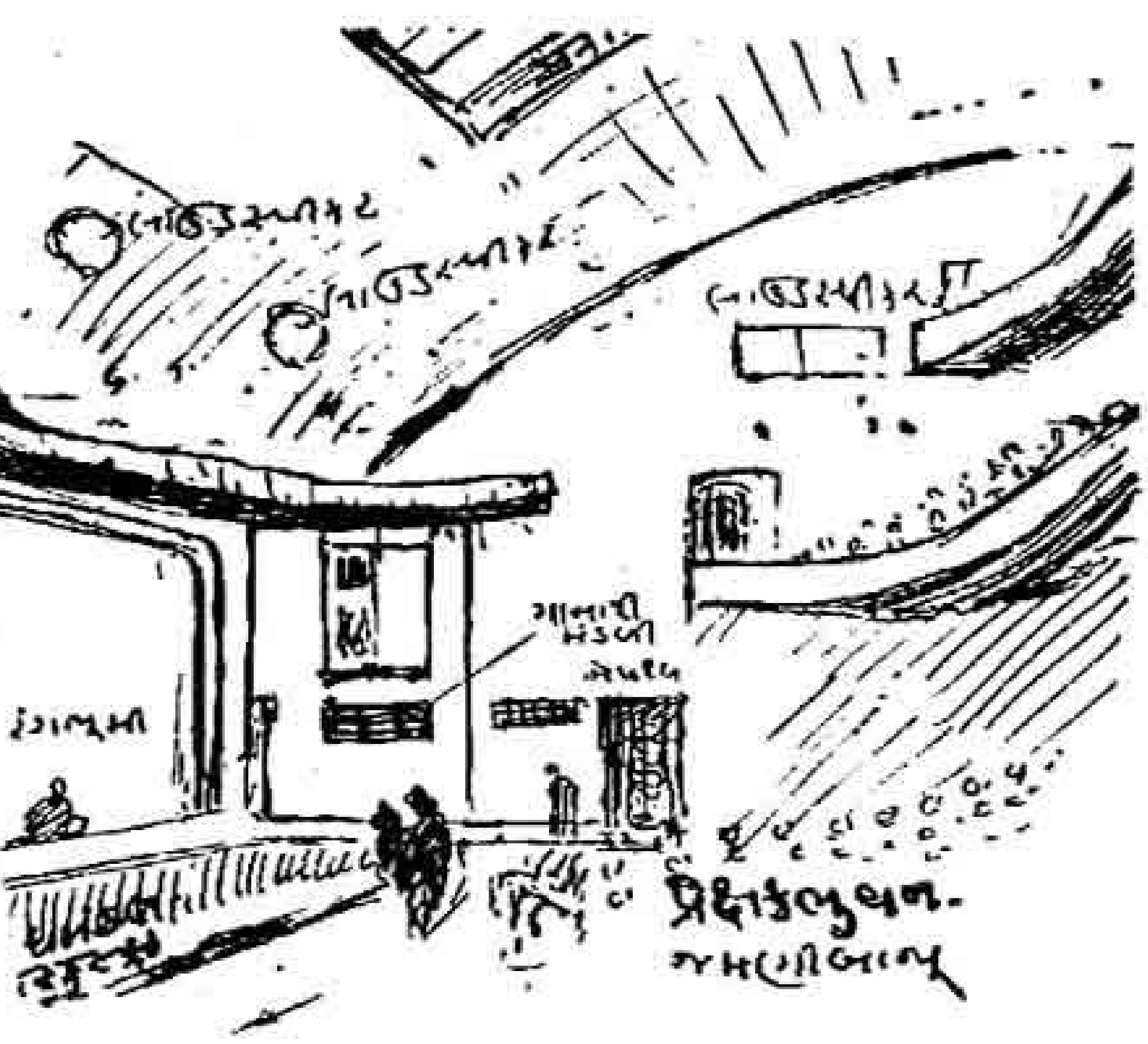
નાટકશાળામાં શું જોવાનું મળશે તેનો કંઇ પણ ખ્યાલ બાંધ્યા વિના અમે દાખલ થયા ત્યારે યુરોપીઅન પ્રકારનો એક નાચ ચાલતો હતો, એટલે થોડી વારમાં તે પતાવીને અમે તો બહાર નીકળી જવાનો ઇરાદો કર્યો. પણ તુરત બાજુ પરના મોટા પાટીઆ પરના કાગળનું શીટ એક જણે ઉઠાવી જાહેર કર્યું કે હવે કંઈક જાપાની પ્રોગ્રામ છે અને કોઇ જાણીતી ગેઇશામંડળી તે રજુ કરે છે. ગેઇશા અને જાપાન એ બે શબ્દો બહુ જ સંકળાએલા છે. જાપાનની કલાત્મક સંસ્કૃતિનો વારસો લાંબી પરંપરાથી સાચવનારી આ ગેઈશાઓ કયા તત્ત્વ ઉપર ત્યાંના સમાજમાં માનભરી પદવી ધરાવે છે એ મને કોયડો લાગતો હતો. પણ આ પ્રસંગે જે થોડો પણ નૃત્યપ્રયોગ જોવા મળ્યો એથી ખાત્રી થઇ કે એ હક્ક તેમને મુબારક છે. પડદો ખસતાં જ ઘેરા કાળા રંગના પડદા ઉપર વાદળાંની રેખાઓ, ચંદ્ર અને એક ઝાડની વિસ્તરતી ડાળીઓ જ; અને બે ચડઊતર બાંક ઉપર કેટલીક છોકરીઓ જાપાનનું સિતાર જેવું વાજું લઈ, એક જ ઢબે ગોઠણ ગાંડી બેઠેલી. એ બધીનાં વસ્ત્રો લગભગ કાળાં હતાં અહીં પહેલેથી એક વાત જાણવાની જરૂર છે કે જાપાની રંગભૂમિ ઊંચાઇમાં થોડી હોય તે ચાલે છે, પણ તેને પહોળાઇ ખૂબ જોઇએ. તેના નૃત્યના પ્રકારે પણ એ જ ધોરણે રચાએલા જણાય છે. બેઠેલી છોકરીઓએ જ્યારે વાદ્ય શરૂ કર્યું ત્યારે તો માત્ર બેચાર સુરાવટ જેવી ગત જ વાગતી લાગી, પણ પછી તેમાંની એક જણીએ વાંસળી જેવા સ્વરે કંઇ ગીત શરૂ કર્યું અને બીજી વચમાં ઝીલવા લાગી ત્યારે તો જાપાનનું હૃદય બોલતું લાગ્યું. ત્યાં તો નેપથ્યમાંથી એ સૌ કરતાં એક સુકુમાર બાળાએ આવી એ ગાનારીઓ તરફ ભાવોની મુદ્રા કરતા ધીમું નૃત્ય શરૂ કર્યું અને પદ બદલાતું ગયું તેમતેમ તેનાં પગલાંની ઝડપ બદલાતી ચાલી. જાપાનની સ્ત્રીઓના પોશાકની ખરી ખૂબી એમના નૃત્યમાં જ સમજાય છે. તેમના ફીંગોનો ક્યારે ઊડતા રહે, ક્યારે અંગ પર લપટાય, ક્યારે હાથની બાંહ્યો ઝૂલતી રહે, ક્યારે ગુલાંટો ખાતી ફરે,

કોબે અને ઓસાકાની વચ્ચે નીશીનોમીઆ સ્ટેશને ગાડી બદલી તાકારાઝુકાના નાટ્યનગરે જવાય છે એ દર્શાવતો, ત્યાંની રંગભૂમિના ચિત્રવાળો રેલવેનો આ નકશો જાપાનીઓની લોકોમાં માહિતી પ્રચારવાની અનેક નુસખાભરી રીતોમાંનો એક નમૂનો છે

તાકારાઝુકાની વિદ્યાર્થિનીઓ

જાપાનના થીએટરની રચના સમજાવતો નકશો

પંખો ક્યાં ખોસાય, કઇ રીતે ખેંચાય તથા ઊઘડે વગેરે તાલ-બદ્ધ અને કલાત્મક રીતે જોવાનું મળ્યું એટલે જોએલાં અનેક જાપાની ચિત્રોની લાક્ષણિકતા એકદમ સમજાઈ ગઇ એ ચિતારાએએ જે કંઇ બારીકીઓ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે બધો આ નાનકડી નર્તિકાએ અનેક રીતે અંગભંગ કરી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યો. પછી વળી ઋતુનાં ગીત શરૂ થયાં. ત્યારે અજબ ખૂબીથી એ નર્તિકાએ ઉપરના કીમોનો બદલવા માંડ્યા. પહેલાં તો અમને યે સમજ ન પડી કે કેટલા કીમોનો તેણે પહેર્યા હશે! પણ લગભગ ચારેક જાતનાં વસ્ત્રો એણે બદલી બતાવ્યાં, છતાં આગ ઉથી તે કળી જવાનું મુશ્કેલ હતું.

આમ, અમે એક પછી એક જે પ્રયોગો જોયા તેમાં વચ્ચે ફ્રેંચ અને અમેરિકન નૃત્યોનાં પણ સુંદર અનુકરણ હતાં. વચમાં બહારવટીઆનો એક પ્રસંગ, નૃત્ય અને વાર્તાની ગૂંથણી-રૂપે જોયો. એ બધાંમાં છોકરીઓએ જ સ્વાંગ સજ્યા હતા. વાર્તામાં કંઇક એવું હતું કે નિર્દોષ માણસોને ક્રૂરતાથી લૂંટી તેઓ ઉન્મત્ત બન્યા છે એવામાં તેમની નજરે માતૃભૂમિ બળતી દેખાય છે, એટલે બધાને પોતાનાં કરતુક ઉપર અફ-સોસ થાય છે અને પકડેલા કેદીઓને છોડી દઇ, માતૃભૂમિને અર્પણ થવા ચાલ્યા જાય છે. એ બધામાં ક્રૂર ઉન્માદ, વેદના, સહાનુકંપા વગેરે ભાવોની ખીલવણી છાપ પાડે એવી હતી.

નાટકની સાથેસાથે જે વાદ્યસમુદાય કામ કરતો હતો તેના માણસો જોતાં તેમાં યુવાનોને ઊંબરે ઊભેલાં યુવકયુવતીઓ જ હતાં. તેમની વચ્ચે કોઈ વૃદ્ધ ઉસ્તાદ વખતોવખત માત્ર સૂચના આપતો નજરે પડતો. પછી સમજાયું કે આ બધા પ્રયોગો બીનધંધાર્થી મંડળો તરફથી કરવામાં આવ્યા હતા. નાટ્ય-ગૃહની બહારના મેદાનમાં અમે કેટલીક પ્રેક્ષક બાલિકાઓને તેમની એ સખીઓ સાથે હસાહસી કરી મળતી જોઇ. તે જ પ્રમાણે જુવાનોને તેમના મિત્રો શાબાશી આપતા હતા અમે

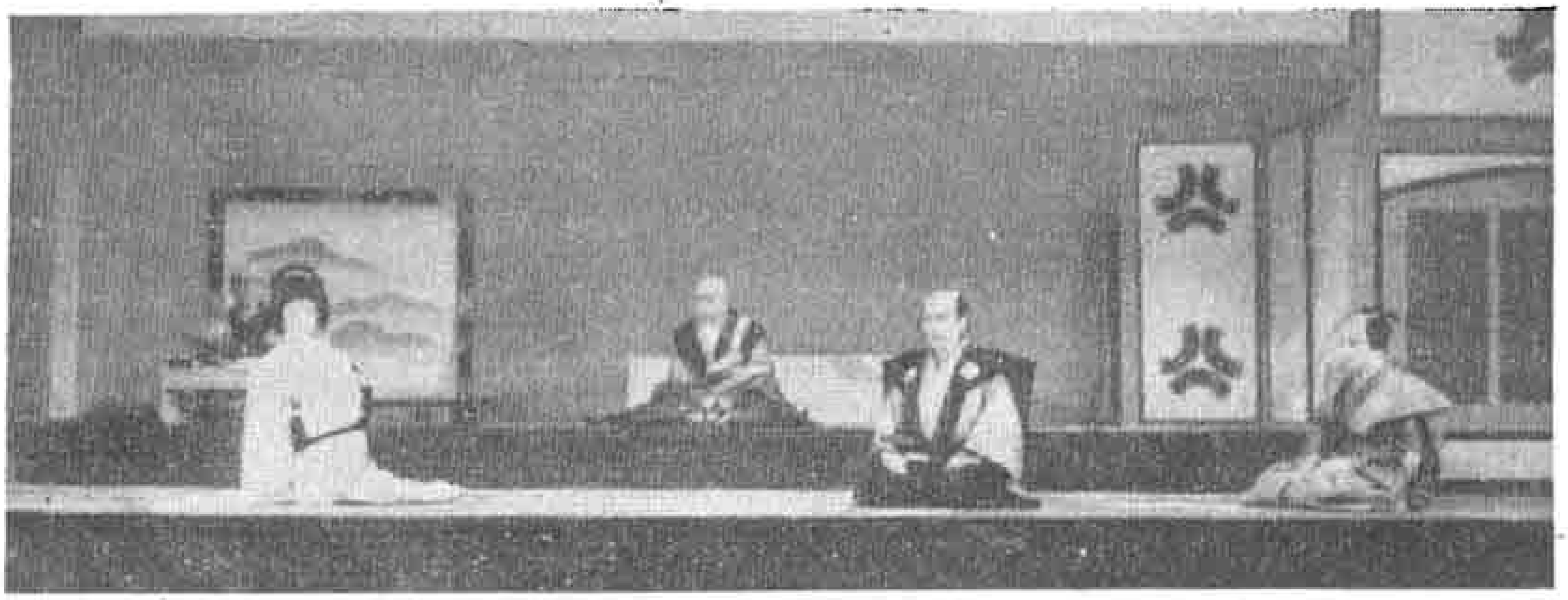
તો જાપાની ભાષા ન જાણીએ એટલે મૂંગું સીનેમા જોનાર જેવા રહ્યા, પણ જીવન સાક્ષાત્ સામે હતું તેનો મોટો તફાવત હતો.

તા કા રા જુ કા

● જાપાનમાં જનાર એક પણ પરદેશી તાકારાજુકાનું નામ નહિ ભૂલે. કોબેવાસી હિંદી વેપારીઓમાંથી ઘણા તો દર માસે બદલાતો તાકારાજુકાનો એકે પ્રયોગ જતો નહિ કરવાના નિયમવાળા છે. કોબે અને ઓસાકાની વચ્ચે નીશીનોમીઆથી રેલવેનો એક ફાંટો બદલાઇને તાકારાજુકા તરફ જાય છે ભાગ્યે જ અરધો કલાક લાગે છે. કોબેથી સીધી તાકારાજુકા જનારી ગાડીઓ પણ મળવાનો સંભવ.

તાકારાજુકા મૂળ તો એક મોટી જાગીર છે. તેના માલિકે ત્યાં આ નાટ્યગૃહની યોજના કરી ને જાપાન ઉપર તેની મોટી અસર કરી છે અને હવે તો ટોકિયોમાં પણ બીજું તાકારાજુકા થીએટર જમાવ્યું છે. જાપાનની દરેક સંસ્થાની વ્યવસ્થા અને યોજનામાં એક ખૂબી એ હોય છે કે તે ભાગ્યે જ પ્રજાને બોજ-રૂપ હોય છે. ખરું કહીએ તો, તાકારાજુકા કન્યાઓને માટે લલિત-કળાઓની એક વિદ્યાપીઠ છે. નૃત્ય, નાટ્ય, વક્તવ્ય, અભિનય, સ્વાંગ, સંગીત, તાલ વગેરે રંગભૂમિગત અનેક કળાઓ શીખવવાની ત્યાં મોટી શાળા છે. ઉપરાંત ફોટોગ્રાફી, ફિલ્મિંગ પણ શીખવાય છે. જાપાન તેમજ યુરોપના તે કળાઓના બહુ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલા નિષ્ણાત વિદ્યાગુરુઓના હાથ નીચે સેંકડો છોકરીઓ પોતાની શાળાના અભ્યાસક્રમ જોડે અહીં એ કળાઓમાં નિષ્ણાત બની રહી છે. એમની સંસ્થાના નિર્વાહ માટે આ થીએટરમાં દરરોજ ૧ થી ૫ સુધી નાટ્યનું એક પ્રોગ્રામ એક મહિના સુધી ચાલુ રાખે છે, બીજે મહિને નવું પ્રોગ્રામ લઇ બીજી મંડળી કામ આગે છે આ પ્રોગ્રામો સા-ચવવાને લગભગ ચારસો જેટલી છોકરીઓનાં તાલીમ પામેલાં મંડળો છે ને કેટલીક તો 'સ્ટાર' પદવીએ પહોંચેલી છે. પણ તેની વાત બાજુ રાખીએ તો ઘણીખરી છોકરીઓ પાછળથી આ કળા-ઓના શિક્ષણની નોકરી કરે છે અથવા પોતાના ખાસ શોખ ખાતર એ કળા ચાલુ રાખે છે. ઘણી ખાનદાન ઘરની કન્યાઓ એમાં જોડાતાં સંક્ષોભ ધરતી નથી. એનું એક કારણ તો જાપાન-ની સામાજિક સભ્યતા છે નારીજાત તરફ ત્યાં કોઇ ઠેકાણે કટાક્ષ, મશ્કરી કે ચેષ્ટા જાહેર જગ્યાઓમાં તો શું પણ નાટકના અભિનયમાં પણ નથી, તેમજ પ્રેક્ષકોનું મૌન અને ભાવા-ત્મકતા એમની કળાને ઓર આશ્રય આપી રહ્યાં છે.

તાકારાજુકા થીએટરમાં પ્રેક્ષકોના જુદાજુદા વર્ગો નથી, તેમજ ટિકિટ ફી પણ સાવ જૂજ છે: માગ્યેજ છ આના થાય. એક પ્રોગ્રામ આખો મહિનો ચાલુ રહે, છતાં ટિકિટ માટે ત્રણચાર દિવસ અગાઉથી જોગવાઇ ન કરી હોય તો છેવાડે ટે જગ્યા મળે તે નિભાવી લેવાની. તમે ટિકિટ ખરીદો તે ઉપર જ તમારી જગ્યાનો નંબર હોય જ. તાકારાજુકા

ઓ નો તો ફુ નામના જાપાની નાટકમાંનું એક દૃશ્ય

સ્ટેશન આગળ કેટલાક જાપાનીઓને મેં આવી રીતે મેળવેલા ઊંચા નંબરની ટિકીટ ઉપર વેપાર કરતા પણ જોયા. પરંતુ થીએટરની બારી ઉપર બે ભાવ નહિ જ. થીએટરની આસપાસ એક સુંદર બગીચો છે તેની પણ જુદી ટિકીટ હોય છે. અમને વખત થોડો હતો, એટલે બગીચો છોડી દઈ સીધા થીએટરમાં ગયા. રવિવાર હતો એટલે પાંચ વાગ્યાના બીજા ખેલમાં અમારે બેસવાનું હતું. રવિવાર સિવાય રોજનો એક જ ખેલ રહે છે. થીએટરનું મકાન બહુ જ વિશાળ હોવા છતાં માણસો એટલાં બધાં હતાં કે ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ માંડ દેખાય. પહેલો ખેલ પૂરો થયો તેનાં માણસો બહાર નીકળી ગયાં અને નવી ભરતી થઇ તેમાં અમે અંદર પેઠા જાપાનની આમ જનતા ત્યાં ઊભરાઇ હતી, પણ કોઇની તરફ છીટ કે અપમાનનું ત્યાં નામ નહોતું. બધા દરવાજા પરથી પ્રેક્ષકોને અંદર લેવામાં આવતા અને તેમની ટિકિટ પ્રમાણે સ્થાન બતાવનારી સ્વયંસેવિકાઓના જૂથ અંદર ઘૂમ્યાં જ કરતાં. તેમનાં શિસ્ત અને ઠાવકાઇ જાપાનની કેળવણીનું સુંદર પ્રતીક હતાં. અમે ચારપાંચ મિત્રો હતા, પણ મને મહેમાન તરીકે લઇ જનારા મિ. કોઠારી અને તેમના મિત્ર મિ. સી. બાલકૃષ્ણે સૌથી આગલી હારની એક ટિકીટ મારા માટે ફાજલ પાડી હતી. એવા સાદા સદ્ભાવે પણ મને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણની વધુ સરળતા આપી.

રંગભૂમિની રચના

● અંદર જતાં જ લગભગ ૩૦૦૦ માણસની ગોઠવણવાળું પ્રેક્ષકભુવન અને સામેની રેશમી ભરતકામથી ભરેલી ચિત્રમય જવનિકા આખા વાતાવરણને પરસ્તાન બનાવી દેતાં લાગ્યાં. જાપાની રંગભૂમિનું આમુખ ચોખંડું કે ઊંચાઇવાળું નથી હોતું. ઊંચાઇ કરતાં પહોળાઇમાં તે લગભગ ત્રણગણું અને એક મોટી પરસાળ હોય એવું હોય છે. ઊંચાઇ ૧૮ કે ૨૦ ફૂટની તો હશે, પણ આડો પટ બહુ વિસ્તારમાં હોવાથી આંખો ઊંચી ખેંચાતી ન રહે તેની બે બાજુ, પ્રેક્ષકો જુએ તેમ બારણાં હોય છે. ઘણીવાર પાત્રો તેમાંથી આવે છે અથવા જાય છે. જવનિકા પરના રેશમી ભરતકામે અવનવા રંગો અને રૂપોનો સુંદર મેળો બનાવ્યો હતો અને તે પણ તાકારાજુકાની કલયિત્રી કન્યાઓએ જ તૈયાર કરેલો. જવનિકાની આગળ જ પ્રેક્ષકોના અગ્રભાગમાં વાદ્યસમૂહની ગોઠવણ હતી લગભગ ૪૦—૫૦ માણસો એ વર્ગમાં હતા, પણ તેમની બેઠકો નીચા પડતા ખાડામાં હોવાથી કોઈનું માથું નજરે પડતું નહોતું, તેમ જ ત્યાં કોઇ છે એવી ખબરે પડે નહિ એવી રીતે તેમનાં ગાઇડલાઈટ્સ (જરૂરી રોશની)ની ગોઠવણ હતી.

એ વાદ્યસમુદાયના ભોંયરામાંથી ઍમ્પ્લીફાયરોના તાર આખા થીએટરમાં દરેક ભાગમાં પથરાઇને ગુપ્ત રાખેલાં લાઉડસ્પીકરો સાથે જોડેલા હતા. એ થીએટરની બીજી એ ખૂબી એ હતી કે તેમાં થાંભલો એક પણ ન હતો. નીચે કે ઉપર બધે નવીન રી-ઇનફોર્સ્ડ સીમેન્ટ કૉન્ક્રીટની લોખંડી રચનાથી બાંધેલું છાપરું અને માળ તરફ નજર કરો તો તમારી નજરને અટકાવનાર એકાદ ફાનસનું ડોઘલું પણ ન હોય. રોશની બધી ભીંતની સપાટી સાથે જડેલા કાચમાંથી દેખાતી હતી એ રચનાનો કંઇક ખ્યાલ સાથેના સ્કેચ ઉપરથી મળશે, બાકી એ રંગરાગ, ધ્વનિ અને પ્રેરક વાતાવરણ તો કલ્પનાથી જ માણી લેવાનું. ગરીબ કે તવંગર, વિદ્વાન કે કારીગર, વેપારી કે મજૂર બધાનો શંભુમેળો ત્યાં એક પંક્તિએ રસથાળે જામ્યો હતો, છતાં અવાજ કે વિસંવાદનું નામ નહોતું. પ્રોગ્રામ પાંચ કલાકનો હતો, તેમાં ત્રણ જુદાજુદા પ્રયોગો રજૂ થવાના હતા. જાપાનને પરદેશના ઉત્તમ નાટ્યપ્રયોગો ભજવવાનો શોખ છે અને તેની યોગ્ય કદર તે કરી શકે છે. ચાલુ માસનો મુખ્ય પ્રોગ્રામ ફ્રેન્ચ નવલકાર ઍલેકઝાન્ડર ડ્યૂમાની વિખ્યાત કૃતિ કાઉન્ટ મૉન્ટીક્રિસ્ટોનું હતું. તે બાર જુદાજુદા પ્રયોગોમાં ગોઠવ્યું હતું. પણ તેની પૂર્વે જે જાપાનની સંસ્કૃતિને ઘડનારા બે પ્રયોગો હતા તેનું સહેજ ધ્યાન જાણવું જરૂરી છે; કેમકે તેથી જાપાન નાટકોમાં પણ કેવી રુચિ ધરાવે છે તેનો ખ્યાલ મળશે

પહેલો પ્રસંગ હતો નૃત્યવેલ. અંગ્રેજીમાં તો Dancing Mushrooms લખ્યું હતું, પણ કથાપ્રસંગને અનુરૂપ આ

મૉન્ટીક્રિસ્ટો નાટકમાંનું એક દશ્ય • કાઉન્ટ પોતાના વહાણ ઉપર

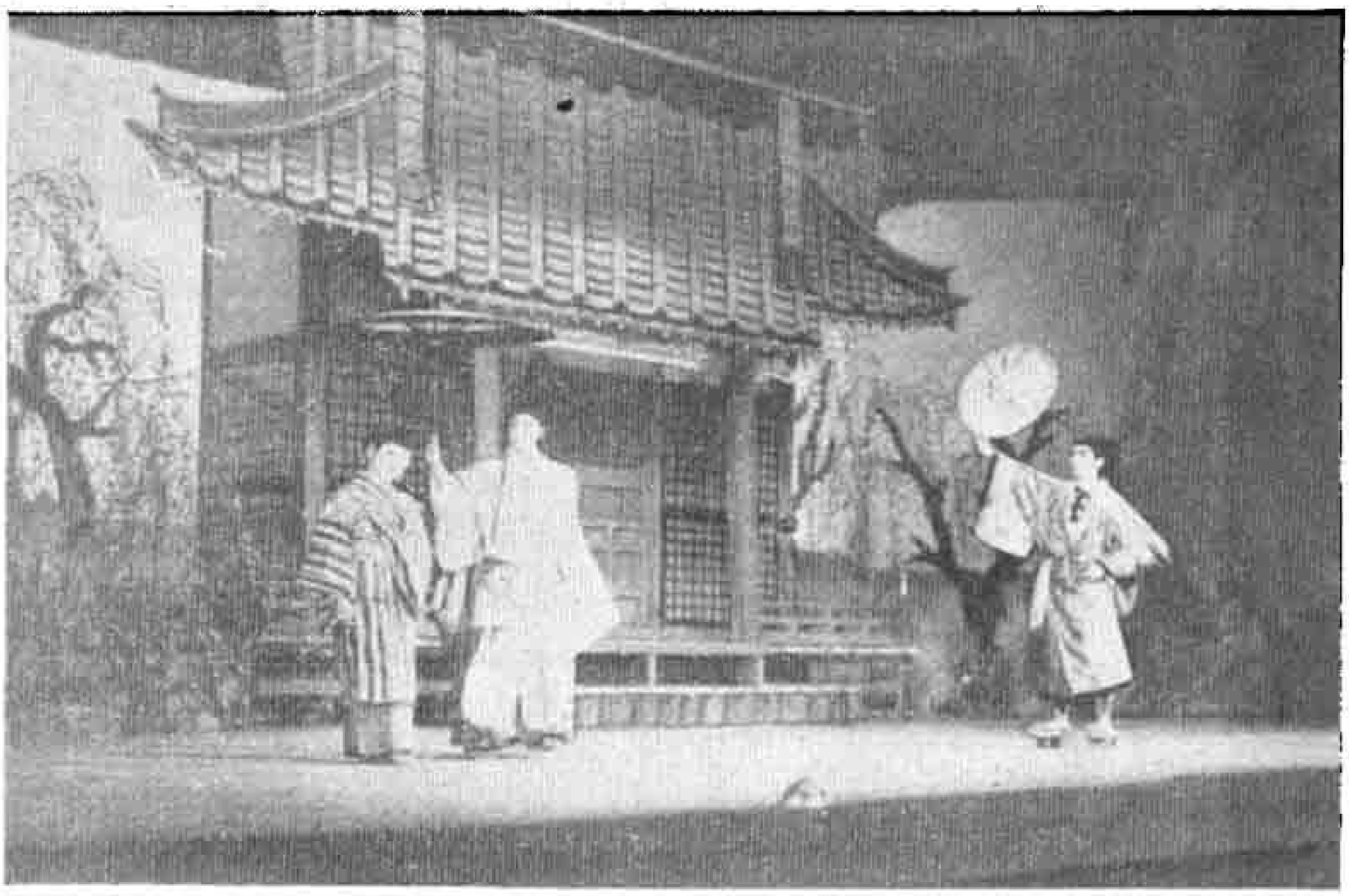

તાકારાજુકાની વિદ્યાર્થિનીઓ ઍલેકઝાન્ડર ડ્યુમાનું વિખ્યાત કથાનક કાઉન્ટ મૉન્ટીક્રિસ્ટો સજવે છે

નામ ગુજરાતીમાં કહું છું જાપાન પોતાના કલહો અને ઝગડાઓનું પર્યવસાન કેવી રીતે લાવે છે તેનું એમાં સરસ દષ્ટાંત છે.

તાકાસાગો સેઈમન અને ઓનીસાબો નામના બે ગૃહસ્થો પોતાના નોકરોના વાદવિવાદ પરથી પરસ્પર બોલતા નથી. આકાશી નામના એક ગોરે તાકાસાગોની પુત્રી હીના ઝુરૂનું સગપણ ઓનીના પુત્ર સાથે કરી દીધું છે. બંને ગૃહસ્થોને ખબર પડે છે કે તેઓ તો પોતાના અણગમતા સંબંધીઓ છે, એટલે બાળકોને એ લગ્નમાં જોડાવાની મના કરે છે. આખું યે પ્રહસન સંગીત અને અભિનયમાં જ ચાલ્યું આવે છે. કોઇ મોંએથી બોલતું કે ગાતું નથી. માત્ર વાદ્યો પ્રસંગને અનુકૂળ સ્વરો પૂરે છે અને પાત્રો અભિનયથી કથાપ્રવાહ ખેંચ્યે જાય છે. એમાં જાપાની ઘરસંસાર અને વ્યવહારનાં બહુ મનોહર દશ્યો જોવાનાં મળે છે. પૌરસ્ત્ય મનોદશા હિંદુસ્તાનથી જાપાન સુધી કેટલી મળતી આવે છે તેની પણ પ્રતીતિ મળે છે. હીના ઝુરૂ અને હમેનો શોકે બંનેને પરસ્પરની લગની છે, પણ વડીલોએ મના કરી તેથી હવે સમાજમાં સ્થાન રહ્યું ન હોવાથી બંને વનમાં નાસે છે. ત્યાં તેમને કોઈ અજાણી વેલ અને ફળો નજરે પડે છે. તે ઝેરી હશે અને એ ખાવાથી જીવનનો અંત આવશે એમ ધારી ખાય છે. છોકરાં નજરે નહિ પડતાં શેઠો નોકરોને ધમકાવે છે. નોકરો ગભરાતા શોધવા નીકળે છે. માબાપો પણ પાછળ નીકળી જાય છે અને વનના દશ્યમાં બાળકો ફળ ખાતાં હોય છે તે જુએ છે. નોકરો, પોતાના જ પાપે આ બન્યું માને છે તેઓ પણ એ ફળો ખાઇ જાય છે. માબાપો આવીને જુએ છે તો નોકરોએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે અને બાળકો જીવનનો અંત લાવી રહ્યાં છે. એટલે હવે સંસાર કોના માટે, એમ વિચારી તેઓ પણ તે ખાઇ જાય છે અને પશ્ચાત્તાપ કરતાં મૃત્યુની રાહ જોતા પરસ્પરની માફી માગી લે છે. એવામાં એક કઠીઆરો આવીને સમજ પાડે છે કે એ વેલ ઝેરી નથી, પણ નૃત્યવેલ છે. ત્યાં તો તેની અસર સૌને થવા માંડે છે અને આનંદનૃત્ય કરતાં સૌ 'સુખી છેવટ' અનુભવે છે.

બીજો પ્રયોગ એક જ પ્રવેશમાં આરંભ અને અંત પામે છે. તેનું નામ ઓ નો તો કુ. એ એક મોટો સરદાર હતો. તે એક પ્રાચીન મંદિરમાં કોબો દૈઇશીના હસ્તાક્ષરે લખેલા પુરાણા શ્લોકો ભૂંસાવી નાખી નવા શ્લોકો કરાવવાનો સંકલ્પ કરે છે. આ શ્લોકોનાં માત્ર દર્શન કરવાને જ એ મંદિરમાં દૂરદૂરથી યાત્રિકો આવતા. તેમને લાગે છે કે આ પ્રણાલી ફેરવવાથી મહા અનિષ્ટ થશે. પ્રવેશ ઊઘડે છે તે વખતે રાતની શાંતિ હોય છે અને દેડકાંનો અવાજ સાંભળીએ છીએ. થોડી વારે દેડકાંના સ્વાંગમાં ત્રણ નાની નર્તકીઓ જુદેજુદે ખૂણેથી દેડકાંની ઢબે કૂદી આવે છે અને મેંડકનૃત્ય કરી જતી રહે છે, એટલે સવાર પડતાં લોકો દર્શને આવે છે. ત્યાં પૂજારી ફરિયાદ કરે છે કે આ મંદિરનું માહાત્મ્ય હવે નષ્ટ થવાનું

ઓ નો તો કુ નાટકનું એક દશ્ય

કારણુ ઓ નો તો કુ એ પ્રાચીન અવશેષોનો નાશ કરવાનો છે. લોકો તે સાંભળી વિરોધ ઉઠાવે છે અને દૂધવાળો, ફૂલવાળો, વેપારી, ભરવાડ વગેરે સુંદર નૃત્ય દ્વારા પોતાની મંદિર સાથેની પુરાણી જાહોજલાલીની વાત દર્શાવે છે. ઓ નો તો કુને કાને એ વાત જાય છે, પણ તે દાદ આપતો નથી. એવામાં રસ્તે આવતાં તેને એક બાલિકા મળે છે ને અજાણપણે તે કહે છે કે કોઇ ઓ નો તો કું નામના માણસે કોબોદૈઇશીના શ્લોકો બદલી નાખવાનું જાહેર કર્યું છે અને તેની ચિંતામાં તેની માતા માંદી પડી ગઇ છે, કારણકે એ નવા શ્લોકોને કોઇ આદર નહિ આપે અને તેની તકતીઓ કોઈ નહિ ખરીદે. ઓ નો તો કુને ખાત્રી થાય છે કે પ્રાચીન ઋષિના અક્ષરોનું હાથચિહ્ન ભૂંસવામાં તે ભૂલ કરતો હતો અને તે કન્યાને ખાત્રી આપે છે કે તે પોતાનો સંકલ્પ ફેરવશે. આ ખબરથી લોકો ફરીવાર ખુશાલીનાં નૃત્ય કરે છે. આ પ્રત્યેક પાત્રના પોશાકોમાં અને સજાવટમાં જે સૂક્ષ્મ ચોકસાઇ અને કલાત્મક રંગવિધાન હતું તેનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે. જાપાનના ઇતિહાસના પ્રત્યેક યુગના અભ્યાસપૂર્વક તૈયાર કરેલાં આ પાત્રો પ્રજાના ગગજમાં પાકાં બીબાં બની રહે છે અને યુગોના પડદા સજીવ દશ્યો રૂપે જાપાનની પ્રજાને કંઇકંઇ જીવનપાઠ આપતા જાય છે. જાપાનનું રંગભૂમિનું વિધાન પણ કંઇકંઇ નવીનતાઓભર્યું હોય છે. આખો યે વખત રંગ, રાગ, નૃત્ય, અભિનય અને સ્વરની મીઠી લહરીઓમાં વખત કેવી રીતે વીતી જાય છે તેનું ભાન રહેતું નથી.

ત્રીજો પ્રયોગ કાઉન્ટ મૉન્ટીક્રિસ્ટોનો હતો. દેશપરદેશનાં વિખ્યાત નાટકો ઉપર જાપાન ઓવારી જાય છે. શેક્સપીઅરને તો તેમણે ઘરગથ્થુ કરી નાખ્યો છે. આ નાટક ફ્રેંચ ઉપરથી લીધું હોવાથી ભાષા જાપાની હોવા છતાં એકએક પાત્ર અને દશ્ય ફ્રેંચ રાખવામાં આવ્યું હતું. નૃત્ય, અભિનય, શિષ્ટાચાર બધું જ સંભાળપૂર્વક ફ્રેંચ લાગતું કાઉન્ટ મૉન્ટીક્રિસ્ટોની વાર્તા તો ઘણી મોટી છે, પણ નાટકને અનુરૂપ કરવાને તેને બાર પ્રવેશોમાં ગોઠવી દેવામાં આવી છે. પડદો ઊપડતાં જ અંધારૂં હોય છે. બાજુના બારણામાંથી એક ધોળા જભ્ભામાં છુપાએલી આકૃતિ આવી વચ્ચે સહેજ ઊભી રહે છે. તેના હાથમાં એક સફેદ મહોરૂં હોય છે તે ચહેરા આડે રાખ્યું હોય છે, એટલે આપણે તેને જોઇ શકતા નથી; પણ એ નાટ્યકારની પ્રતિભાની મૂર્તિ માનવાની છે, કારણકે નાટકનો પૂર્વાપરનો સંબંધ એક ગીત દ્વારા તે ગાઇ બતાવે છે. તેમાં હવે શરૂ થનારા નાટકમાં વાર્તા ક્યાંથી ઊપડે છે અને પાત્રો શું કરી રહ્યાં છે તેની પિછાન હોય છે.

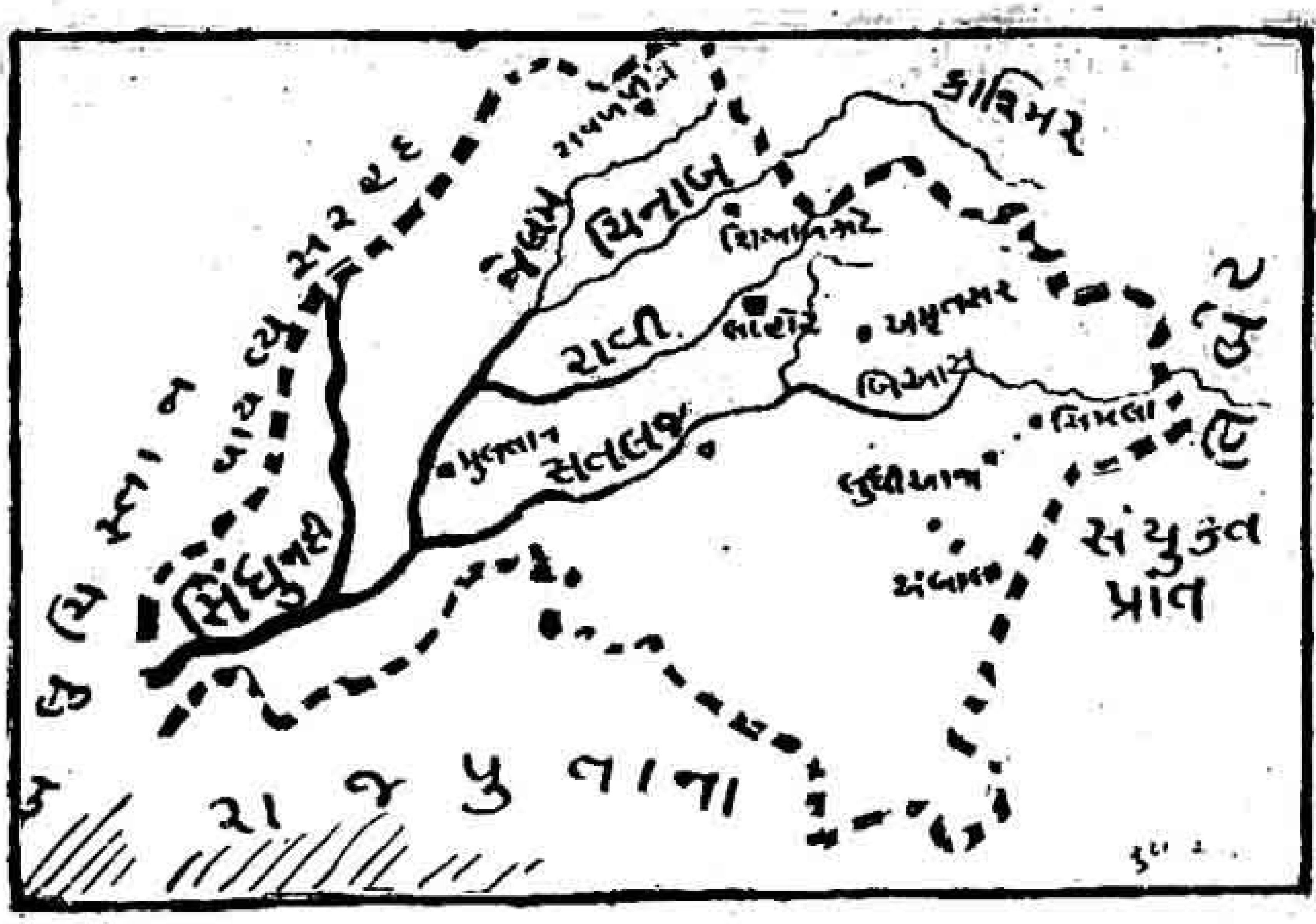
એ આકૃતિ અંધારામાં અલોપ થઇ જાય છે અને રોશનીઓ પ્રવેશ ઉપર અજવાળું ફેંકે છે તે વખતે મિત્રના દગાનો ભોગ થએલો એડમન્ડ ડાન્ટે કોઇ ટાપુમાં જન્મકેદ છે. તેની બાજુ પરથી ખોદકામના અવાજો આવે છે. છ વર્ષ પહેલાંનો ફારિયા નામનો બીજો કેદી ખોદતો ખોદતો ડાન્ટેની ઓરડીમાં આવે છે. તેની ગણત્રીની ભૂલથી તે નિરાશ થઈ જાય છે, પણ પછી બંને વચ્ચે મિત્રતા થાય છે. છ વરસમાં ડાન્ટે ઘરડા ફારિયા પાસેથી ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે. છેવટે તેના મરતી વખતે એ પોતાની કોટડીમાંથી સામી બાજુએ રહેલા પોતાના ગુપ્ત ખજાનાની તેને વાત કરી એક નકશો આપે છે અને પોતાની એક દીકરીનું રક્ષણ કરવાનું કહીને મરી જાય છે. મરેલા કેદીને દરિયામાં ફેંકી દેવા કોથળામાં નાખેલો છે તેમાંથી તેને પોતાની કોટડીમાં લાવી ડાન્ટે પોતે તેના કોથળામાં બંધાઇ પડ્યો રહે છે. સિપાઇઓ એ કોથળો ઉપાડી દરિયામાં ફેંકી દે છે અને ડાન્ટેને એ રીતે નાસવાની તક મળી જાય છે. પછી પોતે પેલો ગુપ્ત ખજાનો મેળવી કાઉન્ટ મૉન્ટીક્રિસ્ટો નામ

(અનુસંધાન આગળ પાન ૩૧૦)

સેવાવ્રતા રાવી

કાકાસાહેબ કાલેલકરની

વિખ્યાત લેખમાળા 'લોકમાતા'માંનો
એક અમાકર મણકો

સિન્ધુ નદીને ઉરમાર આપતી પાંચ નદીઓમાં વિતસ્તા અને શુતુદ્રી એ જ મહત્ત્વની ગણાય. બાકીની પોતાને ભાગે આવેલું કામ નમ્રતાથી કરી છૂટે છે. કોઇ શ્રેષ્ઠ પુરુષને મળવા શિષ્ટમંડળ જાય તેમ આ નદીઓ ધીમેધીમે ભેગી થઇને આખરે સિન્ધુને મળે છે. બીઆસ સતલજને મળે છે. ચીનાબ ઝેલમને મળે છે અને રાવી એ એને મળે છે. મુલતાન આગળ જઇ ત્રણ નદીનાં પાણી આણતી ઝેલમ હિંદુસ્તાનની પેલી પાર આવતી સતલજને મળી જાય છે, અને આખરે એ બધાનો થતો પંજનદ સિન્ધુમાં અસ્ત થઈ કૃતાર્થ થાય છે. સિન્ધુ જોડે વાત કરતા શિષ્ટમંડળનું પ્રમુખ-સ્થાન તો સતલજનું જ હોઈ શકે; કેમકે એ પણ સિન્ધુની પેઠે પરલોકથી જ આવેલી છે.

આ પાંચ નદીઓમાં મધ્યસ્થાન ઇરાવતી અથવા રાવીનું છે. વેદમાં ઇરા એટલે પાણી, આહ્લાદક પેય. એમ તો નદીમાં પાણી તો હોય જ છે, પણ આ નદીનો વિશેષ ગુણ જોઇને ઋષિઓએ એને ઇરાવતી કહી હોવી જોઇએ. બ્રહ્મદેશની ઐરાવતી સમુદ્ર જેવી પહોળી જોઇને એનું એ નામ પાડેલું હોવું જોઈએ. પણ રાવી કંઇ એટલી પહોળી નથી. સ્વામી રામતીર્થના જીવન-ચરિત્રમાં રાવીનો ઉલ્લેખ અનેકવાર આવે છે. રાવીને જોઇને સ્વામી રામતીર્થની આંખો પ્રેમથી ભરાઇ વહેતી. વૈરાગ્ય અને સંન્યાસના ઊંચા વિચારો આ નદીને કિનારે એમણે પાકા કર્યા. પણ રાવી તો શીખગુરુ અર્જુનદેવ અને શીખ રાજવી રણજીતસિંહ માટે જ આંસુ સારતી દેખાય છે.

લાહોર ગએલો ત્યારે ઇરાવતીનાં પુણ્યદર્શન કરી શકયો હતો. શી એ નદીની શાન્તિ! એના વિશાળ પટ પર આખું લાહોર ઊલટયું હતું. લોકોની ધમાલ અને પૈસાદાર લોકોના શોખ ને વિલાસ આગળ રાવીની શાન્તિ વિશેષ દીપી નીકળતી.

પોતાનાં પાવન અને પોષક જળ આપવા ઉપરાંત રાવી એનાં બાળકોની વિશેષ સેવા કરે છે. હિમાલયનાં ગહન અરણ્યોમાં ચીડ, દેવદાર, બાંધ, સફેતા વગેરે આર્ય વૃક્ષોનાં ગીચ નગરો વસેલાં છે. કેટલેક ઠેકાણે તો ખરે બપોરે સૂરજનો તડકો જમીન સુધી પહોંચવો મુશ્કેલ થઇ જાય છે; અને વયોવૃદ્ધ વૃક્ષોનો એકાદ ભીષ્માચાર્ય જ્યારે ઉન્મૂલ થઇને પડે ત્યારે પણ એને જમીન સુધી પહોંચવું અશકય થઈ જાય છે. આસ-પાસનાં વૃક્ષો પોતાના બલિષ્ઠ બાહુ વડે એને અદ્ધર ઝીલી રાખે છે. જાણે બાણશય્યા પર પડેલા ભીષ્માચાર્ય. વરસો સુધી ટાઢ, તડકો અને વરસાદ ખમીને આખરે એ ભીષ્માચાર્યનું વિશાળ શરીર છિન્ન અને ચૂર્ણિત થઈ નીચે પડવાનું.

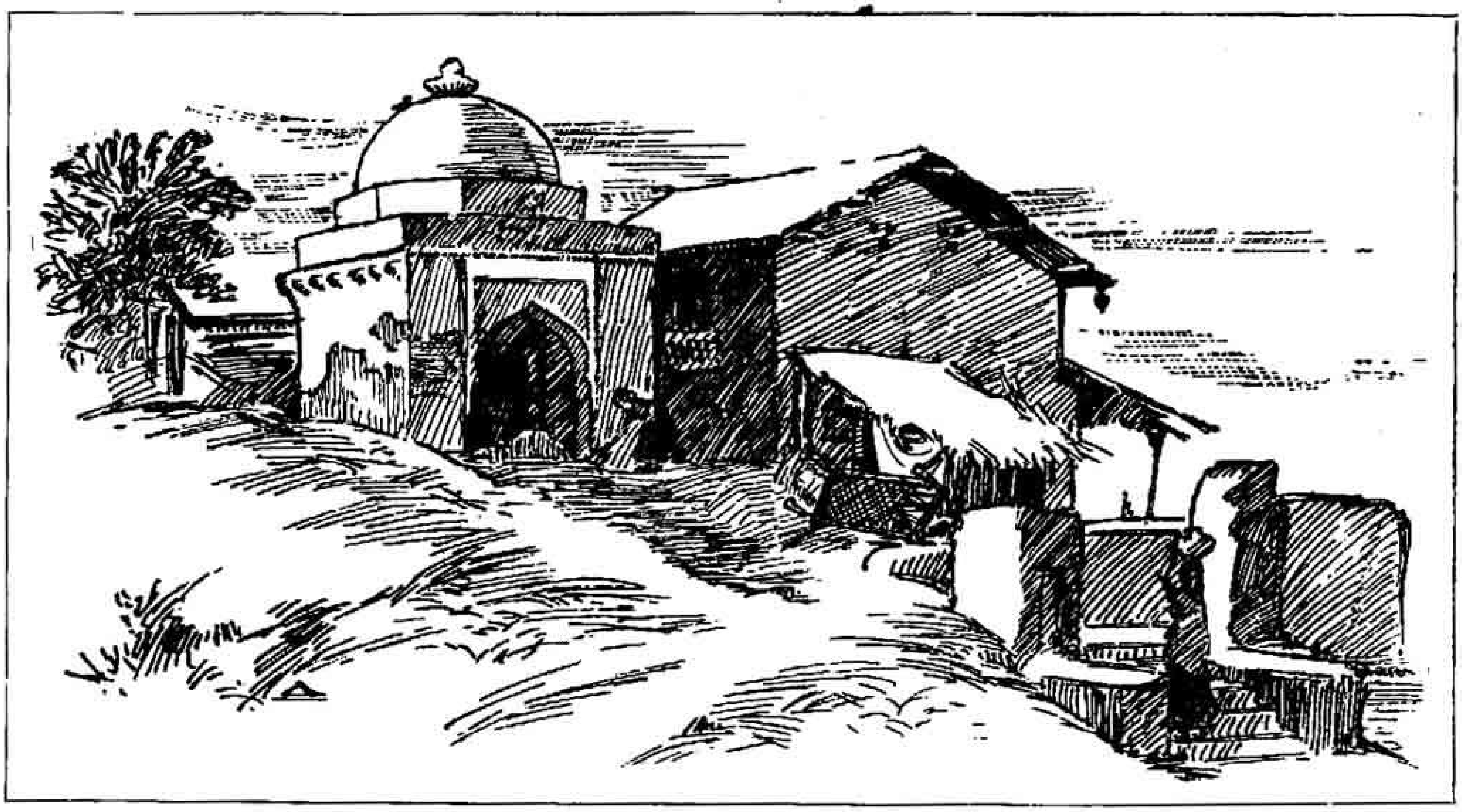
આવાં જંગલમાંથી ઇમારતી લાકડાં વહેરીને લાવવાં એ સહેલી વાત નથી. એટલે લોકોએ રાવીનો આશ્રય લીધો. રાવીને કાંઠે જ્યાં મોટાંમોટાં જંગલો છે ત્યાં વહેરણિયા જાય છે, અને લાકડાના મોટામોટા પાટડા કાપી કાઢી રાવીના તાબામાં સોંપી દે છે. બસ, હોહા કરતા પાટડા ચાલ્યા. કોઇ કોઇ ઠેકાણે વળી આળસુ છોકરાઓ નિશાળે જતા હોય તેમ, ધીમેધીમે થોભતા

(અનુસંધાન આગળ પાન ૩૧૧મે)

શ્રીનગરનો જલમાર્ગ

ફોટો : સૈયદ · પાલણપુર

નર્મદાતીરે—ચાણોદ-કરનાળી આગળનું એક દૃશ્ય

સ્કેચ · રસિકલાલ પરીખ

મહાયુદ્ધમાં હારેલા બિનખ્રિસ્તી તુર્કીને યુરોપમાંથી ઉખેડી નાંખવા બેઠેલાં મિત્ર-રાજ્યોના મુત્સદ્દીઓને એકલે હાથે મ્હાત કરી તુર્કીને બચાવી લેનાર અને . . .

આતાતુર્ક મુસ્તફા કમાલ

આનાતોલિયાનાં વિશાળ ખેતરો પરના ઝરૂખા જેવી અંગોરાની ખેતીવાડી કૉલેજમાં અલી ફુઆદ, ઇસમત, આઝનાન, હાલીદે અદીબ વગેરે સાથે કમાલ પોતાના ડેસ્ક પાસે બેઠો હતો. બધાંની જબાન જાણે તાળવે ચોંટી ગઇ હતી. વાતાવરણ બહાવરૂં હતું. દરેક પગલામાં ભયનો ઓળો જણાતો. દરેક પળે ધર્માંધોના હલ્લાનો ભય રહેતો. એકઠા થએલા બધા યે મોતને મુનાસિબ ગણાએલા. કીમત હતી તો ફક્ત તેમના સરની જ.

આ લોકોને યે એ કીમતની પૂરી પિછાણ હતી. લાકડાના એ જર્જરિત મકાનના આંગણામાં તેમના ઘોડા પલાણેલા જ રહેતા. પૂરી ઊંઘ તો તેઓ લે જ શાના? દિવસે આરિફ ચોકી રાખતો ને રાતે કમાલ. એક મિનિટમાં અંગોરા છોડી જઇ શકાય એટલી તેમણે તૈયારી રાખેલી. હાલીદે યે રિવૉલ્વર ચલાવતાં શીખી ગઇ હતી, ને તેના પતિ આઝનાને કાતિલમાં કાતિલ ઝેરની શીશી લાવી રાખી હતી કે દુશ્મનોના હાથમાં પકડાવાની અણી વખતે બધાંને તે કામ આવી શકે.

ને એવી તકેદારી રાખવાનું ખાસ કારણ હતું. નવી રાષ્ટ્રીય સરકારના કમાલે સ્વીકારેલા પ્રમુખપદે એવી ફરજ એમના પર લાદી હતી. પકડાય તો ધર્માંધોને હાથે જીવતા બળી જવા સિવાય બીજો કોઇ અંજામ ન હતો. નવી સરકાર સ્થપાતાં જ ફ્રેંચોએ એ વિખેરી નાખવાનું મુસ્તફાને કહેવડાવેલું, પણ એણે તેમને સામું કહેણ મોકલ્યું હતું કે: ‘અમારી રાષ્ટ્રીય હીલચાલમાં દખલ કરવાનો તમને કે કોઇને કશો અધિકાર નથી. છતાં યે કોઇ તેમ કરવા યત્ન કરશે તો તેણે ફરી ખૂનખાર જંગમાં ઊતરવું પડશે.’

આ ઉત્થાનથી સુલતાને પણ ગભરાઇને અલી રીઝાને વડો પ્રધાન નીમ્યો હતો ને તુર્કીમાં પાર્લામેન્ટ દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. પણ એ પાર્લામેન્ટ અંગોરામાં જ ભરાવી જોઇએ; કારણ, એવો કમાલનો મત હતો કે કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં બ્રિટિશો ને સુલતાનની રૂબરૂ કશી નિખાલસ ચર્ચાઓ થઈ શકે તેમ ન હતી.

કમાલના સાથીઓએ તે નહોતું માન્યું. પોતે હવે સાચા રાજકારણમાં ભળે છે, હવે પોતે બળવાખોર નહિ ગણાય, એ જ માત્ર ઇચ્છાથી કૉંગ્રેસના સભ્યો એક પછી એક કમાલને છેહ આપી કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ ચાલ્યા ગએલા. કમાલે એ બધાને જવા દીધા હતા.

પરંતુ, પ્રજાની વાજબી ફરિયાદોને દાદ આપવાને બદલે સુલતાને, કૌટિલ્ય માટે પંકાએલી અંગ્રેજ જાતિના કેટલાક અફસરો સાથે મળીને જબરૂં કાવતરૂં રચ્યું હતું અને બ્રિટિશ મંત્રીએ રૌફ સુદ્ધાં જુદાજુદા અગિયાર રાષ્ટ્રવાદીઓને માલ્ટા દેશનિકાલ કરી દીધા હતા! ઇસ્લામ ને ખિલાફતને નામે સુલતાને મુલ્લાંઓને ઉશ્કેર્યાં હતા ને મુલ્લાંઓએ ઉશ્કેરેલી પ્રજાથી એણે ‘ખલીફાનું

. . . તેને સાબિત-કદમ કરી, ભાષા, લિપિ, પોશાક, રસમ, કલા-બધામાં તેની કાયાપલટ કરી નવયુગની ચેતનાથી તેને જોબનવંતુ કરનાર તુર્કસ્તાનનો તારણહાર

લશ્કર' ઊભું કર્યું હતું. ધર્મઝનૂની લોકોનાં ટોળાં ને ટોળાં તેમાં ભરાવા લાગ્યાં હતાં. એ માણસોએ કમાલનાં માણસો પર, ઘોડાઓની પૂંછડીએ બાંધી ઘસડવા ને જીવતા નખ કાપવા જેવી રિબામણીઓ ચલાવવી શરૂ કરી હતી. કમાલ ઇસ્લામનો વિરોધી જાહેર થયો હતો ને તેને તથા તેના અનુયાયીઓને કત્લ કરવા એ ખલીફાના ફરમાન મુજબ ધાર્મિક ફરજ મનાઇ હતી.

આમ એક બાજુ ૧૯૧૯નું ચોમાસું આવ્યા છતાં મિત્રરાજ્યોએ તુર્કી બાબેનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો ન હતો, ત્યાં બીજી બાજુ બ્રિટિશ સિક્કો મારેલા દેશદ્રોહી સુલતાને તુર્કીને આંતરવિગ્રહની આગમાં હોમી દીધું હતું અને એ આગે જ કમાલ અને એના સાથીઓને અંગોરામાં નિર્વાસિત બનાવ્યા હતા.

સુલતાનની રાષ્ટ્રહિતવિરોધી આ પ્રવૃત્તિ નવી સરકારનાં માણસોને જીવતા જલાવી દેવા સુદ્ધાંની પૈશાચિકતા આદરતાં પાછી નહોતી પડતી. ઘરમાં જાગેલી આ આગે તુર્કીને એના ખરેખરા દુશ્મનોથી બેદરકાર બનાવી દીધા ને એ બેદરકારીનું ફળ એને ચખાડવા સ્મર્નાથી ગ્રીકો ને દક્ષિણમાંથી ફ્રેંચો ઝડપી કૂચે આગળ વધ્યા. કમાલને એમણે આનાતોલિયા ખાલી કરવાનો હુકમ આપ્યો ને કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ તુર્કીના તાબે રહેવા દેવાનું વચન આપ્યું. કમાલે જરાયે શેહમાં ન આવતાં પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો: 'અમને એકલા કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલની કશી પડી નથી; અમને તો અમારા તુર્કીનો તસુએ તસુ જોઇએ છે.'

અને એ સાથે જ એણે આ આફતમાંથી ઊગરવા માટે ગ્રાન્ડ નૅશનલ ઍસેમ્બ્લીની સ્થાપના કરી. તેના સઘળા સહાયકો ને અનુયાયીઓ ફરી પાછા તેમાં તેને આવી મળ્યા. પરદેશોના વાતાવરણથી ને નવાં બંધારણોથી વાકેફ રહેવા, હવે તે બધાં રાજદ્વારી પત્રો ને તુર્કીના કટ્ટા દુશ્મન લૉઇડ જ્યોર્જના મુખપત્ર સમું 'ડેલી ક્રૉનિકલ' મંગાવવા લાગ્યો. થાક, ઉદ્વેગ, ને માંદગી છતાં તે રાતોની રાતો ઍસેમ્બ્લીએ લેવાનાં પગલાંની યોજના ઘડ્યા કરતો.

આ ઍસેમ્બ્લીની સ્થાપના જાહેર થઇ કે તરત સુલતાને એમાંના બધાનો શિરચ્છેદ કરવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો. એના પ્રમુખ તરીકે કમાલે જરા યે લાગણીવશતા ન દેખાડી. 'આપણા જ સાધનો વડે આપણે આપણી હસ્તી ટકાવી રાખવાની છે. આપણી સરહદની અંદર રહીને જ આપણે સુખ ને સમૃદ્ધિના પ્રયાસો કરવાના છે. જીતો યા તો ધોવાઇ જાઓ, પણ બહારની કોઇ બહિશ્તી દુનિયાનાં સ્વપ્નોમાં રહેવાનું છોડી દો.'

સુલતાનની જાસુસી જાળ વધુ ને વધુ ગૂંથાતી જતી હતી, છતાં કમાલે નવી સેના ઊભી કરી. અંગ્રેજોના દોર ને સુલતાનની બેવફાઇએ તેને વધુ ને વધુ અનુયાયીઓ મેળવી આપ્યા. મર્દો ને ઓરતો એકસામટાં તેની સેનામાં ભળતાં ગયાં. ખાનદાન કુટુંબની બાનુઓ નર્સો તરીકે તેમાં જોડાતી ગઇ ને એ બધા પર મુસ્તાક થઇ કમાલે ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખને પડકાર આપ્યો, 'તુર્કીનું ભાવિ નક્કી કરવાનું કામ તમારૂં નહિ પણ અમારૂં છે એ હવે તમે જોશો.'

ને એ કેવલ તેની વાણીશૂરતા નહોતી. તેનો નિશ્ચય મક્કમ હતો. પહેલે ધડાકે જ તેણે ફ્રેન્ચો પાસેથી ભુજાંટી લઇ લીધું. એ જ વખતે કાસિમકારાએ પણ આનાતોલિયાની સરહદ સાફ કરી. પારિસની સુલેહ પરિષદમાં તુર્કીનું ભવિષ્ય તોળવા બેઠેલા, પાંચસો પત્રકારોથી ઘેરાએલા વિલ્સન, ક્લેમેન્શૉ, લૉઇડ જ્યોર્જ વગેરે મિત્રરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ આથી એકદમ ભડકી ઊઠયા.

હવે શું? મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર આનાતોલિયામાંથી પાછું હઠવા લાગ્યું હતું. ઇટલી ત્યારે બોલ્શેવિક બળવામાં સપડાયું હતું. ફ્રાન્સ હજુ સીરિયામાંથી પરવાર્યું નહોતું ને જર્મનીની બીક હજુ તેને ગઈ ન હતી. બ્રિટિશ મહારાજ્યના તો પાયા ડોલવા લાગ્યા હતા. આયર્લૅંડના આંતરવિગ્રહો, અફઘાનિસ્તાન સાથેનાં યુદ્ધ ને ઇરાક તથા હિંદના મુક્તિપ્રયાસોમાંથી તે મુક્ત થઇ શકે તેમ ન હતું, જ્યારે અમેરિકાને તો તદ્દન અલગ રહેવું હતું. હવે શું?

ત્યાં તો ગ્રીક પ્રીમિયર વેનિઝેલોસ ઊભો થયો. એ ક્રેતનને એક જ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી: ગ્રીસને મહારાજ્ય બનાવી, આનાતોલિયાના કિનારા ધોતા એ મહારાજ્યનું કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલને પાયતખ્ત બનાવવાની. એ માટે તો એણે સર્વિયા ને બલ્ગારિયાની સાથે મળીને બાલ્કન લીગ ઊભી કરેલી અને એટલા જ ખાતર એણે ગ્રીસને મહાયુદ્ધમાં સંડોવેલું. અંગ્રેજો ને ફ્રેન્ચો પાસેથી શસ્ત્રસરંજામ ખરીદી સ્મર્નામાં તેણે ઉત્કૃષ્ટ

ગ્રીક લશ્કર ઊભું કર્યું હતું. એની મદદથી કમાલનું ઉત્થાન દબાવવા એણે રજા માગી અને લૉઇડ જ્યોર્જ તથા ક્લેમેન્શૉએ ગ્રીક લશ્કરને ઍંગોરા પર કૂચ કરવાની રજા આપી.

એક ગ્રીક લશ્કર તો થ્રેસમાં પડયું હતું ને અંગ્રેજોએ હજુ કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ મૂકયું ન હતું, ત્યાં સ્મર્નાથી આ બીજા ગ્રીક લશ્કરે મોરચા માંડયા. કમાલે પોતાના લશ્કરને ચાનક આપી. 'આ ગ્રીકોને તમે નમશો? આ નમાલા ગ્રીકો—જે હજી ગઇ કાલ સુધી તો તમારા ગુલામ હતા!' ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિને પણ એણે લખી મોકલાવ્યું: 'તમે સીરિયા ભલે લીધું, અરબ વગેરે યે ભલે લીધાં; તેમના સ્વાતંત્ર્યનો હક્ક અમે કબૂલ રાખીએ છીએ. પણ અમારા તુર્કીમાંથી તો એક તસુની યે આશા તમે ન રાખશો.'

આજનું રાજકારણ એ આવતી કાલનો ઇતિહાસ છે. કમાલને એ ઇતિહાસની પ્રેરણામૂર્તિ બનવું હતું. એના આજન્મ નિરધારને બર લાવવાની આથી વળી કઇ ઉત્તમ તક હાથ આવવાની હતી? એણે ઍસેમ્બ્લી પાસે પોતાને સરમુખત્યાર નીમવાની માગણી કરી. ઍસેમ્બ્લી તે નકારી શકે એમ ન હતું. ત્રણ કમાલ મહિના માટે તુર્ક પ્રજાનો સરમુખત્યાર નીમાયો.

રશિયા તેની લોહીખરડી ક્રાન્તિ બાદ ત્યારે ઇંગ્લંડનું દુશ્મન બન્યું હતું. કમાલે તેની પાસેથી નાણાં ને દારૂગોળો મેળવ્યો અને આગેકૂચ કરતા ગ્રીકોને પહેલવહેલા જ ઇ યૂનુ ખાતે હરાવ્યા. ગ્રીસે સજ્જડ થાપ ખાધી ને હજુ વધુ ખાય તેમ હતું. ફ્રાન્સે એ ભાવિ કળી લીધું અને તુર્કી સાથે સલાહ કરવા, ઍંગોરાથી ચાર માઇલ પરના ચાનકાયાના કમાલના નિવાસમાં ફ્રેંચ જાસુસો સલાહ માટે અવરજવર કરવા લાગ્યા. ઇટલી પણ તેને હથિયાર વેચવા લાગ્યું.

જેમજેમ હવે મિત્રરાજ્યો કમાલને સલાહ માટે કરગરતા ગયા તેમતેમ તુર્કીના લોકહૃદયમાં એના પ્રત્યેના અનુરાગનાં મૂળ ઊંડા ને ઊંડાં ઊતરતાં ગયાં, અને તેમતેમ તુર્કીનું નામોનિશાન મિટાવવા તૈયાર થએલા લૉઇડ જ્યૉર્જ અને વેનિઝેલૉસ તરફ કમાલ વધુ ને વધુ રોષે ભરાતો ગયો. ઘોડા પરથી પછડાતાં તેની એક પાંસળી ભાંગી ગઇ હતી, છતાં લશ્કરને રોકાવી નહિ દેતાં પાંસળીએ હાથ દબાવતો તે તેને આગળ ને આગળ દોરતો જ ગયો. સકરિયાના કાંઠે પહોંચતાં તો ઊભા થવા જેટલી યે શક્તિ તેનામાં ન રહી. છતાં નકશો લઇ તે બેઠો ને ૧૯૨૧ના ઑગસ્ટની ૨૪મી તારીખે ગ્રીકો પર હલ્લો શરૂ કર્યો. એ લૂખા તડકા વચ્ચે પાણીની તંગી જેવીતેવી ન હતી. ને આ વખતે તો એને પૂરી દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરવાની હતી; કારણ, એ કઈ ગૅલીપોલી ન હતું કે એક હુકમે હજારો તેને આવી મળે. એકેએક માણસની કીમત તેને વિચારવાની હતી.

ચૌદ દિવસ ખૂનખાર યુદ્ધ ચાલ્યું. બંને પક્ષો પરાપૂર્વના વેરને લઇ પૂરી ખુન્નસથી લડવા લાગ્યા હતા. પણ એક વખત શિકસ્ત ખાધેલા ગ્રીકોની હામ હવે ઓસરી ગઇ હતી. ચૌદમે દિવસે પોતાનો દરજ્જો ગણકાર્યા સિવાય સામાન્ય સૈનિક જેમ કમાલ યુદ્ધમાં ઊતર્યો ને એક અઠવાડિયામાં તો ગ્રીકોને મારી હઠાવ્યા.

ગ્રીક પરાજયના આ સમાચાર મળતાં ઍંગોરાના લોકો તો આનંદથી અરધા ગાંડા જેવા બની ગયા. કમાલને તેમણે ગાઝી(વીર)ના અકરામથી વધાવી લીધો. ફ્રાન્સ, ઇટલિ, અમેરિકા, રશિયા, અફઘાનિસ્તાન, હિંદ વગેરે સ્થળોએથી મુબારકબાદીઓનો તેના પર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ફ્રેન્ચોએ પણ મૉં. ફ્રાન્કલીન બ્વિલાંને ઍંગોરા મોકલી કમાલ જોડે સુલેહ કરી ને સિલીસિયા ખાલી કરી આપ્યું. આથી, કમાલને ત્યાંથી છૂટા થએલા ૮૦,૦૦૦ તુર્કોની નવી ફોજ મળી.

પણ લડાઇ વખતે કમાલને આપેલી સરમુખત્યારની સત્તા ઍસેમ્બ્લી હવે પાછી માગતી હતી. રાજદ્વારીઓ હવે પોતાને ભયમુક્ત જાણી સત્તાપ્રાપ્તિ માટે અવનવા કાવાદાવા રચતા હતા. અનવરની સમિતિ પણ જામી ગઇ હોઇ, તેનો મોટો ભાગ ગ્રીકો જોડે સુલેહ કરવાની તરફેણ કરવા લાગ્યો હતો.

ગ્રીકો હજુ પૂરા દબાયા ન હોઇ ફરી નવું લશ્કર જમાવતા જતા હતા, ત્યાં અંદરોઅંદરની આ ફૂટ જોઈ કમાલ ઊકળી ઊઠયો. તેણે સરમુખત્યારપણું વાપર્યું અને દગાખોર પચાસ રાજદ્વારીઓને ફાંસીએ ચડાવી પોતાની શેહ બેસાડી. માનવતાની નજરે ભલે એ પગલું આપણે ન વખાણીએ, પણ તુર્કી માટે ત્યારે એ જ જરૂરનું હતું ને તે વગર જુદીજુદી જામતી રાજદ્વારી ટોળીઓનો અંત કદી ન આવત, એટલે

આપણે એને વખોડી તો ન જ શકીએ.

આ પછી કમાલે પોતાના પ્રતિનિધિને સુલેહના યોગ્ય મુદ્દા ચર્ચવા મિત્રરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ પાસે મોકલ્યો, પણ તેને મુદ્દલ દાદ ન આપતાં ઊલટું ગ્રીસનું પીઠબળ વધારવાની કોશિષ એ કરવા માંડ્યા. આ જોઈ કમાલ વીફર્યો. ગ્રીકો પર આખરી હલ્લો કરી કોઈ પણ રીતે તેમને તુર્કીમાંથી મારી હઠાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. દમલરપુનામ ખાતે ઘોર યુદ્ધ થયું ને દસ દિવસમાં તો ગ્રીકો આનાતોલિયાનો કિનારો છોડી નાઠા. પરાજયથી ઘવાએલું તેમનું લશ્કર વેરતૃપ્તિને માર્ગે વળ્યું ને રસ્તે આવતાં તુર્ક ગામડાં તેઓ બાળતા ગયા, તુર્ક સ્ત્રી, પુરુષ ને બાળકોની કત્લ કરતા ગયા.

આખી દુનિયામાં આ વિજયના સમાચાર ફરી વળ્યા. આનંદથી ગાતા, હસતા ને આવેશમાં રડી ઊઠતા સ્મર્નાનાં શહેરીઓએ કમાલને વધાવી લીધો. કમાલે ફરી એક વાર સુલેહ માટે ફતેહને મિત્રરાજ્યો પાસે મોકલ્યો, પણ કશો નિખાલસ વર્તાવ પામ્યા સિવાય તેને પાછા વળવું પડ્યું.

એ જ અરસામાં ફ્રાન્સમાં વેપાર કરતા સ્મર્નાના એક વેપારીની છોકરી લતીફા હાનુમ સ્મર્નામાં રહેવા આવી હતી. નૂતન યુગના પૂરા સંસ્કાર જાળવેલી ને ફ્રાન્સમાં કેળવાએલી એ કુમારિકા દૂર રહ્યે રહ્યે પણ કમાલને પૂજતી આવેલી. સ્મર્નામાં એણે તેને પોતાનો મહેમાન બનવા આમંત્ર્યો ને કમાલે તે કબૂલ રાખ્યું.

બંનેને એકબીજા તરફ અનુરાગ હતો. બંને તે જાણતાં હતાં. સ્મર્નાની અગાશી જેવા બોરોનોવોના કિલ્લાના બગીચામાં એક રાત્રે બંને બેઠાં હતાં.

'તુર્કી હવે તુર્કોનું છે.' કમાલે કહ્યું.

ત્યાં ગુલાબ ને જાસમીનની ખુશબોએ વધુ જોર પકડ્યું. પવનની મ્હેકમાં પત્તો પત્તો ગાઈ રહી હતી. કમાલે લતીફાને વધુ નિકટ આમંત્રી.

'નહિ; હું તમને ચાહું છું, પણ પહેલાં લગ્નથી જોડાઈને!' લતીફાએ કહ્યું.

'લગ્ન? એ નાપાક દાઢીવાળાઓ બેચાર શબ્દો પઢે તેથી? એમાં શો વધુ ફેર પડે? ને તુર્કીની પૂર્ણ મુક્તિ પહેલાં લગ્ન ન કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.'

'મેં પણ લગ્ન પહેલાં સ્વાર્પણ ન કરવાના કસમ ખાધા છે.'

આ ચોખવટથી ક્રોધે ભરાએલો કમાલ એકે અક્ષર બોલ્યા વિના ત્યાંથી ઊઠ્યો ને સીધો લશ્કરમાં ચાલ્યો ગયો. તેણે એ બનાવ જ પોતાની કલ્પનામાંથી ઉડાવી દીધો. લતીફા પણ તેને ફરી ન સંભારતાં ફ્રેંચ સાહિત્ય ને કાયદાના અભ્યાસમાં રત બની.

એવામાં લૉઇડ જ્યૉર્જનો સિતારો આથમવા લાગ્યો. અંગ્રેજો હવે લડાઇથી કંટાળ્યા હતા. તુર્કી કોઈ પણ રીતે નમતું આપે તેમ હતું જ નહિ. ફ્રેંચ પ્રતિનિધિ ફ્રિનલાંએ વચ્ચે પડી મિત્રરાજ્યો સાથે મુદાનિયા ખાતે તુર્કીની સંધિ કરાવી આપી એ નબળી ક્ષણનો લાભ લઇ લીધો ને તુર્કીમાંથી મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર પાછું ખેંચી લેવરાવ્યું.

અને તુર્કી પરનાં દળવાદળ આમ દૂર થતાં જ કમાલને લતીફાનો ખ્યાલ આવ્યો. લશ્કરી જીવનની પદ્ધતિએ બે પળમાં જ તેણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો. કોઇના કહ્યા વિના પોતાની મોટરમાં વંટોળીઆ પેઠે તે સ્મર્ના ઊપડી ગયો. બોરોનોવોમાં પ્રવેશી, ઝડપભેર તે દાદરો ચઢ્યો ને સામે જ આવતી લતીફાને જોરથી પકડી. લતીફા કંઇ બોલે તે પહેલાં તો એ બોલી ઊઠ્યોઃ 'લતીફા! ચાલ આપણે પરણશું—હમણાં જ!'

એ જ પળે બંને નીચે ઊતર્યાં. રસ્તે જ જતા એક મુલ્લાંને પકડ્યો, અને પાસેની જ એક મસીદમાં નિકાહ પઢાવી લીધા.

દુનિયાનાં મુસ્લિમ રાજ્યો હવે કમાલ તરફ આશાની નજરે જોવા લાગ્યાં હતાં. તેમણે મુસ્લિમ રાષ્ટ્રસંઘની દરખાસ્ત એની પાસે રજુ કરી, પણ એ પોકળ દલીલને એણે બરાબર જેવી ધુત્કારી કાઢી! તેણે તુર્કી પ્રજાને જાહેર કર્યું કે 'એવા ખોટા આદર્શો ને લાગણીઓથી તો આપણે બરબાદ થતા આવ્યા છીએ.' મૉસ્કોથી આવેલા બોલ્શેવિક પ્રતિનિધિને પણ તેણે કહ્યું 'પીડકો ને પીડિતો જેવો વર્ગભેદ અમારે ત્યાં છે જ નહિ. પોતાને પીડવા દેનાર વર્ગ એવા ભેદ ઊભા કરે છે. તુર્કો કોઇને પીડવા દે એવા છે જ નહિ.' તુર્કીને કોઇ નવી મૂર્ખાઇ અપનાવવા દેવા તે તૈયાર ન હતો. તેને તુર્કીને સમૃદ્ધ બનાવવું હતું; ને તે એક જ શ્રદ્ધાથી કે માત્ર તે પોતે જ તેમ કરી શકશે.

ઍસેમ્બ્લીએ જોયું કે કમાલ દિવસોદિવસ કડક થતો જાય છે. લશ્કર પણ બધું પોતાના હાથમાં લઇ

બેઠો છે. પ્રાઇમ મિનિસ્ટર રૌફ સુદ્ધાં બધાં એથી નારાજ થયા હતા. એક વખત લાગ જોઇ હાલીદે અદીબે કમાલની નાડ તપાસી જોઇ: 'પાશા, તમે ખૂબ લડયા છો. હવે તો આરામ લેશોને?'

'આરામ? કયો આરામ? ગ્રીકો ગયા તેથી શું થયું? હવે આપણે પરસ્પર લડીશું. એકબીજાનો નાશ કરીશું, એકબીજાને ખાઇ જઇશું.' હાલીદેના સવાલ પાછળનું ઍસેમ્બ્લીનું માનસ કળી લઇ કમાલે રોકડો જવાબ પરખાવી દીધો.

પણ અમાસિયાના તેના મિત્રોએ જયારે પૂછાવ્યું કે 'પાશા, તમે ખિલાફત ને સુલતાની નાબૂદ કરવા માગો છો?' ત્યારે તે એવો જવાબ ન આપી શકયો. તેણે જોયું કે એ સવાલ એકલી ઍસેમ્બ્લીનો ન હતો. તે પોતે ગમે તેટલો ક્રાન્તિકારી હતો, છતાં લોકમાનસના પૂરતી વિરુદ્ધ તો તે જઈ શકે તેમ ન હતું. એવે વખતે, લોકમાનસ એટલી હદ સુધી કેળવાય ત્યાં સુધી તેમનાં શિક્ષક તરીકે ફરજ બજાવવાનું જ તેણે યોગ્ય ધાર્યું ને અમાસિયા જવાબ લખી મોકલાવ્યો કે 'એમ કરવા પહેલાં હું તમારી રાય માગું છું.'

કશું ઉતાવળું પગલું ભર્યા વિના કમાલ રાહ જોતો રહ્યો ને આખરે એને જોઇતી તક મળી ગઇ. એણે ત્રણ ત્રણ પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા છતાં જે મિત્રરાજ્યોએ આખરી સુલેહ ન કરેલી, તેમણે હવે દેશદ્રોહી ને દગાબાજ સુલતાનને તુર્કી વતી સલાહ કરવા લોઝાં બોલાવ્યો હતો. એ અંગ્રેજોનો મિત્ર અને તુર્કીના કટ્ટર શત્રુ લૉઇડ જ્યોર્જનું રમકડું હોઇ, તેની સરકારે આજ દિવસ સુધી તુર્કીનું કશું હિત સાચવ્યું નહોતું, એટલે સુલેહ માટેની એની પસંદગીથી બધે લોકપોકાર ઊઠવા લાગ્યો, બધે એનો દેશદ્રોહ ચર્ચાવા લાગ્યો. કમાલે એ તક હાથ લીધી. હથિયારબંધ માણસો સહિત તે ઍસેમ્બ્લીમાં પ્રવેશ્યો: 'ખિલાફત ભલે રહે, પણ સુલતાનીનો નાશ થવો જોઇએ.' એણે પ્રસ્તાવ મૂકયો. ઍસેમ્બ્લીમાં એની બહુમતી તો હતી જ, ને વળી કટોકટીનો વખત હતો, એટલે ઍસેમ્બ્લીને એ પ્રસ્તાવ પસાર કર્યા સિવાય આરો ન હતો. એ પસાર થયો. સુલતાન વાહીદુદ્દીનને ચોવીસ કલાકની નોટીસ મળી ને એ જ રાત્રે પોતાના એક ખોજા સાથે જરજવેરાતની પેટી લઇ, એક અંગ્રેજ લડાયક જહાજમાં તે નાસી છૂટયો. તેને ઠેકાણે તેના ભત્રીજા અબ્દુલ મજીદને ખલીફા બનાવાયો ને સુલતાનીનો હમેશને માટે નાશ થયો.

પણ રાજકારણનો ખળભળાટ શમતાં, તુર્કીમાં એક પછી એક નવા પક્ષો બંધાતા જતા હતા. પોતાનું સ્થાન જોખમાવા ન દેવા માટે કમાલને પણ પોતાના એવા એક પક્ષની જરૂરિયાત જણાઈ. ઇ. ૧૯૧૯ની ચળવળ વખતે ઊભા કરેલા પોતાના 'લોકપક્ષ' (People's Party) તરફ તેની નજર ઠરી ને તેણે તેની પુનર્રચના કરવા માંડી. ગામડે ગામડે ને શહેરે શહેરે તે ફરવા લાગ્યો. ગાઝી તરીકે બધા તેને વધાવી લેતા. બધાને એ સંબોધતો: 'આપણે જીત્યા છીએ, પણ લડાઇ હજી ગઇ નથી. આપણામાં હજુ યે દેશદ્રોહીઓ પડયા છે. તમે, લોકપક્ષના મારા જૂના સાથીઓ, આપણો પક્ષ ટકાવી રાખો. લોકપક્ષે જ દેશ પર રાજ કરવું જોઇએ, અને તમારો સાથ હશે તો આપણે તેમ કરી શકીશું.'

આ બાજુ લોકપક્ષનો પ્રચાર અત્યંત જોરશોરથી શરૂ કરી, બીજી બાજુ સુલેહ માટે છેલ્લે મોકલાએલા ઇસમત પાશાને તેણે ઍસેમ્બ્લીને પૂછયા વિના ફરી પાછો એ માટે મોકલાવ્યો. ઍસેમ્બ્લીમાં આથી ખૂબ ખળભળાટ પેદા થયો. કમાલ પાસે ડેપ્યુટેશન મોકલવામાં આવ્યું. રાજ્યના વડા તરીકે તેણે કોઇપણ પક્ષમાં ભળવું ન જોઇએ એમ તેને સૂચવાયું.

'પક્ષ?' કમાલે હવે પોત પ્રકાશ્યું. 'તુર્કીમાં માત્ર એક જ પક્ષ છે ને તે લોકપક્ષ. તેનો હું વડો છું. એ સિવાય તુર્કીમાં કોઇ પક્ષ છે જ નહિ ને રહેવો પણ ન જોઇએ.'

આ જવાબ ઍસેમ્બ્લીને આજ્ઞારૂપ હતો. કમાલના મિત્રો યે હવે તેની ખુલ્લી ટીકા કરવા લાગ્યા. પણ હવે તેમની કોઇની તેને પરવા નહોતી રહી. પીપલ્સ પાર્ટી તેની પોતાની હતી. ફોજ આખી તેના કબજામાં હતી ને ગાઝી તરીકે લોકહૃદયમાં તેની ઊંડી છાપ હતી.

ફક્ત એક જ આશંકા તેને હતી. ઇસમત જો ફરીવાર પણ સુલેહ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો કદાચ દુશ્મનો જોરમાં આવે. પણ મિત્રરાજ્યોએ કોઇ શત્રુ જોડે ન કરેલી એટલી ઉત્કૃષ્ટ સુલેહ કરાવી જયારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે કમાલના પગમાં વધુ જોર આવ્યું ને તુર્તાતુર્ત તેણે ઍસેમ્બ્લીના બધા પ્રધાનોને રાજીનામાં આપવાની ફરજ પાડી. તુર્કી પ્રજાસત્તાક જાહેર થયું

અને ચાળીસ ટકા જેટલા સભ્યોએ મત ન આપ્યો છતાં ઍસેમ્બ્લીએ તેને પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ તરીકે માન્ય રાખ્યો.

હવે જ કમાલે તુર્કીની પુનર્ઘટનાનું સાચું કામ હાથ ધર્યું. સૌ પહેલાં તો તુર્કીની દીનહીન પ્રજાને રૂંધતા 'દીન'(ધર્મ)નો દંભ તેને દૂર ફેંકવો હતો. એ એક એવો થર હતો કે જે પોતા નીચે ઉછરતી માનવતાને ગૂંગળામણમાંથી બહાર જ આવવા દેતો ન હતો. એની તળે ને તળે રહેલી માનવતા લગભગ સડવા લાગી હતી. એ ધર્મની કાંચળી દૂર ફેંકયા સિવાય તુર્કીને આધુનિક કક્ષા પર લાવવું અસંભવિત જ હતું.

પાંચ સૈકાથી શેખો ઇસ્લામના કાયદા ને કાનૂનોની ધૂંસરી તુર્કીને ગળે ભેરવતા આવ્યા હતા. શબ્દોના અર્થો શોધવા સિવાય તેમનો બીજો કોઇ ધંધો નહોતો. તેમણે એકલા રાજબંધારણમાં જ નહિ, પણ તુર્કના ખાણા-પોશાકથી માંડીને ઊંઘ આરામ સુધીના બધા વિષયો ઉપર ફરમાનબંધી લાદી દીધી હતી. ઉત્થાન-કામી દેશને માટે એ અસહ્ય હતું. કમાલે એ બધું પ્રમાણ્યું ને જાહેર કર્યું કે 'ઇસ્લામની અરબ ધર્મ-મીમાંસા તુર્કીને બીનજરૂરી છે.'

એવામાં ખલીફા અબ્દુલ મજીદે પોતાનો દરમાયો વધારી આપવાની તેને અરજ કરી એટલે તેણે ખલીફાને જવાબ લખ્યો, 'તમારો દરજ્જો એ માત્ર ઐતિહાસિક અવશેષ તરીકે સચવાય છે. બાકી એની કશી કીમત છે જ નહિ. એની હસ્તીનો યે કશો અર્થ નથી. છતાં તમે જો વધારો માગો તો એ તમારી નાદાની જ છે.'

આ જવાબ અબ્દુલ મજીદને પહોંચતાં જ તેણે કમાલ વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ આદરી, ને જેને જેને કમાલનો વિરોધ હતો એ બધા ઍંગોરા છોડી તેની આસપાસ કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં એકઠા થવા લાગ્યા અને કમાલની આપખુદી વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા લાગ્યા. 'એ ધાર્મિક રસમોને તિરસ્કારે છે; એણે શેખ-ઉલ-ઇસ્લામ પર કુરાનનો ઘા કર્યો હતો; એણે ઍંગોરાની સ્ત્રીઓને બેપર્દા બનાવી, નાચતી ગાતી કરી મૂકી છે; એની પત્ની લતીફા મર્દાની પોશાક પહેરે છે અને એ પોતે તુર્કીની ઓરતોને પુરુષોની હરીફાઇ કરવા ઉશ્કેરે છે;' એવા અનેક આક્ષેપો તેઓ આંખો મીંચી કમાલ પર મૂકતા ગયા. તેમના દિલમાં આશા હતી કે જગત-ભરના મુસ્લીમોના આદરપાત્ર ખલીફાનો તો તે વાળ પણ વાંકો નહિ કરી શકે. પાછળથી રૈફ, રેફત, આઝનાન ને કાસિમ કારા બેકિર પણ તેને છોડીને અબ્દુલ મજીદના પક્ષમાં ભળ્યા.

ઊભા થએલા તુર્કીને પછાડવાનો આ મોકો અંગ્રેજો કેમ ભૂલે? તેમણે તરત શાહીવાદનાં ઓઠાં ઊભાં કર્યાં અને છેક હિંદમાં ખિલાફતનો પક્ષ મજબૂત બનાવવાનો તુર્કી વિરુદ્ધ પ્રચાર આદરી દીધો.

પણ કમાલે અંગ્રેજોની એ રમત તુર્કો આગળ ખુલ્લી કરી દીધી અને કહ્યું કે 'એ તુર્કીને ફરી પછાડવા માગે છે. શું આજ દિવસ સુધી ખિલાફત, ઇસ્લામ અને મુલ્લાંઓને નામે તુર્કી કિસાન લડતો ને પ્રાણ પાથરતો નથી આવેલો?' અને પછી સરમુખત્યારની ઢબે એણે જાહેર કર્યું: 'આજ હવે તુર્કીને પોતા તરફ નજર નાખવાનો અવસર આવ્યો છે. આજ તે હિંદી મુસ્લીમો ને અરબો સાથેના સંબંધનું લાકડું દૂર કરે છે ને ઇસ્લામનું નેતૃત્વ પણ રદ કરે છે.'

એના વક્તવ્યમાં રહેલું તથ્ય લોકોને ગળે તરત ઊતર્યું ને અબ્દુલ મજીદ તથા તેના સાથીદારો રાષ્ટ્ર-શત્રુ જાહેર થયા. ઍસેમ્બ્લીમાં કમિશનર ફૉર રિલીજિયન ખલીફાની તરફેણમાં કંઇક બોલવા ઊભો થયો, પણ ફાંસીની ધમકી આપી કમાલે એ જ વખતે તેને બેસાડી દીધો. લાગલાગટ બોલ્યા જઇ તેણે લોકો પર એટલી અસર ઉપજાવી કે તે પૂરું થવા સાથે જ બધા સાંભળનારાઓ ખિલાફતને તુર્કીમાંથી મિટાવવાની તરફદારી કરવા લાગ્યા. ચોવીસ કલાકની અબ્દુલ મજીદને નોટીસ મળી ને એ મધરાતે, કશા યે માન કે મરતબા વગર ચુપચુપ એ તુર્કી છોડી ગયો.

તુર્કી એના પર લદાએલી સૌથી મોટી દીનની જડમાંથી આમ છૂટું થતાં તેના વિકાસનો રૂંધાએલો માર્ગ હવે વધુ મોકળો થયો.

લતીફા હાનુમ જેટલી સુસંસ્કૃત હતી એટલી જ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી હતી. લશ્કરી દિમાગના કમાલને એનો સ્વભાવ અનુકૂળ ન આવ્યો. તેને બધા તાબે રહેનારા જોઇતા હતા; કોઇ હુકમ કરનાર નહિ. લતીફા જ્યાં

સુધી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્નોમાં રસ લેતી, તે અર્થે રચી-પચી રહેતી ત્યાં સુધી તો કમાલે કંઇ વાંધો ન લીધો; પણ જ્યારે હવે એ તેનો પણ વિરોધ કરવા લાગી ને ખામુખાં તેને ઉતારી પાડવા લાગી ત્યારે એ તેનાથી સહન થયું નહિ. તેણે પોતાના હાથે છૂટાછેડાનો ખરીતો લખી, ઍસેમ્બ્લી પાસેથી એ મંજૂર કરાવી લીધો. બંનેના સ્વભાવ સત્તાકાંક્ષી ને ધાર્યું કરનારા હોઇ આગળ ઉપર તેમને કદી બની શકત કે કેમ એ એક પ્રશ્ન હતો.

યુવાનીમાં કોઇ ફિબ્રિયા સાથે પણ કમાલને પ્રેમ-પ્રસંગ પડેલો, પણ પછીથી તેને ભણવા માટે નાણાંની મદદ આપી તેણે તેને વીએના મોકલી આપેલી. લતીફા સાથેના છૂટાછેડા સાંભળી તે અંગોરા પાછી આવી, પણ કમાલે લગ્ન કરવાનો ઇન્કાર કર્યો. આથી નિરાશ થઇ ફિબ્રિયાએ ગોળીથી આપઘાત કર્યો.

પરંતુ આ ગૌણ બાજુ જવા દઇ, કમાલની પ્રવૃત્તિની પ્રધાન બાજુ તરફ આપણે વળીએ.

અબ્દુલ મજીદ તુર્કી છોડી ગયો છતાં કમાલના વિરોધીઓ હજુ તુર્કીમાંથી ઘટ્યા ન હતા. અંગ્રેજોએ મોસુલ લેવાની નવી ધમકી આપી ને કુર્દિસ્તાનમાં શેખસૈયદે બળવો ઉઠાવ્યો એટલે તેના એ વિરોધીઓ યે જોશમાં આવ્યા. કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં તેમણે રૌફને પ્રમુખપદે 'પ્રોગ્રેસિવ રીપબ્લિકન પાર્ટી' સ્થાપી અને શેખ સૈયદ પાસેથી સહાય મેળવવાની આશા રાખવા લાગ્યા.

અત્યાર સુધી ખામોશીથી આ બધી પ્રવૃત્તિ નિહાળતો કમાલ ઘરમાં પડેલી ફરીવારની આ ફૂટથી તુર્ત જાગૃત થયો. ભયમાં જ તેની ક્રિયાશક્તિ કામ આપતી ને ચારે બાજુ વ્યાપેલા આ ભયે તો એની તાતાર નસોમાં નવી ખુન્નસ આણી. કુર્દિસ્તાનમાં બળવા પાછળ રહેલી અંગ્રેજોની કૂટનીતિ તેણે ખુલ્લી પાડી ને હુબ્બેવતનની આગોશ ભરેલા અસંખ્ય તુર્કી જવાનો ફરી તેની સોડમાં આવી ઊભા. લૉઇડ જ્યોર્જે અંગ્રેજોના નામમાત્ર તરફ તુર્કોને હાડોહાડ બળતા કરી મૂક્યા હતા. તુર્કીના દરેક ભાગમાંથી, દરેક કબીલામાંથી કમાલને મદદ ને વફાદારીના સોગંદ મળતા ગયા. એ જ માત્ર તુર્કીની આશા હતો. ગાઝી સિવાય તુર્કીને કોઇ બચાવી શકે એ તુર્કોને મન માની જ ન શકાય, એવી વાત હતી.

ને તુર્ક યુવાનીની ઓથે રહી, બે જ મહિનામાં કુર્દિસ્તાનના બળવાને કમાલે દફનાવી દીધો. આગ ને તલવારથી તેણે દેશદ્રોહનું પાતક તેમને સમજાવ્યું. ૩૭ નેતાઓને તેણે ફાંસીએ ચડાવ્યા. તેના વિરોધીઓ તેનો ગુસ્સો ને તેની જબાનની સરાણ પૂરા પિછાણતા હતા એટલે નવી સ્થપાએલી પાર્ટીના નેતાઓ–રહમી, આઝનાન, હાલીદે અદીબ ને રૌફ સુદ્ધાં તેના ખોફમાંથી બચવા તુર્કીનો કિનારો છોડી ગયા ને ફરીવાર તુર્કીનો મામલો થાળે પડ્યો.

તુર્ક પ્રજાનું ખમીર પરપ્રત્યયનેય હોઇ, એને કોઇ પણ રીતે અવળે માર્ગે દોરાતી અટકાવવી જોઇએ એવો કમાલનો નિશ્ચય હતો. ને પોતાના એ નિશ્ચય પ્રમાણે જ તે વર્તતો. તુર્કીના ઘડતર વચ્ચે આવતી એકેએક આડખીલીને જડમૂળથી ઉચ્છેદવી એ એની ફરજ થઇ પડી હતી.

એવી બધી યે આડખીલીઓને એણે ચૂંટીચૂંટીને બહાર આણી. એની એ પ્રવૃત્તિ દરમિયાન અનેક વખત એનો જાન લેવાના પ્રયાસો થએલા, પણ એથી એની મક્કમતા મુદ્દલ નહોતી ડગી. એવે વખતે થતી ભૂલ માથું જ માગી લે. તેણે 'ટ્રિબ્યૂનલ ઑફ ઇન્ડીપેન્ડેન્સ' ઊભી કરી. ને એ ટ્રિબ્યૂનલે, પકડાએલા બધા દેશદ્રોહીઓને ફાંસીએ ચડાવવાનો ઇન્સાફ આપ્યો.

વીએના ને ઇંગ્લંડના રૉથ્સચાઇલ્ડો જાવિદને આ ખતરામાંથી બચાવવા લાગવગ લડાવવા લાગ્યા. કમાલને તેની ખબર પડી. એ જાવિદ તો પેલો દેશદ્રોહી યહૂદી નાણાંશાસ્ત્રી જે જર્મનીને તુર્કી વેચવા તૈયાર થએલો! 'નહિ!' એણે હુકમ છોડ્યો 'આજ રાતે જ એ કાવતરાબાજોનો અંત આણી દો.' અને અંગોરાની રોશની વચ્ચે એ રાતે જ અગિયાર દેશદ્રોહીઓના મુડદાં ફાંસીને માંચડે ટીંગાઇ રહ્યાં.

ત્યારથી તુર્કી એક અને અવિભાજ્ય બન્યું છે, અને ત્યારથી (ઇ. ૧૯૨૭થી) તે આજ દિવસ સુધી, 'Only the hand that can wield the sword should hold the sceptre' એ તાતાર કથનનો સંપૂર્ણ અનુગામી કમાલ, નવા તુર્કી પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ, ઍસેમ્બ્લી, લોકપક્ષ અને પ્રધાનસમિતિનો અધ્યક્ષ અને લશ્કરનો કમાન્ડર ઇન-ચીફ રહ્યો છે.

'હવે આપણે તુર્કીને સુધારવાનું છે.' આટલાં વર્ષો

પછી કંઈક શ્વાસ ખાતો તે બોલ્યો 'તેણે બધાં સંસ્કારી દેશોની હરોળમાં આવવું જોઈએ. સ્વત્વવિહોણા આપણા લોકોના પોશાક, રીતરિવાજ, ભાષા, વિચાર ને વર્તન સુદ્ધાંમાં પલટો આણવો જોઈએ. જીવનની સારી યે ધરેડ બદલાવી નાખવી જોઈએ.'

પહેલી જ તેની નજર ઇસ્લામના પ્રતીક જેવી ફેઝ ટોપી પર ગઇ એ માટે તેણે આડકતરો માર્ગ લીધો. સૌ પહેલાં તો તેણે લશ્કરમાં જર્મન ટોપીઓ દાખલ કરી. લશ્કરે વાંધો ન લીધો, એટલે હૅટને લીધે તડકા ને વરસાદથી મળતા રક્ષણના ફાયદા સમજાવતાં તે જાતે આમવર્ગમાં તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો, ને થોડાઘણા તેમ વર્ત્યા એટલે પરબારો કાયદો પસાર કર્યો કે તુર્કીમાં ફેઝ પહેરવી ગુનાહિત છે ને તેમ કરનાર શિક્ષાપાત્ર થશે. આથી ફેઝે તુર્કીમાંથી સદાને માટે રૂખસદ લીધી.

પછી એ વળ્યો મુલ્લાંઓ, શેખો ને દરવેશો તરફ. નર મધમાખ પેઠે પારકા શ્રમે જીવન જીવતી એમની જમાતની બધી મિલકત જપ્ત કરાવી એણે એમને રસ્તે રખડતા બનાવ્યા, જેથી તેઓ શ્રમને માર્ગે વળી શકે.

ત્યારે કાયદો વળી શા માટે કુરાનની પુરાણી શરીઅતોને વળગી રહેવો જોઈએ? તેણે એ જૂના કાયદા પણ ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યા અને યુરોપિયન સલાહકારો બોલાવી, જર્મન વેપારી, ઇટાલિયન ફોજદારી ને સ્વિસ સિવિલ કોડ પરથી તુર્કી માટે નવું જ રાજબંધારણ તેણે નીપજાવ્યું. એ સાથે જ પુરુષની મિલકત જેવી પ્રવર્તતી સ્ત્રીની સ્થિતિનો યે તેણે કાયદાઓ કરી અંત આણ્યોઃ ઝનાના પદ્ધતિનો નાશ કર્યો ને બહુપત્નીત્વ ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું.

તુર્કી ભાષાએ પણ સ્વત્વ ગુમાવી દીધું હતું. અરબીના અનુકરણ પર જીવતી તુર્કીની લિપિ ત્યારે એવી તો હતી કે પ્રજાના ભાગ્યે જ દસ ટકા તે વાંચી શકતા. કમાલને તો ઘરોઘર શિક્ષણ જોઇતું હતું. શા માટે એ અરબીની જડને જીવવા દેવી? સોવીએટ રીપબ્લિકે ૧૯૨૪થી મધ્ય એશિયાના તાતારો સારૂ લાટિન અખત્યાર કરી હતી. કમાલને પણ એ જ યોગ્ય લાગી. ઘેર બેઠાં જ એ નવી ભાષાનું બંધારણ ઘડવા લાગ્યો. ને ૪૭ વર્ષની વયે, ચાકની પેટીઓ ને પાટિયાં સહિત શહેરેશહેર ને ગામડેગામડે નવી લિપિનું શિક્ષણ આપવા તે નીકળી પડ્યો.

એ કામ પણ પત્યું. તુર્ક ભાષા સ્વત્વવાળી ને લાટિન મરોડની બની. હવે આવ્યો કલાનો વારો. ચારસો વર્ષોથી મુલ્લાંઓએ તેને ગળે ટૂંપો દઇ રાખ્યો હતો. કમાલે એને પણ મુક્ત કરી. નૃત્ય, સંગીત, ચિત્રકલા બધાંમાં તેણે નવાં પૂર આણ્યાં. વીએનીઝ વૉલ્ટ્ઝ, નિગ્રો જાઝ ને ફૉક્સ ટ્રૉટ તેણે તુર્કીમાં દાખલ કર્યાં. ઝાબેક જેવાં તુર્ક નૃત્યોનો તેણે પુનરુદ્ધાર કર્યો ને બધી લલિતકળાઓની તેણે તુર્કીમાં કૉલેજો કાઢી.

પછી હળવેહળવે તે લોકોને રાજકારણમાં રસ લેતા કરતો ગયો. શ્રમજીવીઓ, કારીગરો ને દુકાનદારો માટે ઍસેમ્બ્લીમાં તેણે નેવું બેઠકો સ્થાપી ને સરકારની સમાલોચના કરવાનો પણ તેમને હક્ક આપ્યો.

આવા અથાગ પ્રયત્નો પછી આજ હવે કમાલ, તુર્કી માટે પોતે કંઇક કર્યું હોવાનો આત્મસંતોષ અનુભવે છે. મિત્રો વિનાના, કુટુંબ વિનાના સરમુખત્યારનું હવે તો તુર્કી જ માત્ર કુટુંબ રહ્યું છે. પોતાને મળતા દરમાયાથી એ મોટરમાં બધે ફરતો રહે છે ને એકેએક તુર્કની ફરિયાદો સાંભળે છે એકેએક તુર્કનો એ વિકાસ એ વાંછના છે. તે કહે છેઃ

'હું બધા રાષ્ટ્રોના ખમીરથી વાકેફ છું. મેં તો એમનું ચારિત્ર્ય તદ્દન નગ્ન સ્વરૂપમાં જોઇ શકાય એવી પરિસ્થિતિઓમાં એમને પિછાન્યા છે. હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે મારા દેશના લોકો બીજા કોઇ દેશવાસીઓથી ઊતરતા નથી. પણ અત્યારે મારા હાથની તેમને જરૂર છે. હું એમને એ રસ્તે પહોંચાડવા માગું છું કે જ્યાંથી એમની આંખો સાચા માર્ગનો જાતે નિર્ણય કરી શકે, ને જ્યાંથી એમના પગોમાં આગળ વધવાની પૂરી તાકત રહે. પછી એ પોતાની મેળે જ બધું સમાળી લેશે. ને મારૂં કામ પણ પૂરૂં થશે.'

સિકંદરની મહત્ત્વાકાંક્ષા, સીઝરની ધૃતિ ને મુસૉલિનીના ચાણાક્યત્વનો સમન્વય સાધેલો આ બુઝર્ગ આતાતુર્ક મુસ્તફા કમાલ હવે તો પોતાની જાતને વધુ ને વધુ નિવૃત્તિ તરફ ખેંચતો જાય છે, પણ હજુ યે એ કહે છે, 'હું ત્યારે નિવૃત્ત થઇશ, જ્યારે અમારા તુર્કીને કુરાનની યે જરૂર નહિ રહે ને કાર્લ માર્ક્સની યે નહિ.'

અશોક હર્ષ

પરદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન

દેશનાં દારિદ્ર અને બેકારી સામે ઊંડી દેશદાઝથી રજૂ કરેલા ચાનકદાર વિચારો અને રચનાત્મક યોજના દર્શાવતો લેખ

- **આર્ટ્સ કૉલેજો સ્થાપીને આપણે શું ઉકાળ્યું તે તો સૌકોઈ જાણે છે, અને છતાં નવી આર્ટ્સ કૉલેજો માટેના ફંડફાળાને આપણો ગતાનુગતિક સમાજ પોષી રહ્યો છે.**
- **આનું એક કારણ આપણામાં મૌલિક વિચાર-બળનો, આપણી પાસે બીજું કાંઇ નવીન કરવા માટેની પદ્ધતિસરની યોજનાનો અભાવ છે.**
- **આ લેખમાં એ ત્રુટી પૂરાય છે, અને હિંદના સમાજસેવકો માટે એક સંપૂર્ણ યોજના રજૂ થાય છે.**
- **લૂંટાતા હિંદને નામે, ગરમ લોહીવાળા છતાં હતાશ બનતા જતા યુવાન કૉલેજીઅનોને નામે, હિંદના બેકાર કારીગરોને નામે, આ યોજના ઉપાડી લેવાનું અમે જાહેરને આમંત્રણ આ-પીએ છીએ.**

આપણું પ્રથમ અને અત્યંત મહત્ત્વનું કામ તો કારીગરને અમુક અમુક વસ્તુઓ બનાવવાનું સંભારી આપવાનું છે. આપણા કારીગરવર્ગની દૈનિક જરૂરિયાતો એવા ટૂંકા ક્ષેત્રમાં સમાઇ ગઇ હોય છે કે ઘણીખરી વસ્તુઓ એણે જિંદગી-માં જોઇ કે સાંભળી જ નથી હોતી. અને આવી રીતે કારીગરની નજર ચુકાવી હિંદમાં પેસી ગએલી અનેક વસ્તુઓ આપણને જડે છે. એવી ઘણી વસ્તુઓ તો માત્ર સામાન્ય મજૂરી અને નજીવી મૂડી જ માગતી હોય છે.

આવી વસ્તુઓના એકબે ઉદાહરણ લઇએ. ચિત્ર-કારો જેનાથી ડ્રૉઇંગ કરે છે તે 'ચારકોલ'ની સળીઓ એ આવી એક વસ્તુ છે. આપણે લાખો મણ લાકડાંના કોલસા બનાવી દર વર્ષે બાળી નાખીએ છીએ, અને એ લાકડાંમાં નરમ અને કઠણ, હલકાં અને ભારે અનેક જાતનાં લાકડાં આવી જાય છે. એનો કોયલો પણ કાગળ પર લીટા કરે એવો કાળો થાય છે. માત્ર પ્રથમ યોગ્ય લાકડાની ચીપો પાડીને અથવા સાંઠી જેવું કોઇ માફકસરનું કાષ્ટ પસંદ કરીને રેતી જેવી નરમ છતાં ભારે વસ્તુના દબાણ નીચે એનો કોયલો પાડ્યો હોય તો તે સળીઓના રૂપમાં ઊતરે અને પછી વળ પ્રમાણે ગોઠવ્યાં હોય તો ચિત્રકારોને કામ લાગે. અને એ આખું બિઝનેસ એક જ કુટુંબ પોતાની થોડી એવી મૂડીથી ઊપજાવી તથા ખીલવી શકે. પણ આપણા—કે કોઈ પણ પ્રજાના—ચિત્રકારો ઘણાખરા કલ્પિત સૃષ્ટિમાં રમનારા હોવાથી પોતાના વપરાશમાં આવતી વસ્તુઓની ઔદ્યોગિક બાજુ ઓછી જુએ અને કારીગરને એવા કોયલાની સળી હાથમાં પકડવાનો સમય ઓછો આવે એટલે એકાદ નજીવો અકસ્માત કારીગર અને કોયલાને સામસામે લાવી ન મૂકે ત્યાં સુધી પ્રજાની અજ્ઞાનતાથી સુરક્ષિત એ સળીઓનાં ડઝનબંધ બાકસો આપણા ચિત્રકારો ઘરચે જવાના.

બીજો દાખલો મીઠાનો લઇએ. આપણા સામાન્ય વપરાશમાં આવતુ મીઠું ખૂબ મેલું હોય છે, કેમકે એમાં ધૂળ અને કાકરી ભળેલી (કે અજડ હાથે ભેળ-વાએલી?) હોય છે. એકાદ શેર મીઠું પાણીમાં ઓગાળી આછરેલું પાણી ગાળી લેવાથી તળે જામેલો મેલ આ વાતની સાક્ષી પૂરશે. પણ આપણા પેટમાં બીજે અનેક રસ્તે ધૂળ જતી હોય છે તેથી મીઠા સાથે મળેલી આ થોડી એવી ધૂળને ન ગણકારવાની આપણી આમ જનતાને ટેવ પડી ગઇ છે. પરંતુ શ્રીમંતવર્ગ તથા રાજારજવાડાં એ ધૂળ પેટમાં નાખવાનું જોખમ સમજતા હોવાથી તેઓ વિલાયતમાંથી વધુ શુદ્ધ થઇ કાચની બાટલીમાં પૅક થઇ આવેલું મીઠું વાપરે છે. પૅકિંગ ખર્ચ બાદ કરીએ તોપણ આ શુદ્ધ થએલા મીઠાની કીમત ચાલુ મીઠાની કીમત કરતાં વીસથી ત્રીસ ગણી લેવાય છે. અને એ શુદ્ધ કરવું એટલે? મીઠાને પાણીમાં ઓગાળી, તે પાણીને યંત્રની મદદથી નહિ પણ સમયની મદદથી આછરવા દઇ, એ આછરેલા પાણીને જુદું પાડી, એમાંના પાણીને અગ્નિ કે સૂર્યના બળે સૂકાવા દઇ, એકઠો કરેલો ફીણ જેવો ખાર! આ આખી ક્રિયા એવી સાદી છે કે એક નાનો સરખો માટીનો ગોળો; એકાદ નળવાળી ટાંકી અને થોડી સ્વચ્છ બારીક

રેતીથી હરકોઇ માણસ એનો નાના પાયા પર પ્રયોગ કરી શકે અને હરકોઇ ચાલાક મજૂર એનું આખું કારખાનું ખોલી શકે માત્ર આપણી વિવિધરંગી સૃષ્ટિમાં આવી કોઇ ચીજની પણ ખપત છે એવો ખ્યાલ જ કારીગરને આપવાની જરૂર છે. મીઠા સાથે ધૂળ ખાવા ટેવાએલા અને એ જ ધૂળથી ડરતા નાજુક બહેનોની સુંવાળપનું સ્વપ્ન પણ આવતું નથી હોતું. અને જે લોકો એ વસ્તુ વાપરતા હોય છે તેને એ મુફલિસ ચીજ પર પણ જેનું આખું જીવન નભવાનો સંભવ છે એ ગરીબ વર્ગની ગરીબાઇનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ નથી હોતો. કદાચ તેઓનું સ્વદેશાભિમાન એકાએક ઉપસી આવે તો તેઓ એટલું કહે કે "આવી સાદી વસ્તુ પણ હિંદુસ્તાનમાં નથી બનતી! આપણે તે શું સ્વરાજ્ય લેવાના હતા?" પણ એ વસ્તુ હિંદમાં ન બનવાનું કારણ અશક્તિ નથી, પણ એક જરૂરી અકસ્માત ન બનવાનો અકસ્માત છે, એ અટપટું સત્ય સમજવા જેટલો ભેજાંને પરિશ્રમ આપવા તેઓ તૈયાર નથી હોતા. નહિતર આ ધંધામાં માલમાં મૂડી બહુ ઓછી રોકવી પડે, અને ભેજું તો એથી યે ઓછું. માત્ર પૅકિંગ કરવાની બરણીઓ અને લેબલો પર વિશેષ ધ્યાન રાખવું પડે; કેમકે બધી ફૅશનેબલ પરદેશી વસ્તુઓમાં આપણું ગામડી સૂત્ર કહે છે તેમ 'પૅકિંગનાં જ નાણાં છે!'

અને આવી તો બીજી અનેક વસ્તુઓ હિંદને ફેવેફેવે વળગી હિંદનું શોણિત ચૂસી રહી હોય છે. અને ઘેનમાં પડેલા એ વિરાટ દેહને એની ખબર પણ પડતી નથી હોતી. માત્ર એ શોષણનું દુઃખ એક સામટા ખ્યાલ રૂપે આપણી બેકારીમાં આપણને દેખા દે છે. પણ તેમ છતાં આપણા એક મહત્ત્વના અંગ મીલ-ઉદ્યોગના પક્ષાઘાતના દુઃખ આગળ આપણને આવા નાનાસૂના ચટકાનાં સ્થાન શોધવાનું યાદ જ નથી આવતું.

આ પરિસ્થિતિ માટે આપણી બધી લોકોપયોગી સંસ્થાઓ જવાબદાર છે. આપણી અનુકરણવૃત્તિ આપણને મૌલિક વિચાર કરતાં રોકે છે. અને તેથી આપણાં દેશભરનાં વિચારવિનિમયનાં કેન્દ્રો પોતાના વિચારના ખોરાક માટે છાપાંઓએ વાસી કરી મૂકેલા પ્રચલિત સામાજિક ચર્ચાઓના ટુકડા પસંદ કરી લે છે. આથી બને છે એમ, કે વાઇસરૉયની સભામાં લોખંડના ઉદ્યોગને રાહત આપવા માટેની ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યારે છાપાં વાંચતી એકેએક વ્યક્તિ જાણે એ પોતાનો અંગત પ્રશ્ન હોય તેમ તેમાં ઝીણવટથી રસ લે છે, અથવા સૂતરના નંબર સંબંધે કાંઇ ખેંચતાણ થતું હોય ત્યારે એ પ્રશ્નના અભ્યાસને પોતાના જીવનનું ધ્યેય માની બેસે છે! અને આનું કારણ દેખીતું છે. જેઓને પોતાના જીવનનું સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટ ધ્યેય નથી હોતું તેઓએ દેશમાં વાતા પવનો સાથે આમથી તેમ ઝોલાં ખાવાનું જ રહ્યું. અને એ જ મુજબ જે દેશનેતાઓનું પોતાના દેશનેતાગીરીના ધંધાને અંગેનું કામ લોકોના જીવનને અનેક ખૂણે સ્પર્શતી બાબતોની ચર્ચા કરવાનું છે તેઓએ પણ, આપણી અવ્યવસ્થિત રાષ્ટ્રીય લડતમાં પોતપોતાના ક્ષેત્રની સુરેખ મર્યાદા ન હોવાને કારણે, બધા ચાલુ પ્રશ્નોમાં માથું મારવાનું રહ્યું.

નહિતર જેણે સ્વદેશી કાપડનો પ્રચાર કરવાનું કામ હાથ ધર્યું હોય એને પછી જમશેદપુરનાં લોખંડનાં કારખાનાંમાં બનતા માલ ઉપર કેટલો કર છે, અથવા તો ત્યાં રેલવેનાં બૉઇલરો શા માટે બનતાં નથી, એ બધી ભાંજગડમાં પડવાની શી જરૂર? આમ કહેવાનો એ અર્થ નથી કે પોતાની આસપાસના જગત સાથે નિકટનો પરિચય સાધવા પોતાની દૃષ્ટિનું ક્ષેત્ર ન વિસ્તારવું. પણ જ્ઞાન મેળવવા પૂરતો એક વાતમાં રસ લેવો એ જુદી વાત છે, અને લડતની દૃષ્ટિએ એમાં ઊભો ભુસ્કો મારવો એ પણ જુદી વાત છે. આપણા દરેક મોટા ઉદ્યોગના હિત માટે તે તે ઉદ્યોગ સાથે સંબંધ ધરાવતાં માણસો પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય જ છે. અને વ્યૂહરચનાની દૃષ્ટિએ તે તે ઉદ્યોગોનો અભ્યાસ કરવો એ તેમનું જ કાર્ય છે. બીજા તેમાં માથું મારે એ તો, શિખાઉ ખેલાડીઓ ક્રિકેટ રમતા હોય અને એક જ દડા પાછળ જુદાં જુદાં પૉઇન્ટ ઉપરથી ત્રણચાર જણા દોડે એના જેવું બને; કેમકે સમગ્ર હિંદની પ્રજા બધા ઉદ્યોગોમાં રસ લેતી થાય તો જ એ ઉદ્યોગોની સ્થિતિ સુધરે એવું કાંઇ હોતું નથી. અને જો એમ હોત તો આપણે બધાએ જાણવાની બાબતો એટલી બધી વધી પડત કે એ જ્ઞાન મેળવવાની ક્રિયા બીજા કોઇ રચનાત્મક કાર્યક્રમ માટે અવકાશ જ ન રહેવા દેત.

આથી એ ઉદ્યોગો સાથે સંબંધ ન ધરાવનારાઓ, કદાચ સામાન્ય ઇતિહાસ કે ભૂગોળમાં રાખે એવો ઉપલક

રસ આવી ચર્ચાઓમાં રાખે તો ચાલી શકે. પણ એને બદલે, છાપાંઓમાં પાનાંના હિસાબે આવી ચર્ચાઓને વધુ મહત્ત્વ મળતું હોવાથી, રચાતા ઇતિહાસની વિચાર-સરણીથી પાછળ રહી ભુડથલમાં ખપવાના ભયે બધાને એ ચર્ચાઓમાં અંગત રસ લેવો પડે છે. આમ હોવાથી દેશની અંદરનાં બેચાર મોટાં હિતો આખા આમવર્ગનાં વિચારબળને કેદ કરે છે, અને બીજી નાની વિગતો માટે વિચાર કરવા જેટલી છૂટ કે વિચારની બચત રહેવા દેતાં નથી.

આથી જ, ઉપર કહ્યા તેવા નાના, કયારેક એક જ કુટુંબ કરી શકે એવા, નવીન ઉદ્યોગોની શોધમાં આપણું સમૂહમાનસ છૂટું મૂકી નથી શકાતું. આપણા દેશનેતાના કે સમાજસેવકના ભાષણના વિષયો ચા કે ખાદી, વિધવા કે પ્રેતભોજન, કે એવા થોડા ગણ્યાગાંઠયા જ રહે છે અને એ નાના વર્તુળની બહાર જતાં આપણી કલ્પના શીખતી જ નથી.

પણ એક વખત આપણે એ કલ્પનાવિહારની મઝા ચાખી જોઇએ, એક જ વખત આપણા બેકારો સમક્ષ હજુ આપણા, જેવાતેવા તો યે ભાગ્યા ભરૂચ જેવા દેશમાં પથરાએલી પડેલી તકોનું વિરાટદર્શન કરાવીએ, એક જ વખત કાંઇ કામ કરવાનું ન સૂઝવાથી મૂંઝાતા આપણા બંધુઓને આપણી પાસેથી પરદેશો કયે કયે સ્થળે ફરસી, કરવત કે કુહાડી આંચકી લે છે તે બતાવીએ, તો અજ્ઞાન કે અજાણપણાના કચરાથી બંધ પડેલી આપણી રક્તવાહિનીઓમાં અનેક સ્થળે ફરીથી જીવનનો સંચાર થાય, અનેક કુટુંબોને એમાંથી દિશાનિર્દેશ મળે. પછી જેમ બળતા રણમાં પાણીનું દર્શન અજબ હિંમત આપે એમ આપણો એ બિરાદર જોઇ શકે કે પોતાની આસ-પાસ કાચા માલ રૂપે વેરાએલી અનેક વસ્તુઓમાં મજૂરી નાખવાથી તેને સમાજને ઉપયોગી પદાર્થોમાં ફેરવી શકાય તેમ છે. પછી તે પોતાની શક્તિ તથા સાધનને અનુકૂળ એકાદ વસ્તુની પસંદગી કરી શકે અને તેમાંથી આજીવિકા મેળવી શકે.

જોકે આ પાછળ જણાવ્યું તે અમુક જાતના પાકા માલ માટે જોઇતા કાચા માલ તથા તેની કાર્ય પદ્ધતિ સમજાવવાનું કામ આપણી કૉલેજો કરતી તો હોય છે. પણ આપણી એ કૉલેજોનું શિક્ષણ તો સર્પના ઝેર માટેનું ઇજેકશન. એ ઇંજેકશનની શીશીઓ જ્યાં ભરી હોય એ આરસ પાથરેલી ઑસ્પિટલમાં સર્પ આવે નહિ, અને ખેડૂતને ખેતરની વાડમાં હાથ નાખવાનો હોય ત્યાં એના ખીસામાં ઇન્જેકશનનો સામાન તૈયાર ન હોય. એમ, એ કૉલેજોમાં શીખવા આવનારા સિદ્ધાંતોમાં એટલા બધા ગૂંચવાઇ પડે, કે પંદર રતલનો શબ્દકોશ એક કલાક તોળી રાખે, પણ પંદર રૂપિયાભારનો ચાપીઓ દીવાની જ્યોત પર એકધારો રાખી ન શકે. અને જેઓ જડભરતની માફક પોતાના શરીર લાકડાંનાં બન્યાં હોય એ મિસાલે કામ કરી શકે તેમ હોય એની આગળ આવો કોઇ નવો નુસ્ખો ન હોય!

વળી આ સિવાય કૉલેજના શિક્ષણનો બીજો પણ એક દોષ છે. વિસ્તૃત દૃષ્ટિબિંદુ એ જ બના ઉચ્ચ શિક્ષણનો આદર્શ હોવાથી અમુક એક જ ઉદ્યોગ માટે જોઇતું કેન્દ્રિત જ્ઞાન કૉલેજ નથી આપતી. પરિણામે કૉલેજમાંથી છૂટેલો આપણો વિદ્યાર્થી સેંકડો વસ્તુઓના ઘડતરમાં ચંચુપાત પામી ચૂકેલો હોવાથી એ દરેકના સર્જનની નાની કથા કહી શકશે, પરંતુ એકપણ વસ્તુ સંપૂર્ણપણે બનાવી નહિ શકે. આપણો તાજો રસાયણ-શાસ્ત્રી હાઇડ્રોકલોરિક ઍસિડ બનાવવાના યંત્રનું ચિત્ર દોરી દેશે, પણ ગુમડા પર ચોપડવા એક રૂપિયાભાર તાંબાનો કાટ આ પળે જ જોઇતો હોય તો તે કયાંથી લાવવો તેના વિચારમાં પડી જશે.

અને કદાચ અત્યારની કેળવણી આ જાતનો દોષ સુધારવા યત્ન કરે તોપણ એકંદરે એ આખી ક્રિયા ખર્ચાળ છે એ તો દેખીતું છે. કેમકે જીવનની ઘણી વ્યાવહારિક વસ્તુઓમાં બહુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ બિનજરૂરી થઈ પડે છે. અત્યારે હિંદની જરૂરિયાત રોટલાની છે, અને તેથી સોડા અને તેલ મેળવી ગામડામાં પોતાના ગામઠી સાબુનો પ્રચાર કરી શકનાર ફેરીઓ એ સાબુના સર્જન વખતે કઇ ક્ષણે તેલમાંનું ગ્લીસરીન સ્ટીરીઆરીક ઍસિડથી છૂટું પડયું તે ન જાણતો હોય તોપણ ચાલી શકે છે.

વળી અનેક વસ્તુઓમાં ચંચુપાત કરાવવાની આ કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ એક જ કે તેથી અભ્યાસ કરનાર પોતાની વ્યાપક દૃષ્ટિથી જીવનનું અવલોકન કરી પોતાનું ધ્યેય નક્કી કરી શકે, અને પછી એ દિશામાં પોતાની મેળે આગળ વધી શકે. હવે ધારો કે એક માણસ મૅટ્રિક પછી ચાર વર્ષ ખેતીવાડી કૉલેજમાં ગાળી અનેક સત્યો શીખ્યો અને પછી

તેમાંથી એકાદ પસંદ કરવાના નિશ્ચય વખતે 'થોરની રાખમાંથી પોટાશ મેળવી શકાય' એ સાદા સત્યે, કાચા માલની વિપુલતાને અંગે તેને આકર્ષ્યો. તેણે બીજાં બધાં સત્યો ભૂલી આ એક જ સંભવ ઉપર પોતાના જીવનની ઇમારત ચણવા નિર્ણય કર્યો અને એ પ્રશ્નનો જરા વિધિપુરઃસર અભ્યાસ કરવા એ પ્રશ્નને લગતું રસાયણશાસ્ત્ર વાંચી ગયો. અને પછી થોરની રાખ એકઠી કરવા ગામની સીમમાં ગયો. પણ ત્યાં તેણે મહાન આશ્ચર્ય વચ્ચે જોયું કે એ રાખનો તો પાસેના ગામના સાકરના કારખાના-વાળાએ ઇજારો રાખી લીધો છે. તપાસ કરતાં તેને માલૂમ પડ્યુ કે પોતે જે સત્ય કૉલેજમાં શીખ્યો તે એ માણસે 'આર્યભિષક્'ના વધારામાં ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ વાંચેલું અને તરત સાકર ઠાર-વાની ઢળે તેના પર કામ લેતાં તે પોટાશ જમાવી શકેલો. અને એવી જ ત્વરાથી, એ નવું બિઝનેસ સ્થાપવા નિશ્ચય કરી તેણે પોતાનું કામ શરૂ પણ કરી દીધેલું. એ વખતે એ કૉલેજીઅનની કરુણ સ્થિતિનો આપણને કાંઇક ખ્યાલ આવી શકે. જીવનનું ધ્યેય સુઝાડવા માટે કૉલેજો જે રસ્તો લે છે તે આમ અતિ-શય લાંબો પડે છે અને એને બદલે જીવનની અનુભવ-શાળામાંથી મળતાં સૂચનો એકંદર સોઘાં પડે છે.

તો પછી આવાં છૂટાંછવાયાં સૂચનોને પ્રદર્શનના રૂપમાં એક જ જગ્યામાં એકત્ર કર્યાં હોય તો એની ચોટ કેવી આબાદ થાય? પોતે કઇ બાબતમાં રસ લેવો એ પ્રશ્નનો જે જવાબ શોધવા બીચારા કાલેજીઅનને તકલિફભરેલાં ચાર વર્ષ ગાળવાં પડે તે જવાબ આવાં પ્રદર્શનનો એકાદ અઠવાડીઆનો અભ્યાસ પૂરો પાડે. જે અનેક વસ્તુઓને ભણ્યા પછી પાછી ભૂલી જવી પડે એવી વસ્તુઓ પર પહેલેથી જ લાલ લીટી મારતાં આવું પ્રદર્શન આપણને શીખવી શકે.

અને એવી રીતે નિરર્થક બાબતોનો અભ્યાસ ન કરવામાં બચેલી શક્તિનો ઉપયોગ પોતે પસંદ કરેલા વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવામાં કરી શકાય. આપણા પ્રદર્શને આમ જનતાની એક નાની એવી ઓદ્યોગિક શાળાનું કામ કરવાનું હોઇ તેમાં આને માટે પણ અવકાશ રાખ્યો હોય. જે પાકા માલને પ્રદર્શનમા ગોઠવ્યો હોય એમાં કામ લાગતા કાચા માલના નમૂના પણ તેની સાથે જ રાખ્યા હોય, અને પછી, બની શકે ત્યાં ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો કે છેવટ ટૂંક વર્ણન કરી તે તે માલની કાર્યપદ્ધતિ સમજાવી હોય, તેમજ એથી વિશેષ હકીકત મેળવવા કયું સાહિત્ય કયાં મળી શકશે તે પણ ત્યાં સાથેસાથ બતાવ્યું હોય. આથી પ્રદર્શન જોવા આવેલો માણસ પોતાને માટે એક ધંધો પસંદ કરી, તે અર્ધો શીખીને જ પાછો ઘેર જાય.

૩

આને આ પળે એ કારીગરની સામે એક નવો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે. આપણા વપરાશમાં આવતી કેટલીક વસ્તુઓમાં બનાવનારને સારો નફો રહી શકે એમ હોવા છતાં એના વપરાશનું ક્ષેત્ર કારીગરને સ્પષ્ટ ન હોવાથી તે બનાવવા જતા એ અચકાય છે. દાખલા તરીકે ઉપર આપેલાં કોલસા અને બીડાનાં ઉદાહરણો જ લઇએ. આ વસ્તુઓ વાપરનારા દેશભરમાં એવા છૂટા વહેંચાએલા હોય છે કે કારીગર તેઓના સીધા સંબંધમાં આવી શકતો નથી અને તેથી પોતે બનાવેલો માલ ખપાવવામાં તેને અડચણ પડે છે.

વસ્તુતઃ આપણી ઔદ્યોગિક શિથિલતામાં આવાં સરખાં હિતવાળાં માણસોનો સંબંધ બાંધનારી કોઇ મધ્યસ્થ સંસ્થાનો અભાવ ખાસ જવાબદાર છે. જોકે આપણે ત્યાં પણ જાહેરખબરો આપવાનાં સાધનો છે. પણ આપણા અવ્યવસ્થિત ઉદ્યોગોને એ સાધનો ખરચાળ થઇ પડે છે અને પરદેશની યોજનાબદ્ધ જાહેરખબરોના એકધારા માર આગળ આપણા ઉદ્યોગો પગભર થવા જેટલું બળ કેળવી શકતા નથી.

ઉદાહરણાર્થે, ભૂમિતિ શીખવવામાં કામ લાગતાં લાકડાનાં ઓજારો, જેનો ઉપયોગ બોર્ડ ઉપર કરવાનો હોય છે, તેનો દાખલો લઇએ. આ ઓજારોની રચના એવી સાદી હોય છે કે તે બનાવવાનાં સાદાં યંત્રો આપણા કારીગરો બહુ ઓછી તકલિફે ઊભાં કરી શકે. એ સાધનો આપણે ત્યાં કેટલીક સંસ્થાઓ બનાવે પણ છે. તેમ છતા એ જાતનો માલ પરદેશથી પણ હજુ ઘણો આયાત થાય છે, એટલે દેખીતું છે કે હજુ એ દિશામા વધુ કામ માટે અહીં અવકાશ છે. હવે આ સાધનો ઉપર આખું કારખાનું નભી ન શકે. કારખાનું કાઢવા માટે તો સાથેસાથ બીજી પણ અનેક વસ્તુઓ બનાવવી જોઇએ, અને એવી બધી વસ્તુઓમાં

જેને રસ હોય એવો કોઇ શ્રીમંત એ કામમાં ન ઝંપલાવે ત્યાં સુધી એવું કારખાનું ઊભું થવાનો સંભવ નહિ. જ્યારે બીજી બાજુ, એ જાતની વસ્તુઓ બનાવી શકે એવા ઘણા સુતારો નવરા પડ્યા હોય છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે જો એક તરફથી એ માલની ખપત વધવાનો સંભવ હોય, અને બીજી તરફથી એ માલ બનાવી શકનારા કારીગરો બેકાર પડેલા હોય, તો એનો સાદામાં સાદો નિકાલ એ કારીગરોએ ચાલુ કારખાનામાં જોડાઇ જવું એ જ હોઈ શકે; અથવા તો એ કારખાનામાં જ વધુ વેચાણ થતાં વધુ કારીગરોની માગણી આપોઆપ થવી જોઇએ: અને એમ બંને દૃષ્ટિએ નવા કારખાનાની અગત્ય ઓછી થાય છે. ઉપરની ત્રિરાશિ ગણિતના ક્ષેત્રમાં સાવ સાચી હશે, પણ માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં નહિ. પ્રથમ તો કારખાનું એકનું એક હોય તે ગમે તેટલું વિસ્તાર પામે તેમ છતાં એ કારખાનાનું નિમંત્રણ કરનારાઓની છાપ એમાં બનેલી એકેએક વસ્તુ પર હોવાથી, તેમાં બનેલા માલમાં વિવિધતા આણવાના તેઓના પ્રયાસ છતાં અમુક એક સામાન્ય ધરેડ ચાલી આવશે. ત્યારે બીજી બાજુ ખરીદ કરનારનું માનસ આવી ધરેડની પણ વિવિધતા માગે છે, પછી ભલે તેની છેલ્લી પસંદગી જાણકારને કદાચ મૂર્ખાઇભરેલી પણ લાગે. કાપડની ખરીદી કરવા નીકળેલાઓમાં આપણે આ જાતના માનસનો આબેહૂબ નમૂનો જોઇ શકીએ છીએ. શર્ટિંગની એક ડિઝાઇન જુએ; 'છટ્' કહી તેને એક બાજુ મૂકી દે; વળી પાંચપંદર બીજી ડિઝાઇનો જુએ; અને છેવટે, કાંઇક સેલ્સમેનની ચાલાકીથી, કાંઇક માનવમાનસની કોઈ વિચિત્રતાથી, પહેલાં તિરસ્કારેલી ડિઝાઇન તરફ આકર્ષાય; પણ તે ડિઝાઇન પહેલાં પોતે ઉઘાડે છોગે નાપસંદ કરી 'કન્ડેમ' જાહેર કરી, માટે તે લેતાં શરમાય; અને પછી છેવટે, એના કરતાં પણ કલાદૃષ્ટિએ હલકું કાપડ લઇ ઘેર જાય: આવા ઉસ્તાદ(!) ખરીદ કરનારાઓ ઘણાએ જોયા હશે.

આવું જ કાંઇક દેશી કારખાનાંઓમાં બનેલા માલ પરત્વે બને છે. અમુક જાતનો માલ બનાવનારાં બે-ત્રણ કારખાનાં જાણીતાં હોય તેના કરતાં દસપંદર હોય તો પછી માલની જાતમાં ફેર ન હોવા છતાં પોતે ખરીદેલા માલથી ગ્રાહક ખુશ રહે છે, કેમકે એથી પોતાની પસંદગીને જોઇતી છૂટ મળી હોવાનો તેને આત્મસંતોષ રહે છે. આથી, ઘણી વખત એમ બને છે કે અમુક જાતનો માલ બનાવનારૂં અમુક વરસે પચીસ હજારથી વધારે કીમતનો માલ કાઢી ન શકતું હોય, અને એવું જ બીજું કારખાનું હસ્તીમાં આવે તો બંને-એ બીજે વરસે વીસ વીસ હજારનો માલ વેચ્યો હોય.

આથી, અમુક જાતનો માલ બનાવવાનાં, દેશમાં છે એટલાં કારખાનાં માંડ માંડ ચાલે છે માટે બીજાં માટે અવકાશ નથી એ દલીલમાં બહુ વજૂદ નથી. જો એ જાતનો માલ પરદેશથી આવતો હોય અને એ આંકડાઓ તેમજ દેશમા બનતા માલની કીંમતના આંકડાઓમાં સારો એવો તફાવત હોય, તો પછી નવા કારખાના માટે ક્ષેત્ર છે જ. કદાચ એ નવું કારખાનું પણ પોતાની સાથેનાં બીજાંઓની પેઠે 'માંડમાંડ' ચાલે. પણ જ્યારે દુનિયાનું અર્થશાસ્ત્ર બૂટલ બળદની માફક એકદમ અટકી જવા તૈયાર થયું છે ત્યારે જેવુંતેવું પણ 'ચાલવું' એ તો મહાન સંતોષની વાત થઇ પડે એમ છે.

હવે કારખાના ઉપરથી કારીગર ઉપર આવીએ. આપણે ત્યાં ગંજાવર કારખાનાં સ્થાપવા જેટલી એક-હથ્થુ મૂડી કે વ્યવસ્થાશક્તિ હજુ નથી, અને અત્યારની સ્થિતિમાં કારખાના વગર કારીગરનો ઉદ્ધાર નથી. અને કદાચ કારીગર પોતાની જાત માથે સાહસ ખેડે તો પોતે બનાવવા ધારેલા માલના આખા ક્ષેત્રનું પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકારવા જેટલી તેનામાં શક્તિ નથી. આવી સ્થિતિમાં આ પ્રશ્નનો બીજી કોઇ રીતે નિકાલ લાવવાની શકયતા આપણે વિચારવાની રહી. એ શકયતા આપણને નવી સમાજરચનાના સિદ્ધાંતોમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. એ નવા સિદ્ધાંતો ઉપર રચાએલા સમાજમાં ઉત્પાદન અને વહેંચણીની આધુનિક પદ્ધતિમાંનાં સર્વોત્તમ તત્ત્વોનો જાણે દૃઢભાજક આવી જાય છે, અને બાકીનાં સમાજદ્રોહી તત્ત્વો આપોઆપ લોપ પામે છે. યંત્રોના વપરાશથી જ ઉત્પાદન સોંઘુ અને વિપુલ પ્રમાણમાં થઇ શકે એ સત્યનો એ નવી ઘડાતી રચનામાં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે ખરો, પણ સાથેસાથ દરેક કારીગર પોતાના એકાદ ગ્રામઉદ્યોગને માફક આવે એવા એક નાના યંત્ર સહિત એકાદ કારખાનું બની રહે, એ નવી સંભાવના માટે પણ એમાં અવકાશ રાખવામાં આવે છે. આવી પરસ્પર

વિરોધી દેખાતી સાધનાઓ ક્યારે અને કેવી રીતે શક્ય બને એ ચર્ચા કોઇ જુદા લેખમાં વિચારવા બાકી રાખીએ. હાલ તો આપણે એમાં માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે ગરીબ કારીગરોએ નાના પાયા પર બનાવેલી છુટક વસ્તુઓ એકત્ર કરી, એને વિભાગવાર ગોઠવી, તેમાંથી મોટાં કારખાનાંની હરોળમાં ઊભી શકે એવો જથ્થો તથા વિવિધતા ઉત્પન્ન કરી, તેને જથ્થાબંધ વેચવાની સગવડ કરનારી કોઇ મધ્યસ્થ સંસ્થા, અથવા એવી કોઇ સંસ્થાનું કામ સારી શકે એવા શ્રીમંત વેપારીઓ તૈયાર થઇ શકે તો પરસ્પરના સહકારથી ઉભય સારો એવો લાભ ઉઠાવી શકે. અને આ પ્રદર્શન પણ આ હેતુને પ્રધાનપદે રાખીને જ યોજાયું હોઇ, કારીગરને કેળવવા સાથે તેનો મૂડીદાર સાથે સુયોગ કરાવી દઇ હિંદી ઉદ્યોગોના વિકાસને સંપૂર્ણ વેગ આપી શકશે.

૪

અત્યાર સુધી આપણે આપણા એ ભાવિ પ્રદર્શનની જરૂરીઆતો અને શક્યતાઓની ચર્ચા કરી. હવે એ પ્રદર્શન કેવી રીતે વ્યવહારૂ સ્વરૂપ પકડી શકે એ વિચારવાનું રહ્યું. આને માટે વધુ ચર્ચા કરવાને બદલે એવા એકાદ પ્રદર્શનનું કલ્પનાચિત્ર ખડું કરવા આપણે હવે પ્રયાસ કરી જોઇએ.

એ પ્રદર્શન, જેનું સ્થૂળ આપણી કલ્પનામાં બંધાવું હજુ હમણાં જ શરૂ થયું છે, તેની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે બીજાં પ્રદર્શનોની માફક, કીંમતી અને પ્રથમ દર્શને પ્રેક્ષકને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દે એવી સુંદર કે કલામય વસ્તુઓને, માત્ર એ સુંદરતા કે કલામયતા ખાતર જ, એમાં કાંઇ સ્થાન જ નથી. કલાના રસિયા જોનારને તો એ પ્રદર્શનને બદલે આખા હિંદનો ઉકરડો લાવી એક જ સ્થળે ભેગો કર્યો હોય એવું જ લાગે; કેમકે નજીવી લાગતી વસ્તુઓ જ મહાન લાગતા ઉદ્યોગોનાં બીજ રૂપ છે એ એક પ્રાથમિક સૂત્રનું દિગ્દર્શન એ તો આ પ્રદર્શનના વિધાનનો મૂળ હેતુ છે.

આમ, એક સ્થળે આપણે એક કાચ-કાગળને એક તખ્તામાં મઢેલો જોઇએ છીએ; અને એ તખ્તા પાસે, તેની આગળ જ એક બ્રાઉન પેપરનો રોલ, થોડા સરેસના ટુકડા, અને ગામની શેરીમાંથી વીણી આણેલા ચીમની કે શીશીઓના ટુકડાઓ પડ્યા છે. વળી એ તખ્તા સાથે બાંધેલી એક પુસ્તિકામાં થોડાં ચિત્રો અને સાદી ભાષામાં આપેલી સમજૂતીથી, એ કાચા માલમાંથી એ કાચ-કાગળ નાના પાયા ઉપર કેવી રીતે બની શકે તે પૂરેપૂરૂં બતાવ્યું છે, અને હિંદની આ માલની વાર્ષિક કેટલી જરૂરિયાત છે તેના આંકડા પણ આપ્યા છે. વળી એ તખ્તાવાળા ડેસ્કના નીચેના ભાગમાં કેટલાંક ઇન્ડેક્સ કાર્ડ મૂકેલાં છે, અને હરકોઇ એ કાર્ડોમાં પોતા તરફનું એક, યોગ્ય કીંમત આપી ઉમેરી શકે તે માટે, થોડાં કોરાં કાર્ડ પણ રાખેલાં છે. એ બધાં કાર્ડ ખાનાંવાર સળિયા ભરાવી એક પેટીમાં મૂકેલાં છે. એક ખાનામાં એના બ્રાઉન પેપર વેચનારા વેપારીઓની જાહેરાતો છે. બીજામાં સરેસ વેચનારા, ત્રીજામાં કાચના ટુકડા પૂરા પાડનારા વગેરે બધા અનુક્રમે દેખા દે છે. એક ખાનામાં આવી રીતે બનેલો માલ વેચાતો રાખવા ખુશી બતાવતા વેપારીઓનાં કાર્ડ છે, અને વળી બીજામાં યોગ્ય મૂડી મળે તો આવા કાચ કાગળ બનાવવા ખુશી હોય એવા બેકાર કારીગરોનાં કાર્ડ છે. આમ એ તખ્તામાં મઢેલો કાચ-કાગળ તો કદાચ બેચાર પૈસાની કીંમતનો હશે, પણ એ નજીવી દેખાતી ચીજને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને ગોઠવેલો આ આખો સરંજામ પચીસપચાસ રૂપિયાના ખર્ચે તૈયાર થયો હશે. પણ કાંઇ ફિકર નહિ. પ્રદર્શનને થએલું એ ખર્ચ એ કાચ-કાગળ લાખોગણું કરી પ્રજાના કોઇ વર્ગને જરૂર આપી રહેશેઃ કદાચ એ ઇન્ડેક્સ-કાર્ડો મૂકનારાઓ પાસેથી મળેલી જાહેરાતની રકમમાં જ પ્રદર્શનને થએલું ખર્ચ હાલ તુરત તો વળી રહેશે, અને બાકીની જાહેરાત થશે અને ઉદ્યોગ વધશે તે નફામાં.

આમ, જુદેજુદે સ્થળે જુદીજુદી વસ્તુઓ પોતપોતાના કુટુંબપરિવાર સહિત એકેક જુદો સ્ટૉલ રોકીને પડી છે. ક્યાંક, કચકડાની બનાવેલી લાગતી હોય એવી સુંદર ચીજો અને એની પાસે કાચા માલ તરીકે સડેલાં બટેટાં અને થોડા ઍસિડો કે એવું કાંઇ; ક્યાંક હાથીદાંતના જેવી સુંદર લાગતી કારીગરીવાળી વસ્તુઓ અને તેની પાસે ગામનાં કૂતરાંએ ચાટી સૂકવી દીધેલાં હાડકાંનો ઢગલો; બીજે કોઇ સ્થળે બેચાર કાગળના નમૂના અને તેની પાસે ગામના રદ્દીમાં રદ્દી ગાભા વગેરે. બીનઅનુભવી જોનારને કુરૂપ લાગતી, પણ અર્થશાસ્ત્રમાં કેળવાએલી દૃષ્ટિને કનુ દેસાઇનાં 'ઉષા

અને નિશા'માંના,સૌને પોતપોતાની રીતે સુંદર દેખાતા અવયવોના સુભગ સમાગમ જેવી લાગતી, એ બધી વસ્તુઓ ભૂખ્યા કારીગરને ધીરજ આપી રહી છે.

વળી, પ્રદર્શનના એક ઓરડામાં એક નાનું પણ કાળજીપૂર્વક ચૂંટેલાં પુસ્તકોનું પુસ્તકાલય છે અને તેમાં, પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવેલી બધી વસ્તુઓ સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી આપતાં પુસ્તકો છે. જેથી કોઇ કારીગરને કોઇ વિષયમાં ઉત્પન્ન થએલો રસ નિરર્થક ન જાય.

ઉપરાંત, પ્રદર્શનની ઑફિસમાં જઇ એની વ્યવસ્થા પાછળ ડોકિયું કરતાં આપણને માલૂમ પડે છે કે દેશભરનાં વિચારક ભેજાંઓના સંગઠિત પ્રયાસથી એ પ્રદર્શન ઊભું થયું છે એટલું જ નહિ, પણ એ જાતનું સંગઠન શક્ય બનાવવા માટે એક ચોક્કસ પદ્ધતિ પણ યોજવામાં આવેલી છે. પ્રદર્શનનું ચાલુ કામકાજ તો જોકે કાયમી પગારદાર નોકરો જ કરે છે, પણ એના તંત્ર સંબંધી સૂચનાઓ આપવા માટે જાહેર નિમંત્રણ હોવાથી, અને એ સૂચના આપનારાઓને પોતાની જ જાતદેખરેખ નીચે એ સૂચનાઓને અમલમાં લાવવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા તથા સગવડ હોવાથી, પ્રદર્શનમાં મુકાએલો એકેએક સ્ટૉલ તે તે વિષયના નિષ્ણાત કોઇ ને કોઇ સમાજસેવકનું મૌલિક સર્જન બની ગએલ છે; અને જેમ દરેક કલાકૃતિ ઉપર તેનો સર્જક પોતાનું નામ મૂકવા હક્કદાર હોય છે, તેમ અહીં પણ દરેક સ્ટૉલ ઉપર તેના તંત્રવાહકનું નામ હિંદની કારીગરી બુદ્ધિને આહ્વાન આપતું મગરૂરપણે ઊભું છે. આ સાદી દેખાતી તરકીબે પ્રદર્શનની યોજનાને અજબ વેગ આપ્યો છે. કીર્તિની ભૂખને પ્રશસ્ય ગણવી કે નહિ તે જુદો પ્રશ્ન છે—પોતે કરેલી સેવાની માનવતા કદર કરે અથવા તો તેના તરફ સહાનુભૂતિભર્યો દૃષ્ટિપાત કરે એ માનવીની સ્વભાવજન્ય એષણાને માનસશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાઓના કોષ્ટકમાં કયાં સ્થાન આપવું એની ચર્ચા પાછળ કર્મયોગના તપસ્વીઓ ભલે મગજ પકવ્યા કરે—પણ અહીં એ કીર્તિભૂખ, એ જનાદરની એષણા, હિંદના આર્થિક હિતને પોષવા પદ્ધતિસર ઉત્તેજવામાં આવી છે, અને તેથી, કૉલેજોમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ, કારખાનાંઓમાં કામ કરતા કારીગરો, ઔદ્યોગિક વિષયોની ચર્ચા કરી જાણતા લેખકો, નાની હાટડી માંડી વેપાર ખેડી રહેલા કોઇ ચબરાક વેપારીઓ, અને એવાં બીજાં અનેક નાનાં માણસોનાં જીવન વલોવાતાં ઊતરેલું નવનીત અહીં જમા થઇ શકયું છે.

આવી રીતે તૈયાર થએલું આ પ્રદર્શન કદાચ શરૂઆતમાં માગી મૂડીથી ઊભું કરેલું હોવા છતાં, વખત જતાં મૂડી અને મજૂરીનો સંયોગ કરાવી આપવાની દલાલીમાંથી પોતાના પગ પર ઊભા રહેવા જેટલું પોષણ પોતાની જાતે જ મેળવી લે, અને એમ બને તો કદાચ હિંદના અર્થશાસ્ત્રને સુધારવા માટેની એક સ્થાયી સંસ્થા પણ તે બની જાય. અને આ બધું લક્ષમાં લેતાં, નવી આર્ટ્સ કૉલેજો સ્થાપવા પાછળ ખર્ચાતાં આપણાં દ્રવ્ય અને વિચારબળ, આપણા રોટીના પ્રશ્નનો આમ સીધી રીતે નિકાલ લાવી શકે એવી આ પ્રવૃત્તિમાં રોકાય એટલું જ આપણે હવે જોવાનું રહે.

હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

મનોરથ

· મિશ્ર ·

કવિ બનું જો કદી ભાયડો તો,
દિગન્તવ્યાપી ફલકે ય વ્યોમના
કાવ્યો લખું દેવલિપિ વડે મહા
વસુંધરાથી વધુ જીવનારાં.

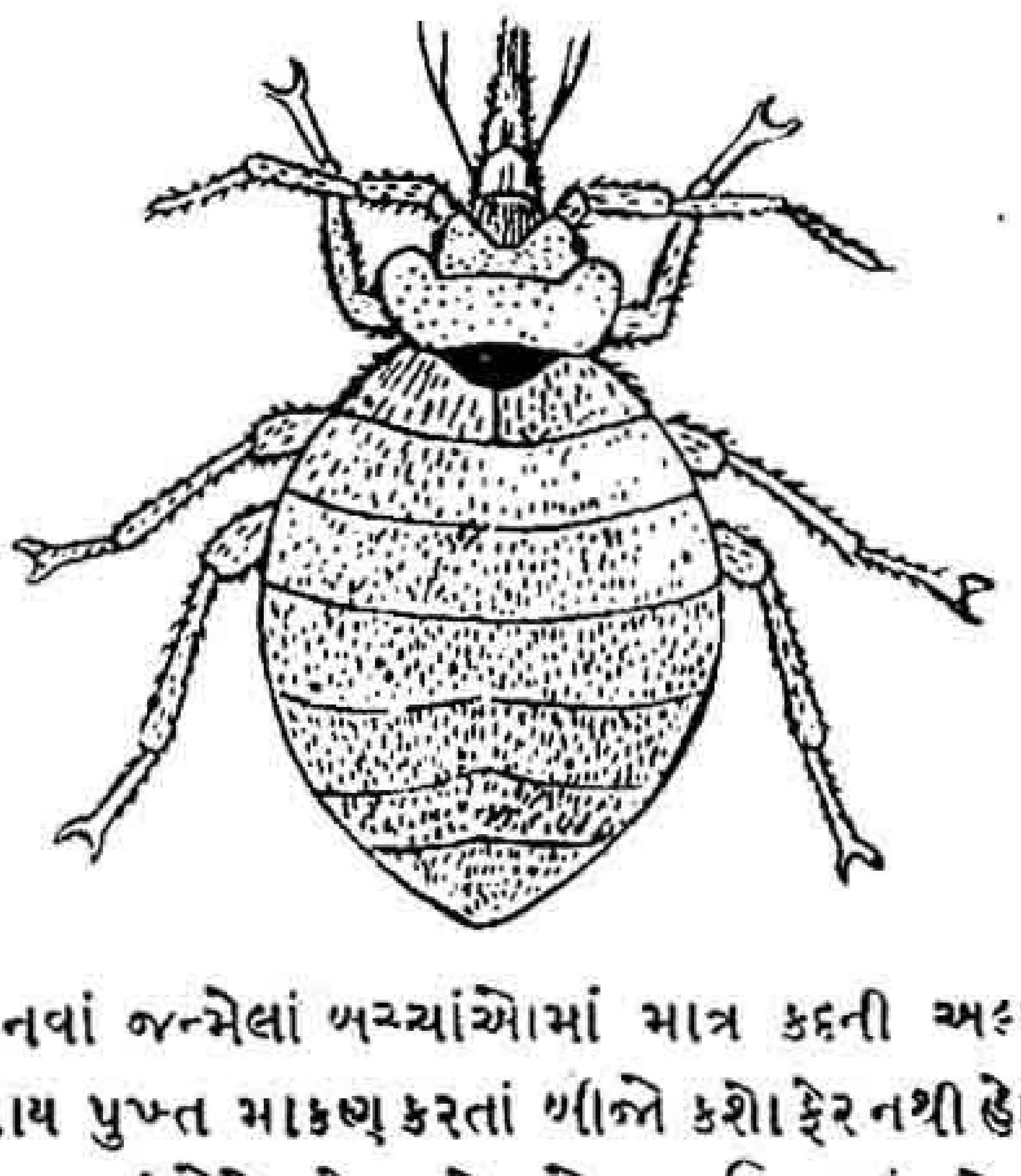
શિલ્પી બનું જો કદી ભાયડો તો,
દધીચિના વજ્ર દીધેલ ટાંકણે
ગિરિવરો કોતરી કોતરીને
વિરાટની મૂર્તિ ઉતારવા મથું.

બનું કદી નાવિક ભાયડો તો
ખૂંદી વળું સાગર સાત એકલો;
લાવી લૂંટી સાગરલક્ષ્મી સર્વે
સંસારમાં વેરૂં હજાર હાથે.

વિમાનની વ્યોમ ઊડંત પાવડી
લઈ, ગ્રહો તારક આભ ખૂંદી,
તેજોલખ્યા વાંચી રહસ્યમંત્રો
બ્રહ્માંડના ભેદ ઉકેલવા મથું.

વિજયશંકર ત્રિ. ત્રિવેદી

આપણી ઊંઘના એટલા જ આરોગ્યના દુશ્મન . . . માકણ

ઉનાળાની રાત હોય, ઊકળાટથી જીવ જવા બેઠો હોય ને માંડ માંડ આંખ ભેગી થવા માંડી હોય ત્યાં એના એક જ ચટકે ઊંઘ ઊડી જાય ત્યારે ખબર પડે કે માકણ એ કેવી જલ્લાદ જીવાત છે. કોઇથી એની કનડગત અજાણી નહિ હોય. એક વખત કોઇ ઘરમાં એનો પગપેસારો થયો તો તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો કોઇ ઇલાજ જ નથી. વિજ્ઞાન પણ હજુ સુધી તેમનો નાશ નીપજાવવામાં સંપૂર્ણ સફળતા નથી મેળવી શકયું એમ માંચેસ્ટરના તબીબી ખાતાના વડાનું કહેવું છે.

સાધારણતઃ તો આપણે એમને ઊંઘના જ દુશ્મન લેખીએ છીએ પણ એમનો દરેકે દરેક ચટકો લોહીમાં કંઇ ને કંઇ ચેપ મૂકી દેતો હોઇ, આરોગ્યના પણ એ એવા જ દુશ્મન છે. એમને જાતિવિષયક કોઇ દેશ કે સ્થાન નથી. દરેક દેશમાં દરેક સ્થળે તે મળી આવે છે. ખાસ કરીને જ્યાં કંગાલિયતનું જોર વધુ ત્યાં એમનું યે પરિબળ સવિશેષ હોય છે. વળી જૂ પેઠે એમને કોઇ પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત જેવું પણ નથી. ગરમ લોહી વાળા કોઇ પણ પ્રાણીનું લોહી એને ચાલી શકે. પછી તે બતકાંકૂકડાં હોય કે ઊંદરબિલ્લાડાં હોય. રાત એ એમના વ્યવસાયનો પ્રિય સમય છે, પણ બહુ ભૂખ્યા થયા હોય તો દિવસે પણ શિકાર શોધવા નીકળતાં એ પાછા પડતા નથી.

પશ્ચિમના માકણ આપણે ત્યાંના કરતાં લંબાઇમાં વધુ અને અબનૂસના રંગના હોય છે, પણ એ બંનેનો આચારધર્મ તો સરખો જ! પ્લેગના રોગના ફેલાવા માટે પણ એ જવાબદાર ગણાય છે, પણ તે બાબત નક્કર સાબિતીઓ મેળવવાના પ્રયાસો હજુ થઇ રહ્યા છે. અન્ય કેટલાક રોગો તો એ ફેલાવે છે જ.

વળી, ઉપવાસમાં તો એ કાઢીને પણ આંટી જાય તેમ છે. એક વરસના ઉપવાસ તો એને મન રમત-વાત છે! એની ખાત્રી તો કોઇ ફુવડે મહિનાઓ પહેલાં મૂકી દીધેલા ઘરમાં રહેવા જાઓ ને એમનાં ધસી આવતાં ભૂખ્યાં ટોળાં જુઓ ત્યારે જ થાય.

એનાં ઇંડા જન્મતી વખતે સફેદ હોય છે, પણ પછી થોડી વારમાં પીળાં પડી જાય છે. માદા સરેરાશ રોજનાં બેત્રણ ઇંડાં મૂકે છે. ઘણી માદાઓ ૫૦૦ સુધી ઇંડાં મૂકે છે, પણ એની સરેરાશ ૨૫૦ની લેખાય છે. નવાં જન્મેલાં બચ્ચાંઓમાં માત્ર કદની અલ્પતા સિવાય પુખ્ત માકણ કરતાં બીજો કશો ફેર નથી હોતો. અનુકૂળ સંજોગો હોય તો એક મહિનામાં તો એ બચ્ચાં પુખ્ત બની જાય છે.

માકણ કરડે છે, તે મચ્છરની પેઠે ચામડીમાં સૂંઢ ભોંકીને નહિ. એ ચામડી વહેરે છે ને છિદ્રમાં એની લાળ પૂરી દે છે, જેથી લોહીનો સહેજ પણ અંશ બહાર ફૂટી નીકળતો નથી; પછી મઝેથી લોહી ચૂસે છે. એણે ચામડીમાં દાખલ કરેલો એ પદાર્થ જુદાજુદા માણસો પર જુદીજુદી અસર કરે છે. કેટલાકને એ ખૂબ અસહ્ય થઇ પડે છે, જ્યારે કેટલાક એની પરવા પણ નથી કરતા હોતા.

એમને પોતાને એક જાતની ખાસ ગંધ હોય છે. કદાચ એમને દુશ્મનોથી બચાવવામાં એ કારણભૂત હોય. શરીરે તો એ એવા ચપટા હોયછે કે ગમેતેવી બારીક ફાટમાં પણ એ ભરાઇ શકે છે. માટીનાં કાચાં ઘરોમાં એ વધુ પોષાયછે. એવાં ઘરોમાં રહેનારાએ કપડાં, ગાદલાં, ગોદડાં વગેરે દરરોજ તડકે રાખવાનું ન ભૂલવું જોઇએ.

માકણને ટર્પેન્ટાઇનની વાસ નથી ગમતી એટલે એમને દૂર કરવાના ઇલાજ તરીકે આઠ ભાગ કેરોસીનમાં એક ભાગ ટર્પેન્ટાઇન અને સહેજ યુકૅલિપ્ટસનું મિશ્રણ અકસીર છે. અમેરિકામાં યુકૅલિપ્ટસને બદલે પેનારૉયલ વપરાય છે, પણ હિંદમાં તો યુકૅલિપ્ટસ જ સસ્તુ પડે. એમ છતાં છૂટકારો ન મેળવી શકાય તો બારીબારણાં બંધ કરી ગંધકની ધુમાડીનો પ્રયોગ અજમાવી જોવો. પણ તે છાપરાવાટે ન નીકળી જાય એ ખ્યાલમાં લેવાનું. એથી એમનાં ઇંડાં સુદ્ધાં મરી જાય છે. (સંકલિત)

જુગારી

ચા પૂરી કરીને નરસીએ ઊંચું જોયું તો પ્રાગજીને પોતા સામે એકીટશે તાકી રહેલો જોયો

ઓહોહોહો, ઓ ભગવાન!'

અમાસનો દિવસ હતો. કારીગરોને મહિને દિવસે એક માત્ર મળતો એ રજાનો દિવસ. નરસીને પણ આજે રજા હતી, એટલે લહેરથી એ ખાટલામાં પડી રહ્યો હતો. ગરમી અસહ્ય હતી એટલે બહાર તો નીકળાય જ શાનું? એટલે રહીરહીને એના મોંમાંથી ઉપલા શબ્દો નીકળી પડતા હતા.

દરરોજ તો એને આમ પડચેપડચે અચ્છો કારીગર બનવાનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં. પણ આજની ગરમીએ તો એના ઢીલા પડેલા સાંધા વધુ ઢીલા કરી દીધા હતા. પ્રાગજીની કોડમાં કાલે રાત સુધી જે પાવડા ટીપેલા તે ઘણની ઘાસોટીથી હજુ તેના આંગળાં ચમચમતાં હતાં. એના નાકમાંથી હજુ કોડની ગંધ નહોતી ગઇ.

નાનપણથી જ નરસી પ્રાગજી લુહાર પાસે કામ શીખવા રહેલો. એની મા ગંગા વિધવા હતી, સાથે ગરીબ હતી. ને ગરીબના છૈયાને મજૂરી સિવાય શો રોજગાર મળી શકે?

દિવસ નમ્યો એટલે એ ઊઠ્યો. પરસેવો લૂછી પાણી ભરી આવ્યો ને નાહી લીધું. એની નાનીમાની માંદગીના સમાચાર આવતાં, એની મા કાલે જ એને મોસાળ ગઇ હતી. માને વળાવવા એ પાદર સુધી ગએલો ને નદી ઓળંગી એ છેવટ દેખાતી બંધ થઇ ત્યાં સુધી કિનારે ઊભો ઊભો એને નિરખી રહેલો. જતાં જતાં મા એને બે રૂપિયા આપતી ગઇ હતી. અને ઓચિંતા ખબર આવવાથી પોતાને જવું પડેલું એટલે ઘરમાં લોટ લાવવાનો હતો તેની તથા બીજી

એક નાનીશી ગફલત ધોવા પાછળ રહેલી મા દીકરા ને શેઠની માનવતાની વાર્તા

ભલામણો કરતી ગઇ હતી. માના એ વત્સલ બોલનો રણકો ફરી સજીવ થઇને એના કાનમાં ગાજ્યા કર્યો.

એ પાછો ખાટલા પર પડ્યો. બાજુના ઘરમાંથી સણણ સણણ તાંબડીમાં પડતી દૂધની શેડોનો અવાજ આવ્યો ત્યારે ઘામ પણ કંઇક નરમ પડ્યો હતો એટલે એણે થોડુંક ફરી આવવાનું મન કર્યું. બે રૂપિયા ઓટીમાં ખોસી લીધા ને ઘરને સાંકળ ચડાવીને એ ચાલી નીકળ્યો.

નદીને કિનારે આવી એ બેઠો. અહીં કંઇક ઠંડક હતી. આસપાસ નજર ફેરવી તો જોયું કે પોતા કરતાં બીજું કોઇ સારૂં માણસ ત્યાં ન હતું. અપંગ ને ભિખારીઓ સિવાય બાકીનાં એના જેવાં જ હતાં.

કાંઠાની એક છાપર ઉપર બેસી નદીના પાણીમાં પગથી છબછબીઆં કરતાં વિચારમાં ને વિચારમાં કેટલો વખત વીતી ગયો એનું એને ભાન ન રહ્યું. એનું મન ઝોલે ચડ્યું હતું. ઘડીક, માણભટ્ટે વર્ણવેલા રામાયણના હનુમાન અને મહાભારતના કર્ણ તેની નજર સામે રમી રહ્યા. માના મોંમાંથી રોજ રેલાતાં પરોઢિયાં ને થાળ, આરતી ને પોઢણિયાં એના કાનમાં ગુંજવા લાગ્યાં. થોડી વાર વળી ભરથરી ને ગોપીચંદ, પ્રતાપ ને દુર્ગાદાસ પણ એની કલ્પનાની નજર સામે નાચી ગયા. પછી પોતાના વિચારો આવ્યા. ધમણ પર રહ્યા પછી આજ આટલાં વર્ષોમાં એ કેટલો આગળ વધ્યો હતો? ઘણનો પોતાનો ઘા ચોટદાર પડતો હતો અને તપેલા લોઢાના રંગ પરથી તેનો તા પારખતાં પોતે શીખી ગયો હતો. ભલે પૈડાની સગ ચડાવવાનું હજુ એને નહોતું ફાવતું, પણ પ્રાગજીના હાથ નીચે પોતે અચ્છો કારીગર તો નીવડવાનો.

એમ ને એમ તરંગો દોડાવ્યે જતાં, ચાંદો ઠેઠ માથે આવ્યો ત્યારે તેને ભાન આવ્યું કે કેટલું અસૂરૂં થયું હતું. ઊભા થઇ એણે ઘરનો રસ્તો લીધો. મહત્ત્વાકાંક્ષાના માદક વિચારોની ઘટમાળ તો એની ચાલુ જ હતી. બારી વટાવી હજુ પહેલી જ ગલીમાં વળે છે, ત્યાં તો ઊંચા ઓટલા પરની એક દુકાનમાંથી કોઇએ પડકાર્યો, 'અલ્યા, કોણ એ અત્યારે?'

અવાજ પરિચિત હતો. એ દુકાન પર ચડ્યો. મકનના કારીગર દલસુખ સાથે બીજા બે જણ અંદર બેઠા હતા. બધાના હાથમાં પાનાં હતાં. 'આવ, આવ; આ તો નરસી! લ્યો હવે મજા આવશે.' દલસુખે એને આવકાર આપતાં કહ્યું.

'પહેલો જ દાવ એને આપો.' એક જણ બોલ્યો.

'બરાબર છે; બોલ નરસી.' કહેતાં દલસુખે પાનાં હાથમાં લીધાં.

'નવ્વો; બે રૂપિયા!' નરસીએ કહ્યું–તેનાથી કહેવાઇ ગયું, ને અંદરબહારનાં પાનાં વહેંચાવા માંડ્યાં.

ઉત્તેજિત વિચારોના પોરસમાં ચગેલું નરસીનું જુવાન મગજ હવે ભાનમાં આવ્યું. ગભરૂ ગફલતમાં, કશા નિર્ણય વગર બોલતાં તો એ બોલી ગયો પણ પછી એને ગભરામણ છૂટી. જુગાર, પોતે અને મા, એના ન કળી શકાય એવા વિચારગર્તમાં જાણે ઊંડો ઊંડો એ સરતો ગયો. ત્યાં તો દલસુખનો અવાજ આવ્યો, 'ચાલ, મૂકી દે બે રૂપિયા.'

'કેમ?' વિચારમાંથી ઝબકી નરસીએ પૂછ્યું.

'કેમ શું વળી? જાણે કાલ જન્મેલો કીકો ખરોને?'

'પણ આ આપણે ખરેખરૂં રમતા હતા?'

'ત્યારે, આટલી રાતે ખોટું તે કોઇ રમતું હશે?'

'પણ મારી પાસે પૈસા નથી.'

'શું કરશું, હરિ?' દલસુખે બાકીના બેમાંના એકને પૂછ્યું.

'શું કરે વળી? એ જીત્યો હોત તો આપણી ઓછી જ શરમ રાખી હોત!' હરિએ જવાબ આપ્યો.

'નરસી, એમ અમને બનાવી જઇશ, બચ્ચા?' છેલ્લો રહેલો એક પણ બોલી ઊઠ્યો ને એનો હાથ નરસીની ગરદન પર પડ્યો. તેણે છોડાવવા ઘણું કર્યું, પણ એક સામટા છ હાથે એને જકડી રાખ્યો ને દલસુખે એની જડતી લેવી શરૂ કરી. ફરતો ફરતો એનો હાથ કમ્મરની ઓટી પર પહોંચ્યો. 'જોયો, સા . . . જુઠ્ઠો! જા, નીકળ હવે!' દલસુખ ઓટીમાંથી રૂપિયા ખેંચી કાઢી બોલ્યો.

પણ પકડ ઢીલી થતાં, એ શબ્દો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા ને નરસી દુકાન ઊતરી ગયો ને એકશ્વાસે ઝપાટાબંધ ઘેર પહોંચ્યો. અંદર પેસી બારણાંને સાંકળ લગાવી દીધી ને ખાટલામાં પડી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈ પડ્યો. માએ આપેલા પૈસાથી પોતે જુગાર રમ્યો હતો. એ પૈસા આપતી વખતે માએ કેવીકેવી હેતાળ ભલામણો કરી હતી! માની એ માયાની તરતી આંખો,

એ વત્સલ બોલનો રણકો, એને પજવી રહ્યાં. મા આવીને પૂછશે ત્યારે પોતે શો જવાબ આપશે?

રડતાં રડતાં જ એની આંખો ભારે થતી ગઇ.

સવાર થઇ. બાજુના ઘરમાંની ગોવાળની બૂમ ને તાબડીના ખણખણાટે નરસીની ઊંઘ ઊડી. નાહી-પરવારી, ગઇ કાલની વધેલી રોટલી ને ગરમરનું અથાણું ખાઇ એ કામે ઊપડ્યો.

પણ આજે એનું દિલ કામમાં નહોતું ચોંટતું. પ્રાગજીએ પણ એને બે વખત ટોક્યો. એને ઘેર નાસી જવાનું મન થયું. પહેલાં યે ઘણીવાર એ એમ નાસી ગએલો. મા થોડુંક વઢી લેતી, પણ પછી કંઇ નહિ. પાછો બીજે દિવસે જાતે જઇ એને દુકાને મૂકી આવતી ને પ્રાગજી પણ 'હજુ બાળક છે' કહી, કશી ગઇગુજરી સંભાર્યા સિવાય પાછો એને કામ પર લગાડી દેતો. પણ આજે તો ઘેર જઇને પણ શું?

જેમતેમ એ દિવસ પૂરો કર્યો. આખો વખત એ જ વિચારો એના મનમાં રમી રહ્યા હતા: 'મા જાણશે તો, કે મારો નરસી જુગાર રમ્યો છે?' ઘેર જઇને જમીપરવારી રહ્યા પછી પણ પાછા એ જ વિચારો એને મૂંઝવવા લાગ્યા. પોતાને મોંઘું ધન ગણીને 'મારો નરસી—મારો નરસી' કરતાં જેની જીભ નહોતી સુકાતી, જેના જીવનની આશા અને આબરૂ પોતે જ હતો, એને આ જાણીને શું થશે? એ ઉદ્વેગ એને કોરી ખાવા લાગ્યો. ચિંતા કરવા જેવું તો બીજું યે ઘણું હતું. કાલનું ખાવાનું શું? ઘરમાં ચપટી લોટ પણ ન હતો. પણ ભૂખ કરતાં યે જે રીતે એ બે રૂપિયા ગયા હતા તેની એને વધુ થઇ પડી હતી.

બીજા દિવસે પાછો એ કામ પર ગયો ત્યાં એક મજૂરે એની માનો સંદેશો દીધો કે, 'તારી નાની હજુ પથારીવશ છે. લણણીનાં મૂલ પણ અત્યારે સારાં ચાલે છે, એટલે તારી મા હજુ પખવાડિયું ત્યાં રોકાઇ રહેશે.'

એક રીતે નરસીને કાંઇક હાશ વળી કે હવે મા આવશે તો બે રૂપિયાનું કંઇ નહિ પૂછે; કારણ, એટલા દિવસમાં તો બે રૂપિયા ક્યાંય ખપી જાય. પણ હવે ખાવાનું શું? ત્રણ ત્રણ દિવસના કડાકા તો માદીકરાએ પહેલાં ઘણી વખત વેઠેલા. પણ આ તો આખા પંદર દિવસ હતા.

પ્રાગજી પાસેથી થોડા પૈસા માગવાનો વિચાર એને આવ્યો, પણ તે તો તરત જતો કર્યો. એમ કરવા જતાં તો માનો વધુ વિશ્વાસઘાત કરવાનું થાય. રોજનો એક પૈસો વાપરવાના પોતે મા પાસે સમ નહોતા ખાધા? વળી માગવા જતાં, માની ગેરહાજરીમાં પ્રાગજી પૈસા આપે કે ન આપે એ પણ સવાલ હતો. એણે જેમ ચાલે તેમ ચલાવવાનું જ યોગ્ય ધાર્યું.

એમ ને એમ બીજો દિવસ ને ત્રીજો દિવસ પણ વીત્યો. દિવસમાં બે વખત પ્રાગજીની જોડે પીવા મળતા ચાના કપ સિવાય કશું એના પેટમાં નહોતું ગયું. છતાં એણે યંત્ર જેમ કામ કર્યે રાખ્યું. સાંજે ઘેર આવી, ન્હાઇધોઇ, ધૂન હોય તો એકાદ બે ભજનિયાં ગાઈ સૂઇ જવું ને સવારે ઊઠી દાતણપાણી કરી, ઘર વાળી, નાહી પરવારીને નોકરીએ જવું: એ જ એનો નિત્યવ્યવસાય થઇ પડ્યો.

ચોથો દિવસ ગયો ને પાંચમો દિવસ ઊગ્યો. નરસી જાણે માણસ મટી જવા મંડ્યો હતો. સારાં ઘરમાંથી ભિખારીઓને મળતા વધારાસધારામાં ભાગ પડાવવાનું એને મન થઇ જતું. વાસી અન્ન કે ફેંકેલો એંઠવાડ ખાતા કાગડાકૂતરાની પણ એને અદેખાઇ આવવા માંડી હતી. પાંચ દિવસના ઉપવાસ પછી પહેલાં જેવું કામ તો એ ક્યાંથી જ આપી શકે?

પાંચમા દિવસના બપોર થયા. નિયત સમયે પ્રાગજીએ ચા મગાવી ને નરસીનો કપ એની પાસે મૂક્યો. નીચે મોંએ નરસીએ એ પૂરી કરી, જ્યાં ઊંચું જોયું કે પ્રાગજીને પોતા તરફ તાકી રહેલો જોયો. ચાર આંખ મળતાં જ પ્રાગજી બોલ્યો: 'કેમ નરસી, કાંઇ તબિયત નથી બરાબર? જોને, હમણાં કામ પણ જરા ઢીલું પડ્યું છે. પહેલાં તો કદી તને કહેવું નહોતું પડતું. હમણાં હમણાંમાં આ શું થવા માડ્યું છે?'

'તબિયત તો સારી છે—' માંદલા જવાબે નરસીએ જવાબ આપ્યો, 'પણ તાપ . . .'

'શું? તાપ?!' વચ્ચે જ પ્રાગજી બોલી ઊઠ્યો. 'અરે, વાહરે! હજી તો ઊગીને સર થાય છે ને દીકરાથી તાપ નથી ખમાતો!'

એટલી તો કરડાકીથી તે એ શબ્દ બોલ્યો કે નરસીનું મન ભરાઇ આવ્યું. પ્રાગજીએ એ જોયું. તરત એની ગરીબી ને નધણિયાતાપણું તેની નજર

સામે તરી આવ્યું. તેને થયું કે પોતે ઘણું કહી નાખ્યું, એટલે એને પટાવવા માંડ્યો: 'નરસી! તું આટલો બધો ઢીલો છે એ તો મને આજે જ ખબર પડી! શરીર સારું ન હોય તો થોડો આરામ લે ને ભાઇ?'

નરસીને શું જવાબ આપવો તે ન સૂઝયું. ત્યાં તો પ્રાગજીએ પાછું પૂછ્યું: 'ભલા, નરસી! ગંગા તને પૈસા તો આપતી ગઇ છે ને? ખાવાપીવાનું શું કરે છે? ન હોય તો થોડાક આપું.'

હવે નરસીને માથે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. એક જરાક જૂઠું બોલે એટલે પૈસા તો મળે જ. પણ પછી? એણે તાપનું જ બ્હાનું ચાલુ રાખ્યું. પરંતુ પ્રાગજી એમ માને તેમ ન હતો. 'નરસી! તું તો મારા દીકરા જેવો છે. મારી પાંસે એવું અતડાપણું નકામું છે. ગંગાના બીચારીના જીવને યે વેતરું કરવા આડે આખા દિવસમાં ક્યાં નિરાંત હોય છે? વખતે ભૂલી યે ગઇ હોય.' એણે વાત કઢાવવા પાસો ફેંકી જોયો.

હવે નરસીનો છુટકો ન રહ્યો. એની કાચી બુદ્ધિએ એ વત્સલ વચનોને માર્ગ આપી દીધો. રડતાં રડતાં એણે બધી વાત પ્રાગજીને કહી દીધી ને ચાર લાંઘણ ખેંચેલી હોઇ સાંધેસાંધો કળતો હોવાનું જણાવ્યું.

મનમાં આવતા વિચારોનો ભાવ ચહેરા પર જણાવા દીધા વિના પ્રાગજી આ બધું શાંતિથી સાંભળી રહ્યો. પછી, દાંત વચ્ચે હોઠ દબાવી, એ પર કશું બોલ્યા સિવાય બંડીમાંથી બે આના કાઢી નરસીને આપતાં એણે કહ્યું, 'લે, પહેલાં કંઇક ખાઇ આવ, પછી વાત. પણ જો! સીધો અહીં જ આવજે પાછો.'

પેટનું પતાવી લાવી અરધા કલાકમાં તો નરસી પાછો આવી ગયો. પ્રાગજી એની તૈયારી કરીને જ બેઠો હતો. નરસી આવતાં વેંત એણે બે રૂપિયા તેના હાથમાં મૂક્યા: 'લે. આ ગયા જ નથી એમ માનજે. પણ મને કહે, નરસી! તારે ફરીવાર કદી એવું કરવું છે?'

નરસી તરફથી આંસુ સિવાય કશો જવાબ ન મળ્યો. 'મૂર્ખો!' એને વાંસે હાથ ફેરવતો પ્રાગજી બોલ્યો, 'આ તો ઠીક છે, પણ બીજે ક્યાંય હોય હોય તો તને પાછો કામે પણ કોણ રાખે? જુગારીનો ભરોસો કોણ કરે? ને આ પૈસા તારા રોજમાંથી નહિ વાળું અને ગંગાને પણ ખબર પડવા નહિ દઉં. રોજ અરધો કલાક વધુ રોકાઇ તું એ ખાડો પૂરો કરી દેજે.'

નરસીને યે એ ગમ્યું. રોજનો અરધો કલાક કંઇ મોટી વાત ન હતી. બીજા દિવસથી પાછું એનું કામ બરાબર ઊતરવા લાગ્યું.

બાકીના દસ દિવસ તો જોતજોતામાં પૂરા થઇ ગયા. છેલ્લે દિવસે માનો આવવાનો સંદેશો એને મળ્યો ને વળી પાછું એના દિલમાં શૂળ ભોંકાવાનું શરૂ થયું: 'માને વાત કરવી કે નહિ?' એ આખો દિવસ એ મનમાં બળતોપચતો રહ્યો. માથી છુપાવવું? એની આવી મમતાનો વિશ્વાસઘાત કરવો? જતે દહાડે ખબર પડે ત્યારે શું થાય? પણ એ વાત જણાવીને યે માની ચિંતાઓના પોટલામાં એકનો ઉમેરો જ કરવાનો ને? કોઇ પણ સંજોગોમાં શાંત રહેવાનું જ એણે નક્કી કર્યું.

બીજા દિવસની સાંજે ઘેર આવતાં નરસીએ જોયું કે બારણાં ખુલ્લાં હતાં ને મા આવી ગઇ હતી. વહેલી વહેલાં રસોઇ પતાવી લઇને નરસીના આવવાની જ રાહ એ જોઈ રહી હતી. નરસીએ કપડાં ઉતાર્યાં, નાહી લીધું ને માએ પીરસવા માંડતાં જમવા સારૂ બેસી ગયો. પીરસતાં પીરસતા મા એના શરીર સામું જોઇ રહી. 'જો ને બેટા! આટલા દિવસમાં કાયામાં કેટલો બધો ફરક પડી ગયો છે? શરીર તો સારૂં હતું ને?' એણે પૂછ્યું, ને 'ના,ના, મા! ઘણા દિવસનો આંતરો પડવાથી એવું લાગતું હશે.' કહી નરસીએ માનું સમાધાન કર્યું.

માદીકરો જમવા બેઠાં. જમતાં જમતાં માએ ઓણસાલે આવેલા ખેતરોના મોલની અને નાનીની માંદગીની વાતો એને કહી સંભળાવી. જમી રહીને પણ, માદીકરો પાછા વાતોએ જ વળગ્યાં. 'નરસી! તારી નાનીને મેં તારા બધા સમાચાર દીધા. તું કમાતો થયો છે એ જાણીને તો એ રાજી રાજી થઇ ગઇ. મને કહ્યું કે એ બરાબર એના બાપ જેવો જ નીવડશે; બીજી તો ઘણી ઘણી વાતો કરી. ને હવે તો તું ઉંમરલાયક પણ થયો છે. મને તો થાય છે કે હવે ઘરની બધી જંજાળ તારે માથે નાખી દઉં.'

બીજે કોઇ વખતે માએ આ વાત કરી હોત તો તો નરસી રાજીના રેડ થઇ ખૂબ લાડમાં આવી ગયો હોત, પણ આજે તો આ દરખાસ્ત સાંભળતાં એને કંઇનું કંઇ થઇ ગયું: 'મને કબજો? આખા ઘરનો?

મને જુગારીને?' વિચારોની એ પરંપરા અદૃશ્ય થઇ પડી ને એની કાચી બુદ્ધિ આ વખતે પણ ઝીક ન ઝાલી શકી. એનું મોં પડી ગયું. એણે કહ્યું: 'ના મા? એને તો હજી બહુ વાર છે.'

'કેમ વળી?' પોતાની ઉમળકાભરી વાતનો આવો ઢીલો જવાબ સાંભળી માએ સવાલ કર્યો ને નરસીની સામે તાકી રહી. નરસીની આંખો માની એ નજરમાંની મમતાનો ભાર ઝીલી ન શકી ને નીચી ઢળી ગઇ. માના આગ્રહ આગળ એ ગળી ગયો અને નીચી નજરે જુગારની આખી વાત એને કહી સંભળાવી. પત્થર જેવા જડ ચહેરે મા બધું સાંભળી રહી. ભાવવિહીન છતાં એવો તો હૃદયદ્રાવક એ ચહેરો હતો કે નરસીને પણ લાગ્યું કે લાગણીનાં પૂરમાં પોતે ન કહેવા જેવી વાત કહેવાની નિર્દય મૂર્ખાઇ વાપરી હતી. એને લાગ્યું કે હવે મા કદી પોતાનો વિશ્વાસ નહિ કરે.

'ત્યારે આટલા દિવસ તેં કેમ નિભાવ્યું?' આખરે માએ શુષ્ક ચહેરે પૂછ્યું; પણ એ અવાજમાં ગભરાટ હતો, ચિંતા હતી, બીક હતી ને વેદના યે હતી.

'પ્રાગજી કાકાએ બે રૂપિયા આપ્યા.' નીચી મુંડીએ નરસીએ જવાબ આપ્યો. 'અને એ પૂરા કરી દેવા હું રોજ અરધો કલાક વધારે ભરું છું.' એટલું કહી એ જમીન ખોતરવા લાગ્યો. ઊંચું જોવાની એની હિંમત ન ચાલી. પણ ઘણો વખત થયા છતાં જ્યારે માનો એકે શબ્દ ન પડ્યો ત્યારે એણે ઊંચું જોયું. માની આંખો આંસુથી તરબોળ હતી.

નરસીથી હવે ન રહેવાયું. એની આંખોએ પણ માઝા મૂકી દીધી ને માના ખોળામાં એણે માથું નાખી દીધું. 'મા, મા, હવે હું એવું કદી–કદી નહિ કરું.' રડતાં રડતાં એણે કાલાવાલા કરવા માંડયા.

બે જ મિનિટ આંસુઓની આ લેવડદેવડ ચાલી હશે. પછી માએ આંસુ લૂછી નાખ્યાં. નરસીનાં પણ આંસુ લૂછી એને બેઠો કર્યો. એકે શબ્દ બોલ્યા વિના એ ઊઠીને મોં ધોવા લાગી. ધોતાં ધોતાં પવાલા પર નજર ગઇ ને એ બોલી ઊઠી: 'અલ્યા, આ પવાલું તો હવે સાવ ઠીબડા જેવું થવા આવ્યું. હવેથી તો તું ઘરનો મોભી થવાનો છે, તો એક પવાલું યે નહિ આણી રાખે?' એટલું કહી એ હસી. એ હાસ્યમાં લાડભરી મશ્કરી હતી, વાત્સલ્યનો ટહુકો હતો.

'અરે, એક શું? દસ!' નરસીએ પણ એવા જ ભાવ ભરેલા હાસ્યમાં જવાબ આપ્યો.

એ હાસ્ય સિવાય બીજા કશા એકરારની એ માદીકરાને જરૂર ન હતી.

અશોક હર્ષ

મધ વિષે લેખ . . . ઈનામ રૂા. ૫

થોડા માસ પર 'કુમાર'માં શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરનો 'આપણા ખોરાકમાંથી આપણે ખોઇ નાખેલું અમૃત—મધ' એ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે વાંચીને એક ગૃહસ્થે 'મધના ફાયદા અને ઉપયોગ—વૈદ્યની તથા દાક્તરની દૃષ્ટિએ' એ નામનો માહિતીપૂર્ણ લેખ કોઇ લખી મોકલે તેને રૂપિયા પાંચનું ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. ઉપરના વિષય ઉપરાંત ખોરાક તરીકે પણ મધની ઉપયોગિતા તથા ફાયદા અને મહત્તાનો યે લેખમાં સમાવેશ કરી શકાશે. શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરે બધા લેખો તપાસીને તંત્રીને નિર્ણયમાં સહાય કરવાની સદ્ભાવપૂર્વક હા કહી છે. તંત્રીનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે. લેખો કુમાર કાર્યાલયને સરનામે 'મધની ઇનામી હરીફાઇ' એ શબ્દો કવરને ઉપલે ડાબે ખૂણે લખીને મોકલવા. છેલ્લી મુદત સપ્ટેમ્બર ૧૫મી સુધીની છે.

આપણા જેવા જ દુઃખી દેશનો તારણહાર

રશિયા, પૃશિયા ને ઑસ્ટ્રિયાએ એ દેશનું યુરોપના નકશામાંથી નામોનિશાન મિટાવી દીધા પછી સૈકાઓ બાદ, હાલમાં જ પોલૅંડ સ્વતંત્ર થયું. હિંદ જેવા જ એ દુઃખી દેશને આઝાદ બનાવવાની આકાંક્ષાએ, પતંગિયાં જેમ તો અનેક જિંદગીઓ ન્યોછાવર થઇ ગઇ, પણ એવી જાંનિસારી સાથે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ, ચકોર દૃષ્ટિ, ચાણાકયત્વ ને પ્રસંગો સાચવવાની આવડત તો એક જ જણમાં હતી, અને તે જોસેફ પિલ્સુદ્સ્કીમાં. એણે એને સ્વતંત્ર બનાવ્યું, એક કર્યું. ગરીબીની હાડમારી, યુદ્ધની બિભીષિકા ને સરમુખત્યારીની સત્તાપ્રાપ્તિમાં યે એનું એ જ એકમાત્ર ધ્યેય હતું. આવા રાષ્ટ્રપુરુષના જીવનચરિત્રનું પુસ્તક શ્રી હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટે લખેલું (પૃ. ૧૩૬) હાલમાં જ કુમાર કાર્યાલય તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના, પોલૅંડના ઇતિહાસની વિસ્તૃત ભૂમિકા અને નવ ચિત્રો સહિતના એ પુસ્તકની કીમત માત્ર રૂા. ૧) રાખેલી છે.

મારી નજરે

(અનુસંધાન પાછળ પૃ. ૨૮૭) ધારણ કરી પોતાને બદનામ કરનાર મિત્રો, હરામ નીવડેલી પ્રિયતમા વગેરે ઉપર કિન્નો લે છે. આ આખી વાર્તા ગુજરાતી ભાષામાં તલેસમ નામથી બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થએલી છે. મેં તો તે નાનપણમાં વાંચેલી, એટલે આખું ય નાટક સમજતાં મને મુશ્કેલી જણાઈ નહોતી. પણ નાટ્યરૂપે તેનો જે નવો રસ અને આનંદ મળ્યો તેનો શબ્દોથી ખ્યાલ આપવો અશક્ય છે. દરિયા પરના ખલાસીઓના નાચ, ફ્રેંચ મનોહરતા અને પ્રણયભીના વિવેકપૂર્ણ અભિનયો, ઘેરવાળા ફ્રેંચ પોશાકો અને શિષ્ટાચારો બહુ જ શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરેલા, છતાં સ્વાભાવિક રીતે ભજવતી જાપાની છોકરી કોઇ અનેરી છટા ધારણ કરતી. ફ્રેંચ ઉહ્વાનો અને દશ્યોમાં પણ ભૂલ નજરે ન પડતી. બધાં વેર પતાવી લઇ છેવટે મૉન્ટીક્રિસ્ટો ફારિયાની પુત્રીને સાથે લઇ ખજાનાવાળા ટાપુ તરફ જાય છે ત્યારે વફાદાર સાથીઓ સાથે વહાણમાં ગીત ગાતા સૌ ચડે છે અને વહાણ ઊપડે છે એમ બતાવી, આખું સ્ટેજ ગોળ વર્તુલમાં ફેરવી નાખે છે. તુરત ખલાસીઓ દોરડાંથી સઢ ચડાવતા ગાતા હોય છે, પવન ફરફરાટ આવે છે અને વચ્ચે કાઉન્ટ પોતાની મહોરદાર સાથે જીવનનું ગીત ગાતો બિરાજે છે. એ દૃશ્ય જોઇ પ્રેક્ષકમંડળ વિદાય લે છે. આ નાટક વફાદારી, સંકટો ને સાહસોની અજબ છાપ પાડી રહે છે. જાપાન પરદેશની પ્રતિભાનો આસ્વાદ લઇને પોતાનું માનસ કેટલું સમૃદ્ધ કરી શકે છે તેનું સચોટ દૃષ્ટાંત એમાં અમે જોયું. **ર.મ.શ.**

કિર્લોસ્કરનાં કટાક્ષચિત્રો ક્રમાંક ૩ — **નિરુત્સાહનો બોજો**

(ચિત્રકાર • શંકરરાવ કિર્લોસ્કર લેખક. પ્રોફેસર ના. સિ. ફડકે)

એકાદું કામ આપણે હાથે પાર ન પડ્યું, એટલે એના પર હાયસોસારો કરતા બેસી રહેવાનો કશો અર્થ નથી. એવે વખતે, એ કામ કેમ પાર ન પડ્યું એ જ વિચાર વિશેષ હિતકર છે.

આપણામાંના ઘણાખરા હાથ લીધેલા કામમાં પૂરૂં લક્ષજ આપતા નથી કામ કરતાં આપણે જાણે કોઇ વેઠ ઉતારતા હોઇએ એમ વર્તીએ છીએ. પરિણામ એ આવે છે કે કામમાં ઉત્સાહ રહેતો નથી, અને કામને ગળે એવો નિરુત્સાહનો બોજો બંધાયો એટલે એ અસાધ્ય જ નીવડવાનું.

અભ્યાસ મુશ્કેલ હોવાનું માની લેનાર વિદ્યાર્થી, લેખનકલા સાધ્ય ન હોવાનું માની લેનાર શિખાઉ લેખક, ઑફિસમાં હરહમેશ કામને અંગે ઉપરીઓનો ઠપકો સાંભળ્યા કરનાર નોકર, અથવા 'કોઇ નોકરી આપનાર નથી' એવું માની લેનારો તરુણ—આ બધાના હાથે એક જ ભૂલ થાય છે: જે કંઇ કરવાનું આવ્યું તે ઉત્સાહથી કરવા મંડી પડવું જોઇએ એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે, અને પછી અપયશનો આખો ટોપલો ઢોળે છે પોતાના કામ ઉપર!

પણ પતંગની પૂછડીને છેડે મોટો માણીકો બાંધીને એ ચગાવવા નીકળ્યા પછી તે ઊંચે ન ચગે, એટલા માટે એના ઉપર ધમપછાડા કરનાર માણસને કોણ સુજ્ઞ માનશે?

સેવાવ્રતા રાવી (અનુસંધાન પાછળ પૃ. ૨૮૮)

થોભતા પણ એ પાટડા ચાલે છે. કોઈ ઠેકાણે, ગોરજ વખતે ગોધા દોડતા હોય તેમ આ પાટડા કૂદતાકૂદતા, નીચે ઉપર થતા, એકબીજા સાથે અથડાતા દોડતા જાય છે.

સજીવ જનાવરોને પણ હાંકવાને ભરવાડની જરૂર પડે છે. આ નિર્જીવ પાટડા એવી દેખરેખ વગર મુકામ સુધી શી રીતે પહોંચે? ક્યાંક નદીનો જરાક વળાંક જોયો કે બધા પાટડા થોભી ગયા. એક થોભ્યો એટલા માટે બીજો થોભ્યો. એને આશરે ત્રીજો થોભ્યો. આગળ જવાનો રસ્તો નથી એમ કહી ચોથો થોભ્યો. 'શું જોઈને આ બધા ઊભા રહ્યા છે, જોઉં તો ખરો!' એમ કહી પાંચમો થોભ્યો. રાતવાસો કરવાનો આ પડાવ હશે એમ પ્રામાણિકપણે માની સાતમો, આઠમો અને દસમો થોભ્યો. પાછળથી આવેલા તો માનવા લાગ્યા કે આપણો મુકામ જ અહીં છે, હવે યાત્રા કરવાનું રહ્યું જ નથી: सा काष्ठा सा परा गतिः।

સવાર પડે એટલે પાટડાના ભરવાડ આવવાના, અને એ બધાને આગળ હાંકવાના 'અરે ભાઈ, ચાલો ચાલો' કરતો એ સંઘ ફરી ઊપડે છે. નદીનું વહેણ ઠીક હોય ત્યાં સુધી તો આ મુસાફરી બરાબર ચાલે છે. પણ જ્યાં પ્રવાહ અત્યંત વેગવાળો, છીછરો અને પથરાળ હોય ત્યાં ભારે મુસ્કેલી. એકાદ લાંબા પાટડાને એ મોટા પથરાનો આશ્રય મળ્યો એટલે ગળિયો થઈને એ ત્યાં જ થોભી જવાનો અને કહેવાનો, 'હું તો અહીંથી નહિ જ ખસું, પણ બીજાને પણ નહિ જવા દઉં. આવે ઠેકાણે પાટડાને જવા માટે પાંચસાત જ સુએઝની નહેરો હોવાની. એ રૂંધાઈ ગઈ એટલે આખો કાફલો રોકાઈ જવાનો. ભરવાડ અહીં તરતા આવવાની હિંમત પણ ન કરે, કેમકે એને આ પાટડા કરતાં પોતાનું માથું વધારે વહાલું હોય જ. કાંઠા પર ઊભા રહી લાંબાલાંબા વાંસથી ધોંચપરોણા કરી કેટલાક પાટડાને કાઢી શકાય. પણ પ્રવાહ વચ્ચોવચ રોકાયા હોય તેમનું શું?

માણસે આ આફત સામે પણ ઇલાજ તો શોધી કાઢ્યો છે. હિમાલયમાં ભેંસ જેવાં મોટાં જનાવરો રહેતાં હશે. એમનું આખું ચામડું સળંગ ઉતારી એને શીવી કોથળી બનાવે છે. ગળા તરફથી અંદર પવન ભરી ત્યાં પણ બંધ કરે છે. એટલે એ જનાવર અપ્સરાની પેઠે માંસ કે હાડકાં વિનાનું પવનથી ભરેલું થઈ જાય છે, અને પાણી પર સરવાને લાયક બને છે. એના ચાર પગ પણ હાડકાં કાઢીને એમ ને એમ રાખેલા હોય છે. પછી આ તરતા કુક્કાને પાણી પર ચત્તો મૂકી પેલા ભરવાડો એના પેટ પર પોતાની છાતી મૂકી દે છે, અને પગ હલાવતા ધારેલે ઠેકાણે પહોંચી જાય છે. કુક્કાને લીધે પાણીમાં તરવું સહેલું થાય છે. કુક્કાના પગ પકડી રાખવાથી એ છાતી તળેથી ખસી જતો નથી અને પ્રવાહના જોરમાં ક્યાંક પથરા પર અથડાય તો એ તરાપાને વાગે, માણસને ન વાગે.

આટલી તૈયારી થયા પછી પાટડા શાના રખડતા રહી શકે? એકેએકને આગળ ધપ્યે જ છૂટકો. પહાડની ખીણો બહાર એકવાર નીકળ્યા એટલે એ પાટડા સ્વચ્છન્દે અલગઅલગ ન જઈ શકે. પાટડાના ભરવાડ એ બધાને દામણાંથી બાંધીને એમના પર બેસીને એમને લઈ જાય છે.

લાહોરમાં રાવીના પ્રવાહ પર આ પાટડાનાં કેટલાં યે ધણ તરતાં દેખાય છે. એમના વેરી એમને પાણીમાંથી કાઢીને એમના કકડેકકડા કરી નાખે છે અને પછી માણસનાં મકાનો કે બીજાં રચીલાં તૈયાર કરવા માટે એમને ઋષિની પેઠે પોતાનો દેહ અર્પણ કરવો પડે છે.

પોતાના પાર્વતીય સહોદરને માણસની સેવામાં આમ આણીને છોડતાં રાવીને શું થતું હશે? રાવી કહેતી હશે કે 'ભાઈઓ, परोपकाराय इदं शरीरम्'.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

વર્ગમાં લગભગ કલાક સુધી દયા ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યા બાદ શિક્ષકે રમણિકને પૂછ્યું:

'રમણિક, બોલ જોઉં, કેવા છોકરા સ્વર્ગમાં જઈ શકે?'

'મરી ગએલા, સાહેબ!' રમણિકે જવાબ આપ્યો.

ધારાસભાનો એક સભ્ય: હું નથી સમજી શકતો કે માથા પહેલાં મારી મૂછના ને દાઢીના બાલ કેમ સફેદ થતા જાય છે.

બીજો સભ્ય: કારણ, ભેજા કરતાં મોઢાનો ઉપયોગ તમે ઘણો વધારેપડતો કરો છો.

શાંતિ: હું રમણ સાથે ન વઢ્યો હોત તો કેવું સારું થાત!

બાપા: કેમ, હવે મારી શિખામણ ગળે ઊતરે છે ને?

શાંતિ: એવું કંઈ નથી. એ તો મને ખબર ન હતી કે આજે તે ઉજાણી આપવાનો છે!

આ મહિનો (જૂન) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૧ લાલા લજપતરાયની સહાયથી લાહોર મુકામે દયાનન્દ ઍંગ્લો વૈદિક કૉલેજની સ્થાપના—ઈ. ૧૮૮૬

તા. ૨ ઇટલીના ઉદ્ધારક જૉસેફ ગૅરીબાલ્ડીનું અવસાન—ઈ. ૧૮૮૨

તા. ૩ છેલ્લો પેશ્વા બાજીરાવ અંગ્રેજોને શરણે થયો—ઈ. ૧૮૧૮ * * કર્વે મહિલા મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના—ઈ. ૧૯૧૬

તા. ૪ ચક્રવર્તી મહારાજા હર્ષવર્ધનનો જન્મ—ઈ. ૫૯૦ * * બનારસમાં બળવો ફેલાયો અને કાનપુરમાં નાનાસાહેબે બળવાખોરોની સરદારી લીધી—ઈ. ૧૮૫૭

તા. ૮ ઓરંગઝેબે પોતાના બાપ શાહજહાંને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ કરી, ગાદી પચાવી—ઈ. ૧૬૫૮

તા. ૧૧ અલ્લાહાબાદ સુધી બળવાની આગ ફેલાઇ, ત્યાંની ટુકડીઓ એમાં ભળી—ઈ. ૧૮૫૭

તા. ૧૬ દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસનું અવસાન—ઇ. ૧૯૨૫

તા. ૧૮ હિંદને સ્વતંત્ર કરવા કરાએલા ઉત્થાનના યુદ્ધમાં ભારતનાં કુલદેવી સમાં વીરાંગના લક્ષ્મીબાઇનું અવસાન—ઇ. ૧૮૫૮

તા. ૨૧ જગતવિજયી સિકંદર સાથેની પંજાબના રાજા પોરસની લડાઇનો પહેલો દિવસ—ઇ. પૂ. ૩૨૬ * * ઍફ. એસ. સ્માઇથે કમઠાચળનું સફળ આરોહણ કર્યું—ઇ. ૧૯૩૧

તા. ૨૨ પ્લાસીની લડાઇ, જેણે અંગ્રેજોનો પગ હિંદમાં સુદૃઢ બનાવ્યો—ઇ. ૧૭૫૭ * * પૂનામાં મિ. રૅન્ડના થએલા ખૂન પાછળ 'કેસરી' પત્રમાંના લોકમાન્ય તિલકનાં લખાણોની પ્રેરણા હોવાના આરોપસર એમની ધરપકડ ને જન્મકેદની સજા—ઇ. ૧૮૯૭. આ કેદ દરમિયાન જ લોકમાન્યે એમનું જગપ્રસિદ્ધ 'ગીતારહસ્ય' લખ્યું.

તા. ૨૩ પ્લાસીનું યુદ્ધ ખતમ થયું ને રૉબર્ટ કલાઇવે મીરજાફરને ગાદીએ બેસાડી તેની પાસેથી અઢી કરોડ ને એંશી હજાર રૂપિયા લીધા—ઇ. ૧૭૫૭

તા. ૨૯ શ્રી આસુતોષ મુકરજીનો જન્મ—ઇ. ૧૮૬૪ * * હિંદુસ્તાનમાં એક પૈસાવાળા પોસ્ટકાર્ડ નીકળ્યા—ઇ. ૧૮૭૯ * * 'મુંબઇ સમાચાર' પત્ર શરૂ થયું—ઇ. ૧૮૮૨

તા. ૩૦ મોટરોના રાજા હેન્રી ફૉર્ડનો જન્મ—ઈ. ૧૮૬૩

આ માસની વિભૂતિ
મહારાણી લક્ષ્મીબાઇ

ઈ. ૧૮૩૫ કાશી મુકામે જાન્યુઆરી માસની ૧૯મી તારીખે બાજીરાવ પેશ્વા-આશ્રિત મોરોપંત તાંબેને ત્યાં જન્મ. જન્મનું એમનું મૂળ નામ મનૂબાઇ.
ઇ. ૧૮૪૨ વિંધ્યાદ્રિ પાસેના ઝાંસીના મહારાજ ગંગાધરરાવ સાથે લગ્ન.
ઇ. ૧૮૫૩ ગંગાધરરાવનું અવસાન.

એમને લક્ષ્મીબાઇથી એક પુત્ર થએલો, પણ તે નાની વયે જ મરણ પામતાં એમણે પોતાના અવસાન પહેલાં બે દિવસ પર એક પુત્ર દત્તક લીધેલો; પણ ત્યારના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ તેને રાજ્યનો વારસદાર ન ગણ્યો. લક્ષ્મીબાઇએ સાઠ હજાર રૂપિયા ખર્ચી પોતાનો વકીલ વિલાયત મોકલ્યો, પણ કશી દાદ ન દેવાઇ ને ઝાંસી જપ્ત થઇ. આમ રાજ્ય ગયું, ઉપરાંત ખર્ચ પણ પુષ્કળ થયું. લક્ષ્મીબાઇની આર્થિક સ્થિતિ કફોડી બની. પરંતુ જરા યે ધીરજ ન ખોતાં તેમણે અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન કાઢ્યો.

ઇ. ૧૮૫૭ હિંદની ઊકળી ઊઠેલી માનવતાએ બ્રિટિશો વિરુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યનો જંગ માંડ્યો. લક્ષ્મીબાઇએ કેટલાં યે અંગ્રેજ કુટુંબોને આશ્રય આપ્યો. આથી થોડો વખત અંગ્રેજોએ ઝાંસીની સત્તા એમના હાથમાં આપી, પણ પાછળથી, બળવાખોરોને એ મદદ કરતાં હોવાનો આરોપ તેમના પર મૂકી સર હ્યુ રોઝે ઝાંસી પર ચડાઇ કરી.

ઇ. ૧૮૫૮ના માર્ચ મહિનામાં અંગ્રેજ લશ્કર ઝાંસીમાં દાખલ થયું. લક્ષ્મીબાઇએ આરોપ નાપાયાદાર હોવાનું સમજાવવા ભોપટકર વગેરેને રોઝ પાસે મોકલ્યા, પણ તેણે તેમને કબૂલ ન રાખ્યા. પરિણામે યુદ્ધ થયું. અંગ્રેજો વિજયી થયા ને ફક્ત બે જ માણસો સાથે લક્ષ્મીબાઇ એક ગુપ્ત માર્ગે નાસી છૂટ્યાં. અંગ્રેજોએ ઝાંસીનાં પાંચ હજાર માણસોની કતલ કરી કહેવાય છે.

નાસીને લક્ષ્મીબાઇ કાલ્પી મુકામે નાનાસાહેબના ભાઇ રાવસાહેબ તથા તાત્યાટોપેને મળ્યાં. હ્યુ રોઝ ત્યાં આવી પહોંચતાં સઘળાં ગ્વાલિયર ગયાં. ત્યાં પણ અંગ્રેજ લશ્કરે પૂઠ પકડી એટલે રાવસાહેબ, તાત્યાટોપે ને લક્ષ્મીબાઈએ જીવ પર આવી સામી લડાઇ આપી. મહારાણીનું વય ત્યારે ભાગ્યે જ ત્રેવીસ વર્ષનું હશે. પુરુષવેશે વિદ્યુલ્લેખા જેમ ચમકી રહી આખા સૈન્યને એ પ્રોત્સાહનરૂપ બની રહ્યાં, પણ એ લડાઇમાં જ થએલા જીવલેણ ઘાએ એમનાં પ્રાણ હરી લીધા.

લક્ષ્મીબાઇ એ અંગ્રેજોના આગમન પછી હિંદમાં પ્રગટેલો છેલ્લો જ હુતાશ હતો. 'શય્યેવરિ ન પડાયાયોગ્ય રણક્ષિતિવરીચ હા કાય એ એમનો આજીવન આદર્શ હતો ને એ પાર પાડીને, આજ આપણા ભારતનાં કુલદેવીનું પુણ્યપ્રતાપી સ્થાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે

જળજંગલની જીવસૃષ્ટિના અભ્યાસ અને અવલોકનની પરિચયાત્મક લેખમાળા

વનવગડાનાં વાસી

કાજિયું–Cormorant

કાજિયાં અને જળકુકડી

ઉપરાંત, ગુજરાતની પક્ષિસૃષ્ટિ અને ઉત્તરગુજરાતના સરઃપ્રદેશનું રસપ્રદ વર્ણન

આ વરસે મેં એવો વિચાર કર્યો હતો કે મારે આખો શિયાળો પક્ષિનિરીક્ષણમાં ગાળવો: ખાસ કરીને આર્તવી યાત્રા કરનાર પંખીઓના આગમન–નિવર્તનનો કાળનિર્ણય[1] કરવામાં.

મારો આ નિશ્ચય વિશિષ્ટ સંજોગોને આભારી હતો. એક તો અમદાવાદની આસપાસ ઝાઝાં પડતર ખેતર કે બીડ નથી. એટલે ખેતીના આક્રમણથી અને માનવીની પ્રવૃત્તિઓના ચોદિશ વધતા જતા વિસ્તારથી મોટે ભાગે જમીન પર રહેનારાં પંખીઓનો અને વન્ય પશુઓનો વસવાટ અહીંથી દૂર ને દૂર થતો ગયો છે. હજુ પંદરવીસ વરસ પર તો ગૂજરાત કૉલેજથી સો જ વાર છેટે ખરે બપોરે રખડતાં ભૂંડના ટોળેટોળાં રોજ દેખાતાં એવું આજે કહું તો કોણ માનશે? એ જ વગડામાં જે સ્થળે મેં દસબાર વર્ષ ઉપર ત્રણ હાથની પાટલાઘો જોએલી ત્યાં આજે આલીશાન મકાન ઊભરાયાં છે. સત્તાવીસની સાલ પહેલાં નારોળ અને અસલાલીને રસ્તે સડકની બંને બાજુ વાડના થડમાં રમતા અનેક ચંડોળ અને અગન નજરે પડતાં. આજે આખું ચોમાસું ભમો પણ ભાગ્યે જ પાંચ સાત જોવા મળશે. બીજું, અહીં ગીચ ઝાડી કે ગાઢ વન પણ નથી. હોય તો આંબા–આમલીનાં છૂટાંછવાયાં ઝાડ. એટલે ઘટાનાં વસનારાં પંખીઓની પણ વિવિધ જાતો નજરે નથી પડતી. આપણા ગૂજરાતમાં ચકદીલનું પીતરાઇ દૂધરાજ[2] નામનું અત્યંત

---

૧ ગૂજરાતમાં જે જે જાતનાં પંખીઓ–યાયાવર અને સ્થાયી રહેનારાં—જોવામાં આવે છે,તે બધાંના પરિચય અર્થે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની 'સર્વે' થવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. આપણે ત્યાં નહિ નહિ તો આશરે ૩૦૦ જાતનાં પક્ષીઓ હશે: એમાંનાં અરધોઅરધ બહારથી આવનારાં અને થોડો વખત રહીને પાછાં અસલ નિવાસસ્થાને જતાં રહેનારાં–'યાયાવર'–યાત્રીઓ છે. એ ક્યારે આવે છે, કેટલો વખત રહે છે, ક્યારે પાછાં જાય છે, આપણે ત્યાંની પરિસ્થિતિમાં પ્રત્યેક વરસે થતા ફેરફારથી એમનાં આગમન વગેરેમાં વિક્ષેપ પડે છે કે કેમ, એમના નિવાસ દરમિયાન પ્રાકૃતિક સંજોગો બદલાતાં એમનાં આહારની ઊણપ હોય તેથી એમના જીવનવ્યવહારમાં શો ફેર પડે છે, આવનારા યાત્રીને પ્રત્યેક વર્ષ એકના એક જ સ્થળે નિવાસ કરે છે કે ગમે ત્યાં,—આ અને આવા અનેક પ્રશ્નોનો ઊકેલ કરવાનો રહે છે. સ્થાયી રહેનારાં પણ ઓછાં મૂંઝવનારાં નથી. એ પણ આહાર, ઋતુભેદ અને મનુષ્યના આક્રમણના આકસ્મિક સંયોગોને વશ વર્તી જીવનવ્યવહારની વિવિધ ગૂંચો ઊભી કરે છે. એમાંનાં કેટલાંક ક્વચિત્ અને કેટલાંક નિયમિત વિશેષ સમયે સ્થાનિક સ્થલાંતર પણ કરનારાં હોય છે. એમની સંસારવ્યવસ્થા, એમની પ્રજોત્પત્તિ, આહારની ન્યૂનાધિકતાની એમના જીવન પરની અસર વગેરે અનેક રસપ્રદ પ્રશ્નો પક્ષિવિજ્ઞાનમાં ચિત્ત પરોવનારને ઊકેલવાના હોય છે.

૨ Paradise Flycatcher. કાબર જેવડા આ પંખીની પુખ્ત વયની સુન્દરતા અવર્ણ્ય છે. સમગ્ર શરીર શુદ્ધ શ્વેતરંગી: માત્ર માથું અને ગરદન ચળકતાં કાળાં. કાચી વયની માદાનો અને નરનો રંગ શ્વેતને બદલે ઘેરો ચળકતો લાલ: chestnut. પણ આ પંખીની ખરી શોભા તો એની પૂંછડીનાં વચલાં બે પીછાં છે. આ પીછાં લાંબા વધીને આઠ દસ આંગળનાં થઇ લટકે છે અને એ ઊડે છે ત્યારે પાછળ ધજાની

મનોહર દેહછટાવાળું પંખી થાય છે. ગીચ ઝાડી—ખાસ કરીને આંબાની ઘટામાં એ રહે છે. અમદાવાદની આસપાસ અમરાઇઓનો પાર નથી, છતાં એ મારી નજરે નથી ચડ્યું. એના દર્શનાર્થે હું ખૂબ ભટક્યો છું. અણુજાનો દિવસ આવે અને હું ખભે ખડિયો લઇ એની શોધમાં નીકળી પડું. આડખેતર રખડતો આંબાના ઝાડે ઝાડે રોકાઉં: એની ઘટામાં આંખો તાણીતાણીને જોતો જાઉં: કહીં પણ નજરે પડે છે? અનાહત નાદે એ ઊડનારનાં શ્વેત ગરુતનો રૂપસીંગાર ચમકી ઊઠતો કહીં પણ દેખાય છે? પણ આજ સુધી મારી દૃષ્ટિ એના દર્શનથી સુભગ નથી બની. ઘણા યે વાઘરી, ધંધાદારી શાકુનિકોને પૂછતાં કે એમની સાથે રખડતાં છતાં મને આ સૌન્દર્યસાર પંખીની ભાળ લાગી નથી. આવું બીજાં અનેક પંખીઓ વિષે પણ છે. અનુભવી પુરોગામીઓનાં વર્ણનો દ્વારા એવાંના અસ્તિત્વની વાતો વાંચી હું ઠેરઠેર રખડ્યો છું, પણ મનુષ્યના અત્યંત નિકટના સહવાસને લીધે ગીચ ઘટાનાં રહેનારાં કેટલાં યે પક્ષીઓ ધીમેધીમે આ પ્રદેશમાંથી ઓછાં થવાથી એમનો પરિચય કરવામાં મને નિષ્ફળતા જ મળી છે.

એટલે જ મેં આ વખતે માત્ર જલચર[૩] પંખીઓ પર જ ધ્યાનસ્થ થવાનું નક્કી કર્યું. એના 'ગણેશાય' તો મારે 'આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે' આગન્તુક મેઘના સંગેસંગે, ભારતવર્ષનાં નદ–નદી–સરોવરતટના આતિથ્યનો ઉપભોગ કરવા આવનાર વર્ષાના નવયાત્રીઓથી કરવાના હતા. પણ મારા નસીબે આ વરસે વરસાદ ઓછો આવ્યો; એટલે આવનારાં તો ન આવ્યાં, પણ સ્થાયી વાસીઓનાં અવલોકનનો પણ પૂરતો અવકાશ ન રહ્યો.

ઉત્તર ગૂજરાતનો આ ભાગ નાનાંમોટાં અનેક તળાવોથી ભરપૂર છે. ખરૂં પૂછો તો ગૂજરાતનો કોઇ સરઃપ્રદેશ હોય તો તે આ—અમદાવાદની આસપાસનો પ્રદેશ—જ છે. અહીંનું વિશાળકાય ત્રિધાભિન્ન ચંડોળા; એના પેલી પાર અતલવારિ માનતળાવ; આઘે દક્ષિણમાં, સામી પાળે નજર જ ન પહોંચે એટલું વિસ્તૃત ગોભળાજ; પશ્ચિમે લાખો જળચરોનાં ધામ જેવી જોરાજુવાલની સરાણનો વિશાળ પટ; સોનાસણ પાસેના હાજીપરનું સર્વાંશે શુદ્ધ શ્વેત કમળથી શોભાયમાન તળાવ; ચોકાંઠે ભરપૂર હોય ત્યારે નાના સમુદ્રનો ભ્રમ કરાવનાર પ્રાંતીજનો ઑખ;—આ અને આવાં અનેક. પાણીના ખારાપણાને લીધે નળકંઠાને આમાં ગણાવતો નથીઃ છતાં શિયાળાનાં યાત્રી—સવિશેષ આડ્યો Ducks—જેટલાં અને જે જે જાતનાં ત્યાં જોવા મળે છે તેટલાં અને તેવાં આખા ગૂજરાતમાં ભાગ્યે જ અન્ય જલાશયમાં જોવા મળશે.

આ ભૂમિના આવા વૈશિષ્ટ્યને પૂર્ણ આભારી છે અહીંની ડાંગરની, સંખ્યાતીત ક્યારીઓ. આ ક્યારીઓ ભરાય ત્યારે તેમાં ચોમાસાના અંતમાં પાણી વચ્ચે પાંચછ ફૂટ પહોળા માળા ગોઠવી સારસ ઈંડાં મૂકે. ભારે ઉત્સાહથી પ્રેરાઇને આવા માળાના ફોટા પાડવાના મેં છેલ્લાં ત્રણ વરસથી નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા છે. એક ચોમાસામાં હું મોડો પડ્યો. બીજે વરસે મારા પગે ઇજા થવાથી, પાટાવાળા પગે પાણી ખૂંદવું અનુકૂળ ન પડ્યું. આ વરસે તો વરસાદ જ ન આવ્યો, એટલે ક્યારીઓ પૂરી ભરાઇ જ નહિ અને મોટા ભાગનાં સારસ સાબરમતીના શરણે ગયાં. છતાં મહામહેનતે રખડતાં રખડતાં ત્રણ માળાની ભાળ લાગી. ત્યાંયે મારી કમનસીબી આગળ ને આગળ જ. કૅમેરાનો દસ શેર ભાર ખભે વેંઢારી હું ત્યાં ગયો તો ત્રણે માળા ખાલી ખંમ! એકમાં ઈંડાનાં બેચાર કોટલાં જ પડેલાં. આગલે દિવસે મને ભમતો કોઇએ જોયો હશે એટલે બીજા માળામાંનાં ઇંડાં જ કોઈ ઉપાડી ગએલું. ત્રીજામાં ઇંડાં તો હતાં, પણ મારા પગની ઇજા પૂરી રૂઝાએલી ન હતી એટલે એ ક્યારીના કાંપમાં ઊતરવાની મારી હિંમત જ ન ચાલી. આવા

પેઠે ફરકી રહે છે. શ્વેતરંગી પંખીને 'શાહ' બુલબુલ અને લાલરંગીને 'સુલતાના' બુલબુલ પણ કહે છે.

અનેક પ્રયત્ને જોવા નથી મળ્યું, એટલે કદીકદી તો એમ જ થાય છે કે એ ગૂજરાતમાં અન્ય સ્થળે રહેતું હશે, પણ વખતે અમદાવાદની આસપાસ તો નહિ જ હોય.

૩ બટલર અને બાર્ન્સના અનુભવ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં ૨૮૬ જાતનાં પંખીઓ જોવામાં આવે છે. આમાંની ૧૪૮ જાતો સ્થાયી રહેનારી અને બાકીની ૧૩૮ યાયાવર–migratory છે. આ ૨૮૬માંની ૧૮૧ જાતનાં પંખી કેવળ જમીન, વાડ, વેલા, ઝાડ તથા પહાડના આધારે રહેનારાં–સ્થલચર (આ સ્થલચરોમાંની ૧૯ જાતો પણ જલાશયની પાસે જ રહે છે અને માળા બાંધે છે); બાકીની ૧૦૫ જાતો જલાશ્રયે, અર્થાત્ પાણીની નિકટમાં અને પાણીની અંદર રહેનારી—જલચર.

જ નિષ્ફળ અનુભવ મને બીજાં સ્થાયી જલચર પંખીઓના સંબંધમાં અનેક વાર થયા છે.

આ બધા સંજોગોને વશ થઈ મેં આ વરસે માત્ર યાયાવર જલાશ્રિત પંખીઓનો જ શિયાળામાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો નિર્ણય કરેલો અને એ ઉદ્દેશથી જ આજે હું ચંડોળા આવ્યો છું. તે પણ શિયાળાના અંતમાં: ઘણો મોડો.

અને અહીં પણ નિરાશા મારી આગળ ને આગળ ઊભી છે. વિશાળકાય સરોવરની જગ્યાએ કાદવની તળાવડી જ નજરે પડે છે. આ વરસે બીજાં બધાં યે તળાવ સૂકાઈ ગયાં. માનતળાવના ભરપૂર ઓવારા આજ ધૂળથી ઊભરાય છે. ગોબળજ તો બે વરસથી ખાલી પડ્યું છે. એટલે મારી બધી આશા ચંડોળા પર હતી અને તે પણ અધૂરી રહી. જલાભાવે વેરણખેરણ થએલો અહીંનો પંખીસમાજ ગયો હશે ક્ષીણદેહા સાબરમતીના તીરે કે સૂએજ ફાર્મનાં ગટરનાં પાણીનાં તળાવડાં અને ખાબોચિયાંમાં. અહીંઆં તો છે 'મરઘા ચંદન માધવા.'

જે ગરનાળા પર બેસીને હું વિવિધ ક્રીડા કરતા કલકલીઆઓની ત્રણે[૪] જાતોનો શિકારવિધિ અવલોકતો તે નાળું આજે સૂકું ખંખ પડ્યું છે.

જે સ્થળ અનેક જલચરોનાં કલરવ અને ચિત્કારથી શબ્દાયમાન હતું તે આજે નીરવ સૂનકાર બની રહ્યું છે. આ દશામાં કોઈને પણ મુક્ત કંઠે ગાવું ગમતું હોય તો તે માત્ર પેલા નિર્લજ્જ કોયલને. હજુ વસંત તો આજકાલમાં જ બેઠી છે, છતાં એણે તો દિશાઓ ક્યારની યે ગજાવવા માંડી છે. જોકે એના એ લલિત ગાનમાં યે વિષાદની છાયા તો છે જ. કેમ ન હોય? પરભૃત છતાં એ સાવ નઠોર તો નથી જ. પાળ પરના આંબાની ઘેરી ઘટામાં લપાતાં છૂપાતાં અનુભવેલી ચંડોળાની શીત લહરીઓ એનાથી થોડી જ ભૂલાવાની?

જેના મનથી ચંડોળા એટલે તળાવડું, એવાં તળાવડાંનો ઓછાયો લેતાં પણ જે અભડાય, એવાં ચકવા-ચકવી[૫] પણ વખાનાં માર્યાં આ શિયાળે ચંડોળામાં આવીને રહ્યાં હતાં. એકાદ બે જોડ નહિ પણ પચીસત્રીસ પંખી. એમણે પણ અહીંના કિનારા છોડ્યા છે. એમના પ્રથમ દર્શનાર્થે તો હું પચીસ માઈલ ચાલેલો.

નકટો[૬] તો આ વખતે અહીં નજરે જ નથી પડ્યો. આડે દહાડે તો એની શ્વેત–શ્યામ કાયાથી આનાં પાણી કલંકિત બનતાં હતાં. ગઈ સાલે જ પચાસેક પંખી અહીં આખું વરસ ધામા નાખી પડ્યાં હતાં: આ વરસે એક પણ નહિ!

છેલ્લાં બે વરસથી ચંડોળાના પૂર્વ તટને, એમનાં ચળકતાં ઘેરાં ગુલાબી ગહનથી ખરે બપોરે પણ સૂર્યના ઉદયકાળની વિવિધરંગી અવર્ણ્ય રક્તિમાથી રંગી નાખતાં સુરખાબ[૭] પણ આ વખત તો વહેલાં જતાં રહ્યાં છે. રહ્યા હોય તો એમનાં નાનાં ગભરૂ સાત બચ્ચાં જ. ગુલાબી પ્રભાનો છાંટો ય એમના દેહમાં ન મળે. મલિન ધૂસરચ્છાય શરીર અને કાળા પટાવાળી એમની નિર્બળ પાંખોથી કંઈ વાતાવરણ ઓછું જ શોભવાનું હતું!

અહીં જ છેલ્લાં ત્રણ વરસથી સાત પેલિકન[૮] આવીને રહેતાં. મોટાં 'સ્વૉન' જેવડાં શરીરની શ્વેત આભાથી ચંડોળાના મધ્યદ્વીપના કિનારા ચમકી ઊઠતા. પ્રથમ દર્શને તો મને એમ જ લાગેલું કે સ્વૉન જ આવ્યાં છે. આજે તો એ પણ ગયાં છે: પણ બધાં ય નહિ: માત્ર છ જ. સાતમાના મૃતદેહમાંની અવશિષ્ટ એક પાંખથી આ સર કલંકિત બની રહ્યું છે.

જે સ્થળ નિઃશબ્દ ધોકડાં, ચમચા, કાંકણસર, ફાટીચાંચ, બગલાં વગેરેનાં ટોળેટોળાંથી ખદબદતું

---

૪ કાળા સફેદ પટાવાળો તે Pied Kingfisher; લાંબી ભાલા જેવી ઘેરી લાલ ચાંચ અને વાદળી વગેરે રંગના મિશ્રણથી સુશોભિત કાયા અને છાતી પર સફેદ ડાઘવાળો તે White breasted **Kingfisher** અને લીલા, વાદળી વગેરે રંગમાં સફેદ છાંટણાંવાળો નાનો ચકલી જેવડો તે Common Indian **Kingfisher**.

૫ Ruddy Sheldrake કે Brahminy Ducks: કુમાર: વર્ષ ૧૨ અંક ૨.

૬ Nukta કે Black Backed Goose. આનો નર મોટો કુકડા જેવડો. શરીર કાળું, અંદર સફેદ ટપકાં અને પટા. ચાંચના મૂળમાં ઉપરના ભાગે મોટો જાડો આંબાના ગોટલા જેવડો માંસનો લોચો હોવાથી એનું નામ 'નકટો'.

૭ Flamingos

૮ Pelicans, યાયાવર પંખી. એની બે જાતોમાંની આ કઈ જાત હતી તે દૂરબીનથી જોવા છતાં પણ હું ઓળખી શક્યો નથી. દૂરથી જોતાં મહાકાય શ્વેતરંગી swan જેવાં જ લાગે.

હતું, જેના આશ્રયે લોહારજંઘ ને સુરમલની, લગલગ તથા અંજનની આજીવિકા નિર્ભરતાથી ચાલતી, જ્યાં પ્રતિક્ષણે સારસના કઠોર નિનાદથી દિશાઓ ગાજી ઊઠતી, તે સ્થળ આજે ભાગ્યે જ પચીસ પચાસ પંખીઓથી વસાએલું છે. સૈવા સ્થલી–જ્યાં પત્રે પત્રે નાચતા દોડતા કૂદતા પીહોે[૯] અને ડાલપીપી[૧૦]નાં જૂથ કમળવનને ગજવતાં કલ્લોલ કરતાં, તે સ્થાન આજે પંજાથી ખોદી ખોદીને કમલમૂળને ખાતાં ભૂંડ અને ખરિયાંના ખાડામાં વિસ્તૃત જાળ બાંધી વચ્ચેના નાળના મોંમાં શિકારની વાટ જોતા કરોળીઆની[૧૧] વિલાસભૂ બની ગયું છે.

આમ પક્ષિનિરીક્ષણના મારા મનોરથ આ વરસે પણ અધૂરા જ રહ્યા. ન આવ્યો અહીં યાત્રીગણ. સ્થાયી વસનારાં પણ અહીંથી જેમ ફાવ્યું તેમ નાઠાં. માત્ર જો કોઇએ એનો સાથ ન છોડ્યો હોય તો તે વ્યસનૈકબંધુ જેવા કાજિયાં અને જળકુકડીએ. અહીં એકાદ અંજલિ પણ પાણી હશે, એમાં એકાદ પણ અલ્પકાય માછલી તરફડતી હશે ત્યાં સુધી એ એને છોડી જવાનાં નથી એવી એમની આસક્તિ છે. કદાચ ઉદરપરાયણતા પણ એ ભક્તિભાવનો હેતુ હોય! પાણી સૂકાઇને ઓસરતાં જાય એમ આખા તળાવના માછલાં એક સ્થળે એકઠાં થતાં જાય, એટલે અત્યંત અલ્પપ્રયત્ને વિપુલ આહાર મળી શકે. એમ તો એમ. પણ એ બહાને ય એ અંત સુધીનાં સાથી તો રહેવાનાં જ. એનું નામ બન્ધુતા.

ગૂજરાતનું કોઈ પણ જળાશય જુઓ. અનેક પંખીઓનો શંભુમેળો નજરે પડશે. કોઇ ધોળાં, કોઇ કાળાં: કોઇ ધૂળિયા રંગનાં, કેટલાંક ચિત્રવર્ણ. આ બધાંમાં કેવળ સંખ્યાની અતિશયતાથી આંખ ખેંચે એવાં તો બે જ: ધોળાં અને કાળા. ધોળાં તે બગલાં અને ચમચાઃ કાળાં તે કાજિયાં અને જળકુકડીઓ.

૧

કાજિયાં એટલે Cormorants.[૧૨] પ્રથમ દર્શને જ એમના ચળકતા કાળા દેહથી અને કાગડા જેવા ને જેવડા[૧૩] કદથી ઝટ ઓળખાય. વળી એમની ટોળે મળીને રહેવાની ટેવ પણ આંખમાં ખૂંચે એવી છે. કારણ, કાજિયાંને એકલદોકલ રહેવું ન પાલવે. એમનાં તો પચીસ પચાસથી માંડી સો બસો જેવડાં જૂથ[૧૪] બંધાય. તળાવ કે નદીકિનારે એમની લંગર જ લાગી હોય: જાણે વાદરીનું પંચ! પણ એ પંચ જેટલો ઘોંઘાટ નહિ. ખાઇ ધરાઇને આરામથી, વહાણના શઢ પેઠે, પાંખો સૂકવવા પહોળી કરી હોય તેમ ધ્યાનમુદ્રાવાળાં, મૌનીવ્રતી આ શ્યામદેહધારીઓને પાણીની ધારે કે તળાવની વચ્ચે, જમીન પર કે ઝાડની(વિશેષતઃ એમના પ્રિય બાવળની) ડાળીઓ ભરી નાખી આખો દિવસ બેસી રહેલાં એક વખત જોયા પછી પરભવમાં પણ ન ભૂલાય. એમની આવી ચિત્રન્યસ્ત નિશ્ચલ દશા જોઇ આપણને એમ જ વિચાર આવે કે આ બધાં ચરતાં ક્યારે હશે?

આ કાજિયાંની આપણા ત્યાં ત્રણ જાતો થાય છે. એમાંની ગૂજરાતમાં સર્વવ્યાપક અને મોટી મોટી જમાતો જમાવીને લગભગ પ્રત્યેક જલાશય પર ધામા નાખી બારે માસ રહેનારી જાત Little Cormorant[૧૫] નામે ઓળખાય છે. બીજી બે જાતો તે Large અને Lesser Cormorants. Large Cormorant, Littleથી બમણા મોટાં હોય છે; Lesser બંનના વચલા કદનાં. Large અને Lesser આપણે ત્યાં ઓછા જોવામાં આવતાં હોવાથી અને તેમનાં રૂપરંગ તથા દેખાવ મોટે ભાગે Littleના જેવાં જ હોવાથી આપણે આ સર્વવ્યાપીનો જ પરિચય કરીએ.

આ કાજિયાંનો અશેષ દેહ ચળકતો કાળો. માત્ર પ્રજનનકાળે એના માથા પર કલગી ઊગે તથા ત્રિકોણાકૃતિનું શ્વેત લાંછન દેખાય. બાકીના સમયમાં આ ચિહ્નોને બદલે માત્ર ગળાનો થોડો ભાગ જ સફેદ રહે. ચાંચ કાળાશ પડતા બદામી રંગની.

---

૯ Pheasant–Tailed Jacana

૧૦ Bronze–Winged Jacana

૧૧ Hippasa જાતનાં

૧૨ વર્ગની સંજ્ઞા Phalacrocoracidae

૧૩ એથી જ એનું નામ नीरकाकम्

૧૪ આ કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે, એ જ્યાં હોય છે ત્યાં ઘણાં 'એકઠાં' હોય છે બાકી ટોળે મળીને જ રહેવું, એવો એમનો સ્વભાવ નથી છૂટાંછવાયાં રહેતા પણ એમને અડચણ નથી આવતી.

૧૫ વૈજ્ઞાનિક અભિધાન Ph. Javanicus

સાધારણ લાંબી. ગોળ. છેડેથી અણીદાર આંકડા જેવી વળેલી. પૂછડી છેડેથી કાટખૂણે પણ ગોળાશપડતી. પગ કાળાઃ આંગળાં વચ્ચેથી સંધાએલાં. એને લીધે પાણીમાં તરી શકે. પાણીમાં પડ્યા પછી ઊડવું હોય તો એમને ખૂબ આકરૂં લાગે. પણ એક વખત પાણી છોડ્યા પછી પાંખો ફફડાવતાં વગર અડચણે ઝડપથી ઊડી શકે છે. ઉનાળાના દિવસોમાં સાંજે બગલાં ભેગાં એમનાં ટોળેટોળાં આકાશયાન કરતાં દેખાય છે.

વર્ષાનો અંત એમનો ગર્ભાધાનકાળ. પાણીની વચ્ચોવચ્ચ ઊગેલાં બાવળ વગેરેનાં કાંટાળાં ઝાડ પર સેંકડો ભેગાં મળીને માળા બાંધે છે. એમની સાથેસાથે કાંકરેળી, બગલાં વગેરેના પણ માળા જોવામાં આવે છે. અમદાવાદની આસપાસ કાજિયાં અસંખ્ય હોવા છતાં ચંડોળા વગેરે સ્થળે એમના માળા મેં ઝાઝા જોયા નથી. કોઈ એક જ સ્થળે વધારેમાં વધારે જો એમના માળા મારા જોવામાં આવ્યા હોય તો તે આણુરોડ સ્ટેશનથી પગરસ્તે ચન્દ્રાવતી જતાં, સડકની જમણી બાજુએ આવેલા વગડાઉ તળાવમાં. એમાં પાણી તો છીછરૂં હતું, પણ કમમાં કમ બાવળનાં સોએક ઝાડ ગણેલાં મને યાદ છે. એક ઝાડ પર ઓછામાં ઓછા પાંચ માળાના હિસાબે આ તળાવમાં પાંચસો જેટલાં કાજિયાં માળા બાંધીને રહેતાં હોવાં જોઈએ!

કરચલાં, દેડકાં વગેરે એ ખાય છે, છતાં માછલાં એમનો મુખ્ય આહાર. પાણીમા ડૂબકી મારી માછલાં પકડી ગળી જાય છે. એમની આ ટેવને લીધે શરીરે બેડોળ, રૂપેરંગે અતિ સામાન્ય આ નિકૃષ્ટ જણાતું પ્રાણી પણ મનુષ્યને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. મનુષ્યની સેવા કરવામાં એ ઈતર ગ્રામ્યપશુઓ વગેરેથી રજ પણ ઊતરતું નથી, એમ કહું તો રજ પણ અતિશયોક્તિ નથી

પ્રાચીનતમ કાળથી મનુષ્ય પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા વનવગડાની વસતિને વશ કરવાના વિવિધ સફળ નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરતો આવ્યો છે. હાથી, ઘોડો, ગાય, ભેંસ, બકરાં, ભૂંડ વગેરે પશુઓનું સ્વામિત્વ, બાજ, કબૂતર જેવા આકાશગામીઓ પાસેથી કામ લેવાની એની શક્તિ, એનાં દૃષ્ટાંતો છે. એ જ રીતે કાજિયાં જેવાં કેવળ જલાશ્રિત પંખીઓ પાસે સેવા કરાવવાનું પણ એ ભૂલ્યો નથી. માત્ર એ છેલ્લો પ્રયત્ન કરવાનું પૃથ્વીભરમાં કોઈને સૂઝ્યું હોય તો તે કેવળ જાપાનના માછીમારોને જ. અને તે આ રીતે:

સામાન્ય રીતે માછીમારોને દિવસ કરતાં રાતે માછલાં મારવાનું વધારે અનુકૂળ પડે છે. માછલાં છે તો પ્રકાશપ્રિયઃ પણ એમનું લોહી સહેજે તપી જવું હોવાથી એ કોઈપણ પ્રકારની ગરમી સહન કરી શકતાં નથી. એટલે દિવસે સૂર્યના અસહ્ય તાપથી તપ્ત થએલા પાણીમાંથી નીચે ઊતરી જઈ તળિયા પરના ઠંડા પાણીમાં ભરાઈ બેસે છે અને માછીમારોના અનેક પ્રયત્ન છતાં એ ઉપર આવતાં નથી. એથી ઊલટું, રાત્રે ગરમી હોય જ ક્યાંથી? એટલે પાણી પર સળગતું ઉંબાડિયું પણ ધરો તો એના પ્રકાશથી ખેંચાઈને માછલાં ઊભરાઈ આવી ખદબદી રહે છે. એમના આ સ્વભાવને દુનિયાભરના માછીમારો બરાબર સમજે છે, એટલે દિવસ કરતાં રાત્રે જ માછલાં મારવાનું એ ખૂબ પસંદ કરે છે. આપણા ગુજરાતમાં પણ પ્રાંતીજના ઑખમાંથી અને ગોબળજના તળાવમાંથી જે સંખ્યાબંધ માછલાં ભેગાં કરવામાં આવે છે તે બધાં રાત્રે દીવાના પ્રકાશથી જ. ચંડોળામાં પણ રાત્રે પચીસત્રીસ માછીમારોનાં ધાડાં કિટસન લાઈટો લઈ માછલાં પકડતાં ઘણી વખત નજરે પડે છે.

જાપાનીઓને કોઈ આળસુ કહે તો મૂર્ખો જ ગણાય. છતાં જાપાની માછીમારોની શિકારની રીત જોતાં તો આપણને એ આળસુના સરદાર જ લાગે. કારણ, એ માછીમારો રાત્રે માછલાં મારવા જાય છે તો ખરા, પણ જાતે મજૂરી કરવાની ને જાળ નાખવાની એમને બાધા જ છે! માછલાં પકડવાનો શ્રમ તો એ કરાવે છે કાજિયાં પાસે! દરેક માછીમાર ગજા પ્રમાણે આઠ દસ કે બારપંદર પંખી પાળે છે અને માછલાં મારવા દરિયામાં જતી વખતે એમને પોતાની સાથે હોડીમાં લઈ લે છે.

આવા દરેક પંખીના પગે દોરી બાંધી એનો બીજો છેડો હોડીની ધારે મજબૂત બાંધેલો હોય છે. આ હોડીને આગલે છેડે વાંસ બાંધી તેના છેડે ફાનસ લટકાવેલું હોય છે. માછલાં મારવાના સ્થળે હોડી હંકારી જઈ, માછીમાર જરૂર જેટલાં પંખી પાણીમાં તરતાં મૂકી દે છે. ફાનસના અજવાળાથી ખેંચાઈને જેવાં માછલાં સપાટી પર આવે કે તરત પેલાં કાજિયાં

એમને ચાંચમાં ઉપાડવા (પરોવવા નહિ) માંડે છે. માછીમારનો આ પ્રયત્ન કાજિયા પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે કે પરોપકારવૃત્તિથી નથી થતો; એટલે ચાંચમાં માછલું પકડવા છતાં કાજિયાં એને ગળી શકતાં નથી. કારણ એમની ડોકમાં અગાઉથી જ એક સાંકડી ગોળ કડી કે વીંટી, શ્વાસ લેવામાં અડચણ ન આવે તે રીતે, માછીમારે પહેરાવી દીધેલી હોય છે. એથી એનું ગળું સંકડાઇ જાય છે અને એનાથી કંઈ પણ ગળી શકાતું નથી. એટલે જેવું કાજિયાએ માછલું પકડ્યું કે તરત હાથમાંની દોરી વડે એને માછીમાર હોડીમાં ખેંચી લઇ એની ચાંચમાંનું માછલું લઇ લે છે અને પાછું કાજિયાને તરતું મૂકી દે છે. આમ આરામથી હોડીમાં બેઠેબેઠે, જાળ નાખવા હાથ પણ હલાવ્યા સિવાય જાપાની માછીમાર કાજિયાં દ્વારા યથેચ્છ પ્રમાણમાં માછલાં પકડી શકે છે. આવી મફતની મહેનત કરવાથી ઉદ્વિગ્ન થઈ કાજિયાં માછલાં પકડવાં મૂકી ન દે તે માટે માછીમાર વચ્ચેવચ્ચે એકાદ નાની માછલી તેને ગળી જવા દઈ કાજિયાંની તૃષ્ણા સચેત રાખે છે. આવો વગરમહેનતનો સોએ સો ટકા નફાવાળો ઉદ્યોગ માત્ર જાપાનમાં જ ચાલે છે. આજે પણ રાત વખતે જાપાનના દરિયાકિનારે પાણીમાં હજારો ફાનસો ચમકાવતા અને કાજિયાં પાસે માછલાં પકડાવવાનો ધંધો ધમધોકાર ચલાવતા જાપાની માછીમારો તમારી નજરે પડશે.

૨

રૂપરંગ અને સ્વભાવ કાજિયાંનાં જેવાં જ છતાં કદમાં અને આકૃતિમાં જુદી પડી જતી જળકુકડી[૧૬] કોને અપરિચિત છે? સાપના જેવી[૧૭] બીહામણી લાંબી પાતળી ડોક જ માત્ર જલની સપાટી પર ઊભી રાખી, બાકીનું શરીર પાણીમાં છૂપાવી રાખી તરતું, કાળા રંગનું આ પંખી ગૂજરાતના તળાવે-તળાવમાં ઊભું વરસ વસતું જોવામાં આવે છે. માત્ર કાજિયાં જેટલી વિપુલ વસતિ એમની નથી.

જળકુકડી

જળકુકડી[૧૮] કાજિયાંની પીતરાઇ. સ્વરૂપભેદ હોય તો તે ચાંચ, ડોક અને આહારોપાદાનના વિધિમાં. કાજિયાંની ચાંચ ટૂંકી, આગળથી વાંકી અણીવાળી: જળકુકડીની ચાંચ સાધારણ લાંબી, ગોળ નળી જેવી, પાતળી, છેડેથી ભાલા જેવી તીક્ષ્ણ. કાજિયાં ચાંચની 'વચ્ચે'—ચીપિયાથી પકડીએ તેવી રીતે—માછલી પકડે છે: જળકુકડીથી તેમ પકડાતી નથી. અર્થાત્, એની ચાંચનાં ઉપર નીચેનાં બંને પાંખીઆં હોવા છતાં, એ પાંખીઆંનો ઉપયોગ માછલીને 'પકડવામાં' નથી થઇ શકતો; પણ બંને પાંખીઆં ચપ દઇને ભેગાં કરી, બંધ ચાંચ વડે બનેલા તીક્ષ્ણ પાતળા ભાલાને તે માછલીના શરીરમાં આરપાર ઘોંચી દે છે. આ રીતે, સોયામાં લીંબુ પરોવીએ તેમ ચાંચમાં પરોવાએલા માછલાને ગળવા માટે એને પ્રથમ માછલીને ચાંચમાંથી છૂટી કરવી પડે છે. અને અહીં એની વિશિષ્ટ ડોક કામ લાગે છે. કાજિયાંની ડોક બીજાં પંખીઓની પેઠે શરીરના પ્રમાણમાં ટૂંકી: જ્યારે જળકુકડીની ડોક શરીરના પ્રમાણમાં ખૂબ લાંબી ગણાય. આ લાંબી ડોકનો ઉપયોગ એ ચાંચમાં પરોવેલી માછલી છૂટી

---

૧૬ આપણે એનું આ નામ આપ્યું છે, પણ અંગ્રેજીમાં જેને Waterhen કહે છે, એ પંખી તો અન્ય જ છે.

૧૭ એથી જ એનું અંગ્રેજી નામ Snake Bird. એને Indian 'Darter' એવું સાર્થક નામ પણ અપાયું છે.

૧૮ શાસ્ત્રીય અભિધાન: Anhinga Melanogaster

કરવા કમાન તરીકે કરે છે. જેમ આપણી આંગળીએ ચોંટેલો વડગુંદાનો ઠળીઓ આપણે હાથનો ઝાટકો મારીને છૂટો કરી ફગાવી દઇએ છીએ, એમ જળકુકડી પાણીદાર કમાન જેવી એની ગરદનનો ઝાટકો મારી, ચાંચમાં પરોવાએલી માછલીને છૂટી કરી નાખી, અદ્ધર ઊછાળી, ચાંચ પહોળી કરી, ઝીલી લઇને ગળી જાય છે. ગળવામાં પણ, માછલીનું માથું નીચે—ગળામાં પહેલું—આવે એ રીતે, એ ઝાટકા વખતે માછલીને ફેરવી દે છે. કાજિયાં અને જળકુકડી બંને પાણીમાં ડૂબકી મારી પાણીની અંદર જ માછલી પકડે છે; પણ જળકુકડીને ચાંચમાં પરોવેલી માછલી છૂટી કરી ગળતી વેળા દરેક વખતે ડોકું પાણીની બહાર કાઢવું પડે છે. ગમે તેટલું સરસ વર્ણન કરીએ, તો પણ જળકુકડીના ભક્ષ્યવિધિની આ અપૂર્વતા અને નૈપુણ્ય તો નજરે જોયા વિના નહિ જ સમજાય. ઑટોમૅટિક ટ્રાન્સપૉર્ટેશનના આ યુગમાં પણ, આહારોપાદાન અર્થે કરાતો જળકુકડીનાં ચાંચડોકનો સમન્વિત ઑટોમૅટિક વ્યવહાર રજ પણ ઊતરતો નથી.

જળકુકડી રંગે કાળી, પણ અંગોમાં બદામી છાયા માદા ફિક્કા રંગની. ગાલ, દાઢી, ગળું, શ્વેત રંગનાં.

પગ કાળા. આંગળાં વચ્ચેથી સંધાએલાં: પણ એમાં એ અને કાજિયાં, બીજાં જલપાદોથી જુદાં પડે છે. બીજાં—હંસ, આડચો વગેરે—પક્ષીઓનાં માત્ર ત્રણ જ આંગળાં વચ્ચેથી જાળથી સંધાએલાં હોય છે અને પાછળનું ચોથું આંગળું છૂટું રહે છે. જ્યારે કાજિયાં તથા જળકુકડી(અને એમનાં આત્મીય સ્વજન પેલિકન)નાં આગળપાછળનાં ચારેચાર આંગળાં સંધાએલાં હોય છે. એમની આ વિશેષતાને લીધે જ એમનું સ્વતંત્ર ગોત્ર(Family: Steganopodidae) કલ્પવામાં આવ્યું છે. બાકી એ ત્રણે છે તો બકવર્ગનાં પંખી.

કાજિયાં પેઠે જળકુકડીના માળા પણ પાણી વચ્ચે ઝાડમાં હોય છે. આખું ચોમાસું એમની સંતાનોત્પત્તિને અનુકૂળ સમય છે.

ફોટોગ્રાફી વિભાગ

ફ્રિલિંગ અગર રેટિક્યુલેશન અને તેનો ઉપાય

'કુમાર'ના વાચકોમાંના કેટલાક, ફોટોગ્રાફીની સઘળી ક્રિયાઓ પોતાની જાતે કરતા હશે. ન કરતા હોય તેમણે ડેવેલપમેન્ટ, પ્રિન્ટિંગ, એન્લાર્જિંગ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવવું જરૂરનું છે. ફોટોગ્રાફીની મઝા અને સાચી સમજ એ બધી ક્રિયાઓના અભ્યાસથી જ મેળવી શકાય છે.

ઉનાળાના તાપમાં ડેવેલપમેન્ટ, પ્રિન્ટિંગ કે એન્લાર્જિંગ કરવામાં ઘણું જોખમ છે. ફિલ્મનું જીલેટિન સોલ્યુશનની ગરમીથી ફૂલે છે, જલદી ઓગળે છે અને ઘણીવાર તો ઇમલ્શનનું પડ ફિલ્મ ઉપરથી સરકી જાય તેટલું નરમ બની જાય છે. માટે આ ઋતુમાં દરેક ક્રિયા વખતે અગમચેતી અને સાવચેતી આવશ્યક છે.

ગરમીના દિવસોમાં ડેવેલપમેન્ટ કરતાં ફિલ્મનું ઇમલ્શન નરમ બની જવું, અને કેટલીકવાર તો આકૃતિ બાંધનાર–જાળવનાર દવાનું ઇમલશન–થર, ફિલ્મ ઉપરનો આધાર તજી તે પરથી ઊતરી જતું ઘણાએ અનુભવ્યું હશે. જીલેટિન અને ઇમલ્શનની આ દશામાં નેગેટિવની પોપડીમાં ઘણી ખામીઓ આવે છે. સહેજસાજ દબાણ અગર ઘસારાથી ફિલ્મની આકૃતિ તૂટી જાય છે, તેમાં ઝીણાં કાણાં કે આડાઅવળા લીસોટા પડી નેગેટિવ બગડે છે; કોઇ વાર ફિલ્મના થરમાં અમુક પ્રકારની ડીઝાઇન દેખા દે છે તો કોઇ વાર તેના બંધારણમાં કેટલીક જાતના જાળીજાળી જેવા આકારો બની જાય છે.

દવાઓનું ગરમીપ્રમાણ વધુ હોય અગર જુદાંજુદાં સોલ્યુશનના ટેમ્પરેચરમાં તફાવત હોય ત્યારે ફિલ્મ ઉપરથી ઇમલ્શનનું થર ફૂલે છે અને નરમ બની ઊતરી જાય તેવું થાય છે. પરંતુ કોઇકવાર એવી રીતે નરમ બનેલું ઇમલ્શન સુકાયાથી સંકોચાય છે અને તેના બંધારણમાં અમુક જાતની ભાત પડે છે. આ સ્થિતિ યાને પરિણામને ફ્રિલિંગ (Frilling) અગર રેટિક્યુલેશન Reticulation) કહે છે.

ફ્રિલિંગ થવાનાં બે કારણો હોય છે: (૧) ફિલ્મનું બંધારણ સહન ન કરી શકે તેટલી ગરમી હોય, એટલે કે ૭૫° F થી ૮૦° F ઉપરાંતનું સોલ્યુશનનું ટેમ્પરેચર હોય ત્યારે ફ્રિલિંગ થાય છે (૨) ડેવેલપમેન્ટમાં વપરાતા પાણી, ડેવેલપર તથા હાઇપો સોલ્યુશન એ ત્રણે બાથના ગરમીપ્રમાણમાં વધઘટ હોય, તેમના ટેમ્પરેચરમાં તફાવત હોય ત્યારે પણ રેટિક્યુલેશન ઊપજે છે.

ડેવેલપિંગ સોલ્યુશનનું ટેમ્પરેચર બરફથી ઠંડું કરેલું હોય અને તેમાં ફિલ્મને ધોયા બાદ પાણી અને હાઇપોમાં જરૂરી

ક્રિયાઓ કરી ડેવલપમેન્ટ પૂરું કરતાં ઉપર વર્ણવેલી અસર જણાય તો માનવું કે ડેવલપિંગ સોલ્યુશન, પાણી અને હાઇપો બાથ એ બધાંનાં ટેમ્પરેચર જુદાજુદા પ્રમાણમાં હશે. ખાસ કરીને ગરમીના દિવસોમાં દરેક બાથનું ટેમ્પરેચર સરખું જાળવવું જોઇએ. ડેવલપિંગ પ્રિન્ટિંગ તથા એન્લાર્જિંગ વખતે સોલ્યુશનનું ટેમ્પરેચર ૭૦° F થી વધુ ન થવા દેવું. તેથી વિપરીત સ્થિતિમાં ફોટોગ્રાફી કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે ફ્રિલિંગ થતું અટકાવવાના ઉપાયો લેવા પડે.

ફ્રિલિંગ અને રેટિક્યુલેશન અટકાવવા સાશમાં સારો એક જ ઉપાય છે: ડેવલપિંગ સોલ્યુશનનું ટેમ્પરેચર બરફના ઉપયોગથી અગર બીજી રીતે ૬૫° થી ૭૦°F બનાવવું અને હાઇપોમાં જીલેટિનને કઠણ કરનારી દવાઓ ઉમેરી ફિક્સિંગ-હાર્ડનિંગ બાથ (Fixing-Hardening Bath) બનાવવો.

ફટકડીમાં જીલેટિન તથા ફિલ્મ ઇમલ્શનને નરમ થતું અટકાવવાનો ગુણ રહેલો છે. બજારમાં ગાંધીની દુકાને વેચાતી ફટકડીનું અંગ્રેજી નામ પોટાશિયમ અગર પોટાશ ઍલમ (Potassium or Potash Alum) છે. હવે આપણે ફટકડીને બદલે ઍલમ શબ્દ વાપરીશું. પરંતુ બીજા પ્રકારની ઍલમ—લાલ ફટકડી તે ક્રોમિયમ અગર ક્રોમ ઍલમ (Chromium or Chrome Alum) છે. દવાવાળાઓની કે ફોટોગ્રાફીનો સામાન વેચનારની દુકાને તે વેચાય છે. ક્રોમ ઍલમની અસર સાદી ફટકડી કરતાં ધીમી હોય છે. એના ગાંગડા ભૂરા-નીલા રંગના હોય છે અને તેનું સોલ્યુશન ઘેરા લીલા રંગનું બને છે. પોટાશ ઍલમવાળા બાથમાં પસાર કરેલી ફિલ્મને સારી પેઠે પુષ્કળ પાણીથી ધોવી પડે છે. આ ઍલમમાં ફિક્સ કરેલી ફિલ્મને ધોવામાં કચાશ રહેતાં, ફિલ્મ સુકાયેથી નેગેટિવ પર ડાઘાડાઘા પડેલા જણાય છે, જેને દૂર કરવામાં પાછળથી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. ફટકડાના કારણે અગર બીજા કોઇ કારણસર પડેલા આ જાતના ડાઘાને સ્કમ (scum) કહે છે. એવી નેગેટિવોના પ્રિન્ટ અને એન્લાર્જમેન્ટ સારા થતા નથી અને ચિત્રો બગડે છે.

ફિક્સિંગ-હાર્ડનિંગ બાથ બનાવવાની રીત

૩૦ ઔંસ ગરમ પાણીમાં ૧૨ ઔંસ હાઇપો ઓગાળી તેમાં ૧ ઔંસ પોટાશિયમ મેટાબાઇસલ્ફાઇડ ઓગાળી, સોલ્યુશનને ઠંડું પડવા દો. બીજી તરફ ૧૦ ઔંસ ગરમ પાણીમા ૧/૪ ઔંસ ક્રોમ ઍલમ પીગાળો. બેઉ સોલ્યુશન ઠંડાં પડયેથી ક્રોમ ઍલમવાળું સોલ્યુશન ધીરેધીરે હલાવતાં હલાવતાં હાઇપોમાં ઉમેરો.

ડેવલપરમાંથી ફિલ્મને કાઢી ઉપલા બાથમાં નાખતાં પહેલાં થોડીક પળ સુધી ફિલ્મને પાણીમાં રાખવી. કેમકે ડેવલપરની દવાઓ ક્રોમ ઍલમની અસરને અટકાવે છે.

ફિક્સિંગ બાથની અસર ધીમી થાય અગર તે બાથ ડહોળો બને ત્યારે દવાઓ વપરાઇ ગએલી ગણી તે બાથ ફેંકી દઇને તાજો બાથ તૈયાર કરવો.

પ્રિન્ટિંગ અને એન્લાર્જિંગમાં બ્રોમાઇડ કે ગૅસલાઇટ પેપરો માટે નીચેના પ્રમાણથી ઉપર મુજબ ફિક્સિંગ-હાર્ડનિંગ બાથ તૈયાર કરવો.

હાઇપો	૮ ઔંસ
પોટાશિયમ મેટાબાઇસલ્ફાઇડ	૧ ઔંસ
ક્રોમ ઍલમ	૫૫ ગ્રેઇન
પાણી	૪૦ ઔંસ

ક્રોમ ઍલમને બદલે પૅાટાશ ઍલમ—ફટકડી વાપરનારે નીચે પ્રમાણે સોલ્યુશન બનાવવું.

હાઇપો	૧૬ ઔંસ
પાણી	૬૪ ઔંસ

બીજી બાજુ નીચે મુજબનું સોલ્યુશન તૈયાર કરો

પાણી	૧૦ ઔંસ
સોડિયમ સલ્ફાઇડ	૧ ઔંસ
સાઇટ્રિક ઍસિડ	૧ ઔંસ
પોટાશ ઍલમ-ફટકડી	૧ ઔંસ

ફટકડીનું સોલ્યુશન હાઇપોમાં ઉમેરો. ફિલ્મ અગર પ્લેટો માટે આ ફિક્સિંગ-હાર્ડનિંગ બાથ બહુ જ સારો અને અસરકારક છે.

બ્રોમાઇડ અગર ગૅસલાઇટ પેપરોથી પ્રિન્ટિંગ એન્લાર્જિંગ કરવામાં હાઇપો સોલ્યુશન નરમ કરવું ઠીક છે માટે ઉપલા બાથમાં ૧/૪ ભાગનું પાણી ઉમેરીને તે વાપરવું.

ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: 'સફરે'—ભાઇ સૈયદ અહમદ (ડભોઈ); બીજું ઇનામ: 'રંકની રોજી'—ભાઈ કનુ રાવત (અમદાવાદ); ત્રીજું ઇનામ: 'તાડછેદન'—ભાઈ કનૈયાલાલ જોષી (અંકલેશ્વર).

ઉત્તેજના ઇનામ: 'સંતોષનાં સ્મિતહાસ્ય'—ભાઇ દેવેન્દ્ર દેસાઇ (ભાવનગર).

નોંધપાત્ર: (૧) 'અધ્ધરસ્તે'—ભાઈ પ્રાણલાલ પટેલ (અમદાવાદ); (૨) 'દેવદ્વારે'—ભાઇ ડી. બી. ઓપકર (અમદાવાદ); (૩) 'પેટની ફિકર'—ભાઈ સૈયદ અહમદ (ડભોઇ). **બલવન્ત ભટ્ટ**

સુધારો

ચાલુ વર્ષના અંક ૧૫૮માં આવેલી 'કાયદાનું રાજ' નામની વાર્તામાં અજાણતાં એક ભૂલ રહી ગઈ છે. હ૦ અલી કોઇ જંગમાં નહિ પણ મસ્જિદમાં તેમના દુશ્મન અબ્દુલ રહેમાનને હાથે, નમાઝ પઢતાં પઢતાં શહીદ થયા હતા આ ભૂલ બતાવવા સારૂ હું ભાઈ સાલેહ એફ. ઉનજેનીનો ઋણી છું. —દે. વા.

જીવનનું પરોઢ

પ્રકરણ ૧૪મું : તરતા ગામમાં

આ લેખમાળાના ૧૩મા પ્રકરણ તરીકે 'હિંદી મહાસાગરને પેલે પાર' શિર્ષકનો જે હપતો ગયા અંકમાં અપાઈ ગયો, તે વસ્તુતઃ આ ૧૪મા પ્રકરણ પછીનું પ્રકરણ હતું. તે ભૂલથી પહેલું અપાઇ ગયું તે માટે ક્ષમાપના સાથે, તેને આ પ્રકરણને અનુસંધાને વાંચવા વિનતિ છે.

'સોમાલી' સ્ટીમર, જેના ઉપર અમે સવાર થયા એ વિલાયત જનારી મોટી મોટી સ્ટીમરોના લેખામાં ન આવે એટલી નાની હતી. છતાં એ ઓછી મોટી ન હતી. ખૂબ લાંબી પહોળી અને અનેક માળવાળી હતી. તેમાં રસ્તાઓ અને ગલીઓ એટલી હતી કે નવો આવનાર ભૂલો પડી જાય. જ્યાં જુઓ ત્યાં ટોળેટોળાં લોકો નજરે પડતા હતા. ઘેટાં બકરાંનાં તો ધણ હતાં. મરઘાં અને બતકાં હતાં. આખું ને આખું ગામ જ ઉપાડીને જાણે દરિયા પર તરતું મૂકી દીધું હતું.

અમને વળાવવા આવેલા મુરબ્બીઓ અને મિત્રો બીજું ભૂંગળું વાગતાં સ્ટીમર પરથી નીચે ઊતરી ગયા અને હું ઠેઠ ઉપલા તૂતક પર જ્યાં સ્ટીમરનું મોટું ભૂંગળું હતું ત્યાં જઇ પહોંચ્યો. સામાન્યરીતે સ્ટીમરનાં ભૂંગળાં એક જ રંગનાં—કાળાં કે પીળાં હોય છે. પણ 'સોમાલી'નું ભૂંગળું લાલ, પીળા અને ધોળા, પાંચ છ રંગના પટ્ટાવાળું હતું. ઇંદ્રધનુષ્યના રંગો એકબીજા પાસે આવી જેમ ખીલી ઊઠે છે તેમ એ ભૂંગળા પરના રંગો એકએકથી ચડિયાતા લાગતા હતા. જમીન પર દૂર સુધી એ નજરે પડતું ને જોનારને આકર્ષતું. પચાસ સાઠ ભેંસ એક સાથે ભાંભરતી હોય એવો અવાજ એ ભૂંગળામાંથી બે વાર નીકળ્યો એ સાંભળી ત્રીજી વાર એને વાગતું જોવાનું મને મન થયું. અનેક ભેંસો જેટલું એ જાડું છે તેથી જ એ આવી રીતે ભાંભરે છે કે શું ? ઉપર ચડી એ કેમ વાગે છે એ તપાસી તપાસીને હું જોવા લાગ્યો. પણ કંઇ માલૂમ પડ્યું નહિ. ઘણી વાર રાહ જોતો રહ્યો, પણ ભૂંગળું તો વાગે જ નહિ એટલે હું થાક્યો અને ત્યાં બાંધી રાખેલી ચાર હોડીઓને પ્રદક્ષિણા કરી જોવા માંડ્યો. સ્ટીમર ડૂબવા લાગે કે તરત એ હોડીઓ દરિયામાં ઉતારી ટપોટપ બધા માણસોને એમાં બેસાડી હોડીઓને દૂર લઇ જવામાં આવે છે એમ મને પિતાશ્રીએ કહેલું. એમ પણ કહેલું કે આટલે ઊંચેથી હોડીને દરિયામાં એક બે મિનિટમાં ખલાસીઓ ઉતારી દે છે. બાંધેલી હોડીને એટલી જલદી શી રીતે ઉતારી શકાતી હશે? ધારીધારીને જોતાં જણાયું કે હોડી ગરેડી પર લટકાવેલી છે.

હોડી જોવામાં મારું ધ્યાન હતું એટલામાં તો ભોંઓંઓંઓંઓં કરતો અવાજ થયો અને મારા ઉપર વરસાદની માફક પાણી પડવા માંડ્યું. હું ભીંજાઇ ગયો. જરાક પાછો હટીને જોઉં છું તો જાડું ભૂંગળું નહોતું વાગતું, પણ એ ભૂંગળાની અડોઅડ બેત્રણ આંગળ પહોળી નળી વાગતી દેખાઇ. એમાંથી જોશભેર વરાળ નીકળતી હતી અને તેનું પાણી થઈ જઇ તૂતકના કેટલાય ભાગ પર વરસતું હતું.

ભૂંગળું વાગી રહ્યું કે હું દોડતો પહેલા વર્ગના તૂતક ઉપરથી બીજા વર્ગના તૂતક પર નીચે ઊભેલા સ્નેહીઓને છેલ્લા રામરામ કરવા નીચે પિતાશ્રી પાસે પહોંચ્યો. બધાને હાથ જોડ્યા ન જોડ્યા ત્યાં તો અમે ઊભા હતા તેની નીચેના ભાગમાંથી સ્સીઇઇઇઇયુ સ્સીઇઇઇયુ સ્સીઇઇઇઇયુ કરતી વરાળ નીકળવા લાગી. ટણુણન્ ટણુણન્ કરતી ઘંટડીઓ અમારી પછવાડે આવેલા પાંચેક માળના ઍન્જિનરૂમમાંથી સંભળાવા લાગી. અને લાગલું જ ધડાંગ ધંગ ધંગ ધડાંગ ધંગ કરતું ઍન્જિન ચાલતું સંભળાયું. વળી સ્ટીમરને એક છેડેથી ધડધડ ધડધડ ધડધડ એવો બહુ જ કઠોર અવાજ

આવવા લાગ્યો. કોઈએ કહ્યું કે 'એ, લંગર પણ ઊપડ્યું!' હું ઊભો હતો એ કઠેડા ઉપરથી લંબાઇને જોયું તો મૂઠભર જાડી કડીઓવાળી એક સાંકળ દરિયામાંથી ઉપર ખેંચાતી દેખાઇ. મને થયું કે હમણાં લંગર દેખાશે, પણ સાંકળ પૂરી થાય જ નહિ. હું આખરે થાક્યો અને એ લાંબુંલાંબું લંગર જોવાનું પડતું મૂકી નીચે નજર કરી તો ધક્કાની ભીંતને અડોઅડ ઊભેલી સ્ટીમર દિશા બદલતી દેખાઇ. અમારી ને સ્નેહીઓની વચ્ચે પાંચ છ હાથનું અંતર પડી ગએલું જોયું.

કાંઠેથી સ્ટીમર ચાર આઠ વાંભ દૂર નીકળી ગઇ એટલે મારી બાએ દરિયામાં એક નાળિયેર અને એક પૈસો પધરાવ્યાં. આસપાસ કેટલાક ખારવાના છોકરાઓ હોડી લઇને ફરતા હતા તેમાંના એકે વાંદરાની ઝડપે પૈસાને ઝીલી લીધો અને પાણીમાં ડૂબવા ન દીધો. બીજી તરફ નાળિયેર માટે પણ એક બે જણ લડતા દેખાયા. આ લડાઇ રસપૂર્વક જોતો હતો ત્યાં મારો પગ એકાએક હસડાવા લાગ્યો. ચમકીને જોઉં છું તો એક જાડા સળિયા ઉપર મારો પગ હતો અને તે સળીઓ એક તરફ ખેંચાતો હતો. વળી થોડી વારમાં ઊલટી દિશામાં ખેંચાવા લાગ્યો. પિતાશ્રીને મેં પૂછ્યું, 'આ શું છે?' તેમણે કહ્યું કે એ સુકાન સીધું રાખવાના સળિયા છે. કૅપ્ટન ઉપર બેઠોબેઠો જેમ ચક્કર ફેરવે એમ આ સળિયા આઘાપાછા થાય અને સુકાન સીધું રહે. સ્ટીમર કે વહાણનો મુખ્ય આધાર આ સુકાન પર જ હોય છે. એ સળિયા કેટલા લાંબા છે, ક્યાંથી નીકળે છે વગેરેની શોધમાં હું નીકળ્યો.

અમે જે તૂતક ઉપર ઊભા હતા તે બેએક ખાટલા ઊભા સમાય એટલું પહોળું હતું. વચ્ચેના ભાગમાં એન્જિનરૂમ હતો. અને બીજી બાજુ પાછું એવું જ તૂતક હતું. બીજી બાજુના તૂતકને છેડે પણ પેલો સુકાનનો સળિયો આઘોપાછો થતો મેં જોયો. પાછળ, તૂતક પરથી એક મજાનું દૃશ્ય નજરે પડ્યું. અમારી સ્ટીમરથી થોડે છેટે એક પૂલ ગોળ ફરતો દેખાયો. મોટા ઘેરાવામાં કિલ્લા જેવી પાળ બાંધી સ્ટીમરોને પડી રહેવા માટે દરિયાના થોડાક ભાગને સરોવર જેવો બનાવી દીધો હતો. તે પાળનો એક કટકો આ ફરતો પૂલ જણાયો. એ પાળ ઉપર ધોરી રસ્તો પણ હતો. કેટલીક ઘોડાગાડી, સાઇકલો આ પૂલ ફરી જવાથી ઊભી રહી ગઇ હતી. પૂલે આપેલા માર્ગમાં થઇ અમારી સ્ટીમર ગોદીમાંથી બહાર નીકળી ખુલ્લા દરિયામાં પહોંચી કે પૂલ પાછો વસાઇ ગયો ને તેની છાતી પર થઇ ગાડીઘોડા પાછા પોતપોતાને માર્ગે ચાલતા થયા. અમારી સ્ટીમરે પણ તેની ગતિ નજરે પડે એટલી ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું. અમારા સ્નેહી સંબંધીઓ હવે એકએક આંગળ જેવડાં જ દેખાતાં હતાં. ધીમેધીમે કિનારા પરનાં મકાનો પણ નાનાં થવા લાગ્યાં ને મુંબાઇ દૂર ને દૂર જવા લાગ્યું. સાંજ સુધી તૂતક પર ઊભા રહી અમે બધું દૃશ્ય જોયા કર્યું. થોડી વારમાં દરિયાના ભૂખરા પાણી પર સુરખી પાથરતો સૂર્ય લાલચોળ બની દરિયામાં ડૂબી ગયો. અસ્ત પામતા સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કરી અમે તૂતક પરથી ઊતર્યા ને અમારી ઓરડીમાં આવી નાસ્તોપાણી કર્યાં.

અમારી પાસે ફીનિક્સથી આવ્યા ત્યારની બીજા દરજ્જાની વાપસી ટિકિટ હતી. અમારા સાથમાં જમનાદાસ કાકા નવા હતા. તેમણે બીજા વર્ગનું ભાડું ન ખર્ચતાં ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લીધેલી. બીજા વર્ગની ઝાઝી ટિકિટને જોરે અમે પહેલા વર્ગમાં અડ્ડો જમાવ્યો અને જમનાદાસ કાકા પોતાની આરામખુરસી અને થોડી ચોપડી લઇ ત્રીજા વર્ગમાં ગયા. અમે બાકીનાં પાંચ જણ ઓરડીમાંની ચાર અભરાઇ પર પાથરેલી પથારી પર ગોઠવાયાં.

સવારે ઊઠી ઓરડીમાં મોટા અરીસા નીચે આવેલી નળકુંડી પર દાતણ કરી એન્જિનરૂમની બીજી તરફ શૌચ અને સ્નાન માટે ગયા. નહાવાની ઓરડીમાં સગવડ કરતાં પૈસફાઇ ચડી જતી હતી. શૌચકૂપમાં પણ બધું ચળકતું સુઘડ અને ત્યાં બેસી રહેવા મન લલચાય એવું હતું. નહાવા માટે 'સ્ટુઅર્ડ' (ખલાસી હજૂરીઓ) પૂછી ગયો કે ઠંડું પાણી લાવું કે ઊનું? પહેલાબીજા વર્ગની દરેક ઓરડીમાં કામ કરવા જુવાન સ્ટુઅર્ડો મુકરર હતા. તેઓ બહુ ચપળતા અને સુઘડતાથી કામ કરતા. અમારી ઓરડીમાં સવારે સૂર્યોદયની સાથે સ્ટુઅર્ડ આવી પહોંચતો. પીવાના પાણીનો કાચનો કૂજો ને પ્યાલા, તેમાંનું ફર્નિચર, પથારીઓશીકાંના ચાદર ગલેફ ટુવાલ બધું સાફ ને ડાઘ વિનાનું બનાવી જતો. અમે જ્યારે જે કંઇ

માગીએ તે પાંચ મિનિટમાં તે હાજર કરી દેતો. ટ્રંકમાં અમારી સગવડ અને આરામનો પાર ન હતો. અમે વૈષ્ણવ એટલે રાંધવાનું, વાસણનું અને એવું બીજું કામ જાતે જ કરી લેતા, તેથી અમારૂં કામ તેમને ઝાઝું પહોંચતું નહિ. અમારો સ્ટુઅર્ડ તેથી અમારા પર વધારે ખુશ રહેતો.

નહાવાધોવાનું પત્યું કે વગરવિલંબે હું તૂતક પર પહોંચ્યો ને મુંબાઇનો કિનારો દેખાતો હોય તો જોવાને ચોતરફ તાણીતાણીને નજર નાખી, પણ કંઇ દેખાતું ન હતું. આગલે દિવસે દેખાતાં વહાણ, સ્ટીમર, દીવાદાંડી બધું જ અદૃશ્ય થઇ ગયું હતું. ચોતરફ પાણી, પાણી ને પાણી જ દેખાતું હતું. મોજાંની લહેરીઓ ઊંચાનીચા થતી હોવાથી કોઇએ આકાશ જ નીચે બિછાવી દીધું છે કે શું એવો ભ્રમ થતો ન હતો. દૂર દૂર મોજાં ફૂટી જઇ ધોળાં ફીણ દેખાતાં હોવાથી સમુદ્રમાં છાગો એવું લાગતું હતું. મુંબાઇનું ડોળું પાણી દેખાતું બંધ થયું હતું અને લીલાશ પડતું પાણી દેખાતું હતું. અમારી સ્ટીમર પણ પાણી કાપતી આગળ ને આગળ ધપ્યે જતી હતી. આગળ જાય છે એટલું જ જણાતું હતું, —કઇ દિશામાં, કયાં જઇ રહી છે એ કંઇ કળાતું ન હતું. કળાતી હતી ફક્ત ક્ષિતિજ. સ્ટીમર ડોલ્યા કરતી હતી તેથી દરિયો ઘડીકમાં માથા ઉપર ચડી જતો દેખાતો અને ઘડીકમાં પગની નીચે ઊતરી જતો જણાતો. દરિયો એટલે દરિયાનું પાણી નહિ પણ દૂર દૂર આકાશ સાથે જોડાએલી દરિયાની ધાર. પિતાશ્રી ઉપર આવ્યા અને તેમણે પણ આખું દૃશ્ય જોયું ને બોલ્યા કે, 'હવે સાત દિવસ સુધી પાણી સિવાય બીજું કશું દેખાવાનું નથી. સાતમે દિવસે સિશ્ચેલ્સના ટાપુ આવશે.'

ઠીકઠીક દિવસ ચડયો ત્યાં સુધી મેં સમુદ્રદર્શન જ કર્યા કર્યાં. બપોર થતાં સમુદ્ર જોવાનો મોહ ઊતરી ગયો અને હું જમનાદાસકાકાની જગ્યા જોવા ગયો. અમારી પહેલા બીજા વર્ગની કોટડીઓની હાર પૂરી થતી હતી; તેની બંને બાજુએ મોટાં ચોરસ તૂતક હતાં. એ તુતકમાં રાંધવાના લોઢાના ચૂલા, માલની હેરફેર કરનારા ઊંટડા (ક્રેન) અને વચ્ચોવચ્ચ એક ખૂબ ઊંચો થાંભલો આવેલાં હતાં. બંને તૂતક સરખાં જ હતાં. આ તૂતકની નીચે બે ત્રણ ભોંયરાં હતાં. નીચેના ભોંયરામાં તો માલ ભરેલો હતો, પણ સૌથી ઉપલા એટલે કે પહેલા ભોંયરામાં ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓને ભર્યા હતા. લોકો એને ફાલકો પણ કહેતા.

ફાલકામાં ઊતરીને મેં જોયું તો સેંકડો ઉતારૂઓ અડોઅડ પથારી કરીને તથા પોતાની પેટીઓથી નાના વાડા બાંધીને પડયા હતા. સ્ટીમર ડોલવાથી ફેર આવી કેટલાયને ઊલટી થતી હતી. ઊબકાના અવાજો બધેથી સંભળાતા હતા. કોઇ માટીના કુંડામાં તો કોઇ તદ્દન જમીન પર જ ઊલટી કરતા હોવાથી બધું બહુ સૂગામણું થઇ પડયું હતું. અધુરામાં પૂરૂં બીડીના ધુમાડાથી આખો ફાલકો ગંધાઇ ઊઠયો હતો. બાળકો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને ઊલટીથી માંદલા થઇ ન મગેલા સિવાયનાં બીજાં માણસો ચચ્ચાર આઠ આઠનાં કુંડાળામાં બેસી, ગંજીપો રમતા હતા તે તરફ મારૂં ધ્યાન ગયા વિના ન રહ્યું. ગંજીપો નહોતા રમતા એ કોઇ નાટકનાં ગાયનો ગાવામાં, ચા ગાંઠીઆ ખાવામાં, અને કોઈ કોઇ ધક્કામૂકી અડપલાં ને પરસ્પર જેવા તેવા શબ્દો સંભળાવવામાં ગુંથાયા હતા. હું ફરતો ફરતો બધું જોતો હતો ત્યારે એક બે મંડળીએ મને પોતાની પાસે બેસાડયો, પરંતુ એમના મોંમાથી નીકળતી તમાકુની ગંધથી અને થોડી વારમાં જ તેમણે માંડેલી હસાહસ અને એકબીજાની મશ્કરીઓથી કંટાળી જઇ હું ત્યાંથી ભાગતો થયો. વળી ભોંયરામાં હવા અજવાળું યે ન હતું તેથી પણ હું અકળાયો ને જોવાનું પૂરૂં કરી ઉપર ચાલ્યા જવાની ઉતાવળ કરી.

ભોંયરામાં હવા આવવાને ઉંચેના ભાગમાં ગોળ બારીઓની હાર એટલી ઊંચી હતી કે બહાર ઉછળતાં મોજાંઓની છાલક અંદર ન આવી શકે. કોઇ વાર જ્યારે પવન ફૂંકાય અને મોજાંઓ ગુસ્સામાં આવી જાય ત્યારે એ બારીમાંથી આવી તેઓ હિંદુ–અહિંદુ કશું તપાસ્યા બિના બધાને સર્વતીર્થનું સ્નાન કરાવી દે ખરાં, પણ શાંત મનોહર મોસમમાં તો એ બારીમાંથી ભંડકમાં પ્રકાશ ને હવા સારી પેઠે અંદર લઇ શકાય. પરંતુ આપણા દેશવાસીઓ નકામા પવન અને શરદીથી ડરી એ બારીઓ બંધ રાખતા હતા અને અંદરનું વાતાવરણ વધુ અકળાવનારૂં થઇ પડયું હતું. ઊલટી અને બીડીની ગંદકી, પાનની પિચકારીઓ, કપડાના ગાભા વગેરે જોતામાં મને હવે ત્રાસ છૂટયો, એટલે

ભંડકમાં ટહેલવાનું છોડી હું ઉપર આવી ગયો.

ભંડકની ઉપર, વચ્ચે ચંદરવો બાંધેલું એક મોટું ચોગાન હતું. સ્વચ્છતાપ્રિય અને ખુલ્લી હવાથી ન ડરનારા ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓએ ભંડકમાં ન જતાં અહીં પોતપોતાનાં આસન જમાવ્યાં હતાં. આ મુસાફરોની સાથે એક સ્વચ્છ ખૂણામાં જમનાદાસકાકા, સાથે આણેલી એક આરામખુરશી પર વાંચતા બેઠા હતા. તેઓ રાત્રે સુવાનું પણ એ ખુરશી પર જ કરતા. સ્ટીમરની જમીન રોજ ધોવાવાને કારણે આખો વખત ભીની રહેતી હોવાથી જમીન પર પથારી કરી શકાય એવું હતું નહિ. જમનાદાસકાકાવાળો ખૂણો પ્રમાણમાં સાફ હોવા છતાં, ત્યાંયે ખલાસીઓ પોતાનું આમિષભોજન પાસે જ તૈયાર કરતા હોવાથી ચીતરી ચડ્યા વિના ન રહે એવું હતું. મુસાફરોને રાંધવાના લોઢાના ચૂલા પર ધાંધલ ચાલ્યા કરતી તેથી શાંતિ ન રહેતી. અને માછલી વગેરેનાં શાક વઘારાતાં તેની દુર્ગંધ પણ સહેવી કઠણ હતી. જ્યાં ત્યાં ઊલટીથી, ભંડકની જેમ અહીં પણ સૂગમાં વધારો થતો હતો.

જે ભંડક અને તેને મથાળે આવેલા ચોકની મેં વાત કરી તે અમારી ઓરડીની હારની એક તરફ એટલે કે સ્ટીમરના પાછલા ભાગમાં હતાં. સ્ટીમરના આગલા ભાગમાં પણ એવો જ બીજો ભંડક અને ચોક હતો. તેમાં ફક્ત માલ હતો અને ઉતારૂઓ ન હતા, તેથી ત્યાં શાંતિ ને સફાઇ ખૂબ હતાં. એ ચોકને એક પડખે લોઢાની ભઠ્ઠી હતી તે હિંદુઓને રાંધવા માટે જુદી રાખેલી હતી. વખત થતાં ઓરડીમાં મારી બાએ ચોખા, દાળ, બટેટાં બધું એક તપેલામાં તૈયાર કરી આપ્યું તે લઇ, પિતાશ્રી એ હિંદુ ચૂલા ઉપર ખીચડી ચડાવવા આવ્યા. પણ તેઓ ચૂલા પર ખીચડી મૂકે તે પહેલાં જ એક છોકરો દોડતો આવ્યો અને હાથમાંની માછલી તે પર શેકવા મંડી પડ્યો. એ હિંદુ હતો છતાં માછલી જેવી ચીજ શેકવા આવ્યો એ જોઇ મને નવાઇ લાગી. પાછળથી તો જનોઇ પહેરેલા બ્રાહ્મણને પણ માછલીનું શાક બનાવતાં મેં જોયા, ને જાણ્યું કે એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના વાસી છે ત્યારે તેમના પર મને ઘૃણા આવી. પિતાશ્રી કપ્તાનને મળી ગોઠવણ કરી આવ્યા પછી એ ચૂલા પર એવી ચીજો રાંધવાનું બંધ થયું ને અમને વૈષ્ણવોને રાંધવા ખાવાની મુશ્કેલીઓ ન રહી. જોકે અમારી સાથે રસોઇ પાણીમાં સુરત તરફના બે પટેલો ભળતા. તેમની સોબતે મારૂં વૈષ્ણવપણું થોડું બગડ્યું ખરૂં. પણ તેમની ડુંગળી વાળી ખીચડી મને અમારી ખીચડી કરતાં વધુ ભાવતી!

સામાન્ય ઉતારૂઓથી અમારી મંડળી જુદી પડી. બપોરનો વખત રોજ અમે આ એકાંત ચોકમાં વીતાડતા. જમનાદાસકાકા 'ભદ્રંભદ્ર' વાંચી સંભળાવી બધાંને ખૂબ હસાવતા. સાંજ પડચે બધાં ભેગાં મળી ભજન-કીર્તન કરતાં. સુરતના પટેલ ભાઇઓ (જેમનાં નામ હવે યાદ નથી) પણ મજાનાં ભજન વાર્તા અને ટુચકા સંભળાવી આનંદ રેલાવતા. બપોરના વાચન અને સાંજના ભજનને લીધે અમને અમારો દિવસ લાંબો ન જણાતો. એ સિવાયના સમયમાં પિતાશ્રી તથા જમનાદાસકાકા પોતપોતાની ચોપડીઓ વાંચતા. હું ચોપડીનો સ્પર્શ સુદ્ધાં ન કરતો. ઊંઘ સિવાયનો મારો બધો વખત સ્ટીમરનાં યંત્રો અને ભઠ્ઠીમાં કોયલા નાખનાર મજૂરથી માંડી કપ્તાન સુધીના કામ કરનારાઓની પ્રવૃત્તિ નીરખવામાં જતો.

સ્ટીમરની મુખ્ય જવાબદારી કપ્તાન પર. એ ચોવીસે કલાકનો પહેરેદાર. ઋતુમાં જરા સરખું પરિવર્તન કે જોખમ આવે અથવા બારામાં સ્ટીમર લઇ જવાની કે લાવવાની થાય કે તરત સુકાન પર કપ્તાન હાજર થઇ જાય. વળી ઉતારૂઓને અસંતુષ્ટ ન થવા દેવાની, ઉતારૂઓ આપસમાં લડે ઝગડે તો તેમને શાંત રાખવાની તથા તેમને ખોરાક પહોંચાડવાની પૂરેપૂરી ચિંતા તેને જ શિરે. સ્ટીમરની દુનિયાનો રાજા, સ્ટીમર-જગતનો કાજી અને સ્ટીમરનો સંચાલક એ એક જ વ્યક્તિ. માથા પર આટલો ભાર છતાં તે લહેરી લાલો જણાતો. સદા યે મલકાતો રહે. સાવ ટોચે આવેલી પોતાની ઓરડીમાં નિરાંતે પડેલો દેખાય. ઘડીએઘડીએ એ ચાપાણી કરતો હોય અને બીડી ફૂંકવા સિવાય એને કંઇ યે ધંધો ન હોય એમ લાગે. સાધારણ રીતે કૅપ્ટનના તૂતક પર કોઇથી જવાતું નહિ. પણ અમે ફર્સ્ટ ક્લાસના મુસાફર અને બધા ખલાસીઓ મારા ઓળખીતા, એટલે હું છૂટથી ગમે ત્યાં પહોંચી જતો. કોઇ કોઇ વાર કૅપ્ટન મને રમાડતો પણ ખરો; પરંતુ તેની ઓરડીમાં ઘૂસી જવાની મારી હિંમત ન ચાલતી. બનતાં સુધી તે અતડો રહેતો.

આમ, જેને માથે બધો જ બોજો હતો, તેને પૂરી નિરાંત અને આરામ રહેતાં. તેના સિવાયના સ્ટીમરના બીજા બધા માણસો બહુ કામગરા ને મહેનતુ જણાતા. કપ્તાનના હાથ નીચે ચાર ઑફિસરો હતા. તેમાં પહેલા ને ચોથા સાથે મારે ખૂબ મૈત્રિ બંધાએલી. પ્રથમ ઑફિસર લાંબો ને પાતળો હતો. તેનામાં સ્ફૂર્તિ એવી કે ઉપલા તૂતક પરથી નીચેના તૂતક પર એક જ ફલાંગે ઊતરી પડે. સીડીનાં દસેક પગથિયાં હોય, તેમાંના વચલા પગથિયા પર પગ ટેકવ્યો ન ટેકવ્યો ને નીચે. બધા ખલાસી ને માણસો તે રોન ફરવા નીકળે ત્યારે આડુંઅવળું જુએ સુદ્ધાં નહિ એની પાછળ પાછળ હું યે કેટલીક વાર ફરતો. મને જે ખલાસીઓ જ્યારે જુએ ત્યારે બોલાવ્યા વિના ન રહે, તે પ્રથમ સાહેબની હાજરીમાં હું તેમને બોલાવું તો યે જવાબ ન આપતા. ફર્સ્ટ ઑફિસરનું એક ખાસ કામ રહેતું. રોજ બપોરે બાર વાગ્યા પહેલાં એ ચારપાંચ કાચનું બનેલું યંત્ર લઈ સૂર્ય માથે આવવાની રાહ જોતો ઊભો રહેતો. સૂર્ય બરાબર માથે આવતાં તે વખત જાહેર કરતો અને સૌ પોતપોતાની ઘડીઆળ મેળવી લેતું. સ્ટીમરનો તો રોજ સાડી ચોવીસ કે સવા ચોવીસ કલાકનો દિવસ થઇ જતો. કારણ, જેમ પશ્ચિમે આગળ વધીએ તેમ ઘડીઆળ પાછળ હઠાવવી પડે. એ યંત્રમાં શું દેખાય છે તેની મને ખબર ન પડતી, તેથી મને એ વધુ ગૂઢ ને ભવ્ય લાગતું.

ચોથા ઑફિસર સાહેબ જાડા ને વામનજી હતા. ઊંઘણશી પણ વધારે હતા. ચારે ઑફિસરો વારાફરતી દિવસરાત સ્ટીમરનું રખોપું કરતા. એક જણ કામે ચઢે ત્યારે બીજા ત્રણ આરામ કરે. પણ વારા પ્રમાણે રખોપું કરવા ઉપરાંત દરેકને ખાસ કામ પણ રહેતું. આ ચોથા સાહેબ એન્જિનના માલિક હતા. તેઓ કામે ચડે કે એન્જિનરૂમમા પહોંચે. એન્જિન એટલે સ્ટીમરનું હૃદય. આખી સ્ટીમરની બરાબર મધ્યમાં, ઉપરથી નીચે પાંચ માળ સુધી એ ફેલાએલું હતું. સાહેબ ઠેઠ તળિયે જઇ ઉપર આવે, કોઇક નળી ઠપકારે, ક્યાંકથી વરાળ કાઢે, કોઇ ભાગ ખોલે ને પાછા ઉપર આવી હવા ખાય. એમને હું બહુ યે કહું કે મને પોતાની સાથે અંદર નીચેને માળ લઇ જાય, પણ કોઇ દિવસ માને નહિ. 'જો, અહીંથી નીચે સુધી બધું દેખાય છે' એમ કહી બારીમાંથી બધું બતાવે. પોતાની ઓરડીમાં લઇ જઇ ચોકલેટ આપે, ગાયન સંભળાવે, પણ યંત્રને અડવા કે પાસે જઇને જોવા ન દે.

એક દિવસ ચોથા સાહેબ વધારેપડતું ઊંઘી રહ્યા. એમનો કામે ચઢવાનો વખત થવા આવ્યો ત્યારે હું રોજની જેમ એન્જિનરૂમ પર હાજર થઇ ગયો. તેઓ ન આવ્યા. પંદરેક મિનિટ મોડા થયા હશે ત્યાં તો ઑફિસરો ને કામ કરનારાઓએ ધાંધલ મચાવી મૂકી. કૅપ્ટન પણ ગંભીર ચહેરે આવી પહોંચ્યા અને કંઈક અમંગળ થયું હોય તેમ બધા ઉદાસ અને ચિંતાતુર જણાયા. વધુ ધાંધલ થાય તે પહેલાં તે જાડીઆ સાહેબ ડોલતા ડોલતા આવી પહોંચ્યા. ભેગા થએલા લોકો પોતપોતાના કામે ચઢયા અને વાતાવરણની તેજી નરમ પડી ગઇ. સાંજે ચોથા સાહેબ પોતાની ઓરડીમાં ગયા ત્યારે હું યે પહોંચ્યો ને પૂછયું "આજે શું હતું?" તો કહે, "મને મોડું થઇ ગયું" ને હસતા હસતા કોટ ઉતારી આરામખુરશી પર બેસી બીજી વાતે ચઢયા.

બધા ખલાસીનો ઉપરી માલમ-વડો ખલાસી આખી સ્ટીમરમાં એક એવો માણસ હતો કે જેને ગમે એટલા સવાલ પૂછું તો બધાના જવાબ બહુ સમજાવીને કાળજીથી આપે. મોટે ભાગે તે સ્ટીમરના છેવાડાના તૂતક પર સુકાન પાસે રહેતો. એવડી મોટી જંગી સ્ટીમર એક નાનકડા સુકાનને આધારે સીધી દોર કેમ રહેતી હશે એ મને સમજાતું નહિ. દરિયાનાં મોજાં ગમે એટલાં ઉછળે, પ્રવાહો ગમે તેટલા વાંકાચૂંકા હોય, પણ તેની લેશ માત્ર પરવા કર્યા વિના અણીદાર ચાકુથી તરબુચ ચીરાય તેમ સ્ટીમર પાણીને ચીર્યે જતી. એ કાપ તસુભર પણ આડોઅવળો ન પડતો. દિવસોના દિવસ સુધી સીધી લીટીમાં પાણી કપાયે જતું, એટલો આશ્ચર્યજનક કાબૂ સુકાનનો સ્ટીમર પર રહેતો. સ્ટીમરને છેડે લાંબી દોરી પડી સમુદ્રમાં તણાયે આવતી તે પરથી કેટલા માઇલ પ્રવાસ થયો તે નોંધાયે જતું.

સ્ટીમરના આગળના ભાગમાં એક પાતળો છેડો પાણીમાં ઘૂસે ત્યાં સુધી દરિયો સાવ એકરૂપ ને શાંત દેખાતો. પાછલે છેડે માલમ ઊભતો. તેના પગ નીચે ઘુઘવતા અવાજ સાથે પાણીમાં પંખો ચાલતો તેના જોરથી પાણી આંધણની જેમ ઉછળતું. સ્ટીમર પાંચ દસ વાર આગળ વધતી કે નીલ સાગરમાં ધોળાં ફીણ પથરાઇ રહેતાં. એ ફીણ બંને બાજુથી સીધી લીટીમાં

પથરાતાં. મોટી પહોળી પાકી સડક પરની બંને કિનાર જેવી સીધી હોય તેવી જ સીધી, જાણે સમુદ્રમાં સ્ટીમરને માટે કોઇ સડક તૈયાર કરી ન હોય! એ જલપંથ બહુ જ મોહક દેખાતો. મને થતું કે સ્ટીમરના કઠેડા પરથી કૂદી પડી એ સુંદર સડક પર થોડી લટાર મારી હોય તો કેવી મજા! પણ એ મજા તો કોઇ પરીનો બાળક લઇ શકે; હું લેવા જાઉં તો મજા સોંસરવી નીકળી જાય એની મને ખબર હતી. ઊગતા કે આથમતા ચંદ્રનો રૂપેરી પટો ક્ષિતિજથી સ્ટીમર સુધી પથરાએલો દેખાતો, તેનાથી જરા યે ઓછો ઊતરે એવો સ્ટીમરે નીપજાવેલો એ જલપથ રાતના અંધારામાં ન દેખાતો. જો કે રાત્રે એ જોવા મને કોઇ ઊભવા ન દેતું. સાંજે દીવાબત્તી થયે પૂરો કલાક ન વીતે ત્યાં મારે પથારી પર પહોંચી જવું પડતું.

જ્યારે બહુ ગરમી જણાતી ત્યારે રાત્રે ઓરડીમાં સૂવાને બદલે તૂતક પર પથારી પાથરી અમે સૂતા. અંધારામાં યે પથારીમાં બેઠા બેઠા સમુદ્રમાં અનેક જાતના ચળકાટ દેખાતા. મોજાં ભાંગી ફીણ ફેલાવાથી ફૂલના હાર વેરાએલા હોય એવું લાગે. એ ઉપરાંત આગિયા જેવા હજારો અને લાખો કીડા પાણીમાં અહીંથી તહીં જતા હોય એવું દેખાતું. હું એને દરિયાના આગિયા માનતો, પણ એક વાર પિતાશ્રીએ કહ્યું કે 'એ ફૉસ્ફરસ છે, જીવડા નથી.'

જેમ પાણીમાં તેમ આકાશમાં વાદળાં જોવાની યે મજા તૂતકની પથારીમાં પડ્યાપડ્યા આવતી. કોઇ મગર જેવું વાદળું હોય તે ઘડીકમાં હાથીના આકાર જેવું થઇ જાય. કેશુ, કૃષ્ણ ને હું એ હાથી છે કે મગર છે તેની ચર્ચા ચલાવતા હોઇએ, ત્યાં તો એ મોટા મિનારા જેવું થઇ જાય ને વળી ઝાડ બની જાય. સમુદ્ર અને આકાશનાં આવાં આંખમાં ન સમાય અને જીભે ન કથાય એવાં દૃશ્ય સાથે મારી બાની વાર્તાઓ ભળતી ત્યારે જે રસ ખીલતો તે કોઇ નાટક કે કાવ્યમાં હજુ સુધી અનુભવ્યો નથી. મોટે ભાગે મારી બા ભાગવતની વાર્તા કરતી. કૃષ્ણ ભગવાને બકાસુરને માર્યો, દાવાનળ પીધો, પૂતનાની છાતી ચૂસી લીધી, નાગદમન કર્યું એ કથાઓને જાણે પ્રત્યક્ષ જોઇ રહ્યો હોઉં એવું લાગતું. બકાસુરની આકાશ સુધી ફેલાતી ચાંચ જાણે સમુદ્રનું પાણી ને આકાશનાં વાદળાં છે એવું લાગતું અને તેમાં કૃષ્ણ ભગવાનના બાણને સ્થાને અમારી સ્ટીમર ધુસ્યે જતી ભાસતી. આવી કલ્પનાઓના આનંદમાં ઊંઘ ક્યારે આવી જતી તેની ખબર ન પડતી.

ગીતાનો અગિયારમો અધ્યાય શીખ્યો ત્યારે તેમાંના વિરાટ સ્વરૂપના વર્ણનથી અનેક પ્રકારના ભાવ પેદા થયા હતા. ખગોળશાસ્ત્રની કણિકાઓ જાણવા મળી ને આકાશગંગા તથા સૂર્યથી હજારોગણા તેજસ્વી સૂર્યો, તેમનાં અંતર ને શક્તિની કલ્પનાઓથી દિઙ્મૂઢ થયો હતો. પણ વિરાટ દર્શનનો જે ભવ્ય રસ અને તન્મય કરી દેનારી છાપ એ નાની વયે હિંદી મહાસાગરને ખોળે નાજુક સ્ટીમરમાં વિહરતાં પડી તે અનોખી જ હતી. એનું વર્ણન ને વિશ્લેષણ કરવા જતાં દિલમાં સચવાએલું ચિત્રરત્ન ચૂંથાઇ જતું લાગેછે.

એક બપોરે એક બુઢ્ઢો ખલાસી પોતાથી યે વધુ જીર્ણ વાવટો પાથરી, તેને જ્યાંત્યાં થીગડાં દેતો બેઠો હતો. મેં પૂછ્યું: 'કોઇ દિવસ નહિ ને આજે વાવટો લઇને કેમ બેઠા છો?' તેણે જવાબ આપ્યો: 'કાલે આપણે સિશ્યેલ્સ પહોંચશું ત્યારે વાવટો આ ઊંચા થાંભલા પર ચડાવવો પડશે. વાવટો ન ચડે તો સ્ટીમરને કોઇ બંદરમાં જવા ન દે.' એની વાત સાચી હતી, કલાક બે કલાક પછી ભંડકના ચોકમાં બંધ પડેલાં ટાઢાં યંત્રો સચેતન થયાં. જે નળો પર રોજ પગ મૂકી ચાલતા તે પર પગ મૂકતાં દઝાવા લાગ્યું. બંદરમાં માલ ચડાવવાઉતારવા માટે ઊંટડાઓ—'ક્રેન' ચાલુ કરવા ખલાસીઓ તેના બધા ભાગો તપાસી તપાસીને જોવા ને સુધારવા લાગ્યા.

પૂરો એક દિવસ આ તૈયારીઓમાં ન વીત્યો ત્યાં દૂરદૂર વાદળાં જેવું કંઇક દેખાવા લાગ્યું. ઉતારૂઓએ દૂરબીન માંડી જોવા માંડયું. એ જમીન છે, એ કાંઠો છે એમ થોડી વારે ખાત્રી થઇ અને બધા ઉતારૂઓમાં ઉત્સાહ ફેલાઇ ગયો.

સિશ્યેલ્સ દ્વીપ પહોંચવાના આનંદ કરતાં યે મહાસાગર નિર્વિઘ્ને ઓળંગી ગયાનો આનંદ વધુ હતો. હજુ આફ્રિકા આઘું હતું, છતાં 'આરો નહિ, ઓવારો નહિ, પાળ કે પડથારો નહિ,' એવા સાગરનો એક છેડો નજરે પડ્યો તેનો એ આનંદ હતો.

પ્રભુદાસ ગાંધી

ઘર બાળીને ગામ બચાવ્યું

જાપાનના એક ગામડામાં એક કૂબાના બારણા આગળ હાગમુચિ નામે એક ડોસો તથા તેનો નાનકડો પૌત્ર બેઠા હતા. કૂબો એક નીચી ટેકરીને માથે હતો, ને ત્યાંથી સમુદ્ર દેખાતો હતો. અડખે-પડખે ખેતર હતાં, તેમાં મોલ પાકી ગયા હતા તે તડકામાં સુવર્ણરંગે ચમકતા હતા ને પવનમાં હીંચકતા હતા.

હાગમુચિ તથા તેનો પૌત્ર બે જણ જ ત્યાં હતા. ઘરનાં બીજાં માણસ ટેકરીની તળેટીએ ગામ હતું ત્યાં ગયાં હતાં. આજ કોઇ તહેવાર હતો, એટલે વૃદ્ધ પુરુષ તથા છોકરા વિના બીજાંબધાં મિત્રો સાથે મોજ કરવા નીકળી પડ્યાં હતાં. દીવડા લઇને એ ફરતા સરઘસને કૂબાના બારણા આગળ આ બેય જોતા બેઠા હતા, અને છેટેથી ગીત તથા નાચનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. ખેતરમાં દાખડો બહુ કર્યો હતો એટલે ડોસો થાક ખાતો હતો, અને છોકરો એના પગ આગળ રમતો હતો.

નીચે આવી રહેલા ગામનાં ખોરડાંની ઓલી કોર સમુદ્ર ઉપર દૃષ્ટિ કરતો હાગમુચિ બેઠો હતો, ત્યાં નાનો છોકરો સમુદ્રગામી વહાણની, અને એક દિવસ એમાં બેસીને નવા દેશ જોવાની પોતાની અભિલાષાની વાત કરવા મંડયો. એકાએક હાગમુચિને લાગ્યું કે આજ સમુદ્રનો રંગ ફરી ગયો છે. આખો દિવસ તોફાન જેવું તો હતું જ; પણ હવે પાણી નિત્ય કરતાં નીચું જણાતું હતું અને આઘે પાણીમાંથી બહાર ઊપડી આવેલી રેતીની ભેખડ હતી, જે પહેલાં એણે કદી નહોતી જોઇ. આમ બેઠો બેઠો તે જોતો હતો. ત્યાં, પોતે નાનો હતો ત્યારે પોતાના દાદાએ કહેલી એક વાત એને સાંભરી આવી. એવું બન્યું હતું કે સમુદ્રનું પાણી કાંઠેથી એટલે બધે આઘે ઓસરી ગયું હતું કે આ રેતીની ભેખડ દેખાવા મંડી હતી. પછી જુવાળ આવ્યો હતો તે એટલો આકરો આવેલો કે સમુદ્ર-કાંઠે બંધ હતો તે તૂટી જઇ, બધે પાણી ફરી વળેલું, કેટલાંય ગામડાં ધોવાઇ ગએલાં અને અનેક માણસો ઘરબાર વિનાનાં થઇ ગયાં હતા.

હાગમુચિ તો ભયની ચોકી કરતો બેઠો. થોડીક વાર પછી એણે જોયું તો એક પ્રચંડ લોઢ દૂર-થી જમીન તરફ ધસ્યો આવતો હતો. તે ઊઠયો અને ગામલોકને હાકલ કરી. પણ પવન ઊલટો વાતો હતો અને એટલે ઊંચેથી એની હાક કોઇ સાંભળી શકે એમ ન હતું. ડોસો વિચારમાં પડ્યો કે લોકોને સવેળા કેમ કરીને ચેતવવા.

તરત જ એને એક યુક્તિ સૂઝી, જેથી કરીને લોકો ટેકરી ઉપર ભાગી આવે. ઘરની પાછળ રસોડા-માં ચોખાના તપેલા નીચે દેવતા ભડભડ બળતો હતો. ડોસાએ એક લાકડી લીધી અને એને છેડે કપડું બાંધ્યું. પાસે પડેલી તેલની બરણીમાં લાકડી બોળીને ચૂલામાં સળગાવી. આ મશાલ ઝાલીને જ્યાં મોલ પાકીને લણણી સારુ તૈયાર ઊભા હતા, ત્યાં ખેતરમાં એ ગયો અને મોલમાં દેવતા મૂક્યો. મોલ એકદમ સળગી ઊઠયા અને જ્વાળા ઝપાટાબંધ આખા ખેતર ઉપર પથરાઇ ગઇ.

કોઇએ આ ભાળ્યું છે કે નહિ તે જોવા હાગ-મુચિએ નીચે નજર કરી. પણ ત્યાં તો ગાનતાન ચાલુ જ હતાં. એટલે ડોસાએ ઝટઝટ બીજી મસાલ કરી અને પોતાના કૂબાના છાપરાને આગ લગાડી. એ જોઇને છોકરો ભયભીત થઇ ગયો અને વિચારવા મંડયો કે અદા ગાંડા તો નથી થઇ ગયા? પછી તરત જ તેણે નીચે ગામમાં મંદિરનો ઘંટ વાગતો સાંભળ્યો, જે આગ લાગે ત્યારે હમેશાં વગાડવામાં આવતો. ટેકરી ઉપર લાગેલી આગ કોઇએ જોઇ હતી અને લોકોને હાગ-મુચિની વારે બોલાવતું હતું. વૃદ્ધ પુરુષ તથા તેના પૌત્રને આગથી બચાવવા સારુ લોકો પોતાના રંગ-રાગ છોડીને ટેકરીની ટોચે ધાયા. હાંફતા હાંફતા ઉપર આવ્યા ત્યાં તો નીચે પાણીના લોઢની પ્રચંડ ગર્જના સંભળાણી. પાણીનો ડુંગર કાંઠા ઉપર કૂદી પડયો અને

ગામનાં એક પછી એક બધાં ઘર તોડી નાખ્યાં. કેટલા યે ગાઉના વિસ્તારમાં પાણી ફરી વળ્યું, અને ઘર, ખેતર તથા ગામડાંનો થોડી પળોમાં તો ઘાણ નીકળી ગયો. પણ જે ડોસાની વારે ધાયાં હતાં તે લોકો બચી ગયાં.

આમ ઘરખેતરનો ભોગ આપીને હાગમુચિએ સેંકડો ગામબંધુઓના જીવ બચાવ્યા. એના પુણ્ય-સ્મરણાર્થે તેમણે દેરડી બંધાવી. આજે પણ જાપાનના બાળકોને આ હાગમુચિની વાર્તા કહેવામાં આવે છે.

દેસાઇ વાલજી ગોવિંદજી

(મિસ લૅમ્બર્ટના અંગ્રેજી ઉપરથી)

મૂંઝવણ

કોઈ કહો પૂછું તે મુજને,
સાચું શું સમજાવો રે!

ભાળું આકાશે જ્યાં ચાંદો,
પૂછું બાને કેવો ચાંદો?
કહેશે, 'તારા જેવો માંદો',
થાતું, શું હું માંદો રે!
કોણ કહે, પૂછું તે મુજને
સાચું શું સમજાવે રે!
—કોઈ કહો૦

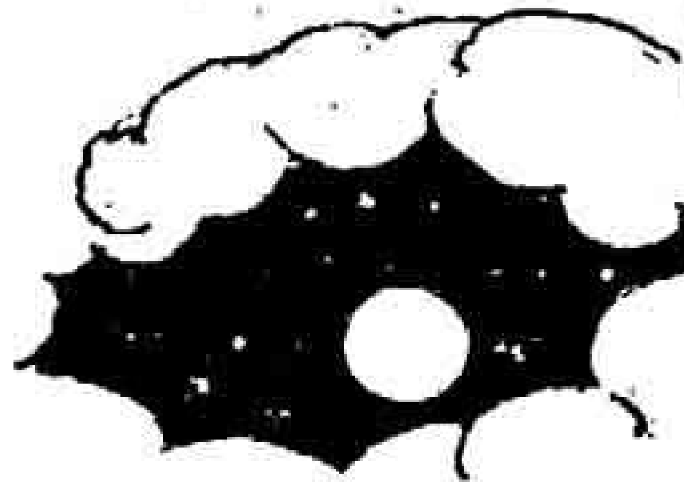
પંખી પેલાં અધ્ધર ઊડે,
તારલીઓની સાથે કૂદે;
કેવી મઝા! એ કેવાં રાચે!
તાકી રહ્યો આકાશે રે!
કેવી મજા એ પંખીડાંને
તારલીઓ શું નાચે રે!
—કોઈ કહો૦

ત્યાં બાપા કહે ટપલી મારી,
'ઘુડ! શું બેઠો મોઢું વકાસી?'
કોણ મઝા એ સમજે મારી?
ભાંગી ટપલી મારી રે!
કહેશો, ક્યાં જાવું મારે ને
કહું ક્યાં? સાંભળશે કો રે?
—કોઈ કહો૦

શી રીતે ચાલે આ ગાડી?
કેવું એન્જિન? કેવી ચાવી?
કહ્યું,'બતાવો;'બાપા બોલ્યા,
'જોજે મોટો થઇને' રે!
ધીરજને કહો કસવી કેવી?
ને અકળામણ આવી રે!
—કોઇ કહો૦

ગુલાબ, ચંપો, ડોલર સુંદર,
ફૂટી કળી શી રીતે અંદર?
નવલા નવલા રંગો સુંદર!
શી રીતે એ થાતું રે?
બેનીને પૂછ્યું ત્યાં બોલી,
'ખાલી માથું ફોડે રે!'
—કોઇ કહો૦

પૂછું જ્યાં કંઇ ના સમજાયે,
દિલમાં કંઇ ગુંચવાડો થાયે;
કોઇ સહાય ન થાતું ત્યારે
ઉલટાં સૌ ધમકાવે રે!
મૂંઝવણ મારી વધતી ત્યારે
નવ થાતું કો મારૂં રે!
—કોઇ કહો૦

'સમજે નહિ ને કરે લવારો!'
'મોટો થા તું ત્યારે વારો!'
'ખાલી પકવે માથું શાનો?'
'કર મા તું કુટારો રે!'
ચારે કોરથી એ ઉચ્ચારો
ડગલે ડગલે ડારો રે!
—કોઇ કહો૦

દિનુભાઇ જોષી

માધુકરી

ભયની રે ભભૂતિ અંગે ચોળજે હો જી
ભવવેરાને રમતો ભમતો બાપ—
જાજે રે જીવનના ખેલો ખેલતો હો જી;
સતને રે એંધાણે જોજે આપ
હૈયે હૈયે રામ રમોયાં આદુના હો જી.

(કૌમુદી)

—સુંદરજી ગો. બેટાઇ

ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર

જેના નામ સાથે જ વિદ્વત્તા અને વિચારસ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ નજર સામે ખડી થાય એવા ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરના અવસાનથી મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યને એક ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે. એ પ્રચંડ આશાવાદી અને નિરલસ કાર્યકર્તાના અવસાનના સમાચારો ઓચિંતા તા. ૧૧મી એપ્રિલ ને રવિવારનાં છાપાંની કટારોમાં દેખાયા. પ્રેમચંદજીનું બનેલું તેમ જ એમના વિષે બનવા પામ્યું એમની માંદગીના કશા સમાચારો જાહેરને નહોતા સાહિત્યકારને જે કોટિ પર આપણે મૂકયો છે તેનો એ પુરાવો છે.

ડૉ. કેતકર પશ્ચિમના દેશોમાં ખૂબ ફર્યા હતા અને એ છતાં ઢંગધડા વગરના અંગ્રેજી ગેશાકમા, કલ્પનાના ભાર હેઠળ દબાએલા એમના સ્થૂલ દેહને રસ્તે ચાલતાં ચવાણું ફાકતાં કે કોઇ પુરાણી હૉટેલમાં બેસી નાસ્તો ઉડાવતાં પકડી પાડવો એ સહજ વાત હતી. એમાં, કૃત્રિમ શિષ્ટાચાર પ્રત્યેની એમની તિરસ્કારવૃત્તિ જ હતી.

મધ્યપ્રાંતમાં આવેલા રાયપુર નામના ગામમાં ઇ. ૧૮૮૪ માં એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો એમના પિતા ત્યાંના પોસ્ટમાસ્તર હતા. બાળપણથી જ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની એમની ભૂખ જબરી હતી. હાઇસ્કૂલનો અભ્યાસ અમરાવતીમાં પૂરો કરી એ મુંબાઈની વિલ્સન કૉલેજમાં દાખલ થયા અને ત્યાં રોમન લૉ અને જ્યુરિસપ્રુડન્સ ઐચ્છિક વિષયો તરીકે લીધા. મરાઠી ભાષાની સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિની ત્યાંથી જ શરૂઆત થઈ. 'મહારાષ્ટ્ર વાગ્વિલાસ' નામનું માસિક એમણે શરૂ કર્યું. પરંતુ આજની આપણી શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં 'ભણતર' અને જ્ઞાનનો શોકય જેવો જે સંબંધ થઇ પડયો છે તે એમને પણ આડો આવ્યો. પરીક્ષાની દષ્ટિએ એમણે અભ્યાસ કર્યો જ ન હતો ને વળી પાછા ઇતર અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માંડ્યા હતા, એટલે બી.એ.માં એમનું નાવ ડૂબકાં ખાવા માંડ્યું.

કેતકર બી.એ. ન થયા, પરંતુ એમનું યુવાન હૃદય જ્ઞાના-ર્જનની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી ઊભરાતું હતું, એટલે પરદેશ જઇ શિક્ષણ પૂરૂં કરવાની એમને આકાંક્ષા થઇ. ૧૯૦૬માં એ અમેરિકા ઊપડ્યા અને ત્યાં કાર્નેલ વિશ્વવિદ્યાલયમા જોડાઇ ૧૯૦૯માં બી. એ. અને એમ એ ની પદવીઓ મેળવી. એ સાલમાં જ એમણે 'હિંદુસ્તાનમાંની જાતિઓનો ઇતિહાસ' નામનો નિબંધ પુસ્તકાકારે બહાર પાડ્યો, જેના પર લેખકના નામ તરીકે માત્ર 'સંપાદક મહારાષ્ટ્ર વાગ્વિલાસ માસિક' છાપેલું છે એ પછી ૧૯૧૧માં હિંદુ ધર્મ સંબંધી પ્રબંધ લખીને એ પી એચ ડી થયા.

અમેરિકાના વસવાટ દરમિયાન સંશોધનકાર્ય તરફ એમની વૃત્તિ વળી. એ વિષયનો એમણે ત્યાંથી જ અભ્યાસ આદર્યો, ને આજીવન તેને વળગી રહ્યા. એ દિશામાં વધુ જ્ઞાન મેળ-વવાની ઇચ્છાથી તે ઇંગ્લંડ પણ ગયા, પરંતુ ત્યાં કાળા-ગોરાના ભેદને અંગે તેમને જોઇએ તેવું ક્ષેત્ર ન મળ્યું ને ઇ. ૧૯૧૨માં એ પાછા હિંદ ફર્યા. એક વર્ષ કલકત્તા વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્ર અને શાસનશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. પછી મુંબાઇ ગયા અને ત્યાં અનેક દિશામાં પ્ર-વૃત્તિઓ આદરી. 'શિલોત્રી બૅંક' એમણે ખોલી, પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળતાં એ બાજુની પ્રવૃત્તિ પડતી મૂકી અને 'રાષ્ટ્રધર્મ પ્રચારણ સંઘ' નામની સંસ્થા ઊભી કરી. આ સંસ્થાનું કાર્ય ત્રિવિધ હતું: એક તો હિંદની ભાષાવાર પ્રાન્ત-

ડૉ. કેતકર

રચના કરવી; બીજું, પ્રાન્તિક વ્યવહાર બધો દેશીભાષામાં ચલાવવો; અને ત્રીજું, વિશ્વવિદ્યાલયમાં દેશી ભાષાની શિક્ષણપદ્ધતિ દાખલ કરવી. આ સંસ્થાને આંધ્રને ઉત્કલમાં ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું. ડૉ. પટ્ટાભી સીતારામૈયા એને ટેકો આપનારાઓમાં મુખ્ય હતા.

ત્યાર પછી, સંશોધકજીવનનાં જે સ્વપ્ન પોતે સેવેલાં તેની સિદ્ધિ માટે ડૉ. કેતકરે પ્રયત્નો આદર્યા. એને પરિણામે એમના કીર્તિકળશરૂપ 'મરાઠી જ્ઞાનકોશ'ની રચનાનો જન્મ થયો. અનેકવિધ પ્રયત્નો બાદ 'મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ મંડળ લિમિટેડ'ની સ્થાપના થઇ. પ્રો. રાજવાડે પ્રમુખ થયા અને મંત્રી તથા વ્યવસ્થાપકનું પદ એમણે પોતે સંભાળ્યું. ઇ. સ. ૧૯૧૭થી જ્ઞાનકોશની સક્રિય પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ. ૧૯૨૧માં એનો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો ને ૧૯૨૮માં એનો ત્રેવીસમો ભાગ પ્રગટ થયો. આ પ્રવૃત્તિ પાર પાડવામાં કેતકરને ઓછી મુસીબતો નહોતી નડી. ફ્રેંચ જ્ઞાનકોશકાર દિદેરોની માફક પૈસાની ટાંચ, શાસ્ત્રીય મતભેદો ને વિરુદ્ધ વાતાવરણનો તેમને ખૂબ સામનો કરવો પડેલો. એ માટે એ કાગળો લખતા એનો કોઇ જવાબ ન આપતું, પુસ્તકો મોકલતા એ કોઇ પરત ન કરતું. એક ઇતિહાસસંશોધકને આ કામમાં મદદ આપવા એમણે કહેતાં એણે જવાબ આપેલો કે, 'નાટકો લખી હું બાર મહિને હજાર રૂપિયા પેદા કાં ન કરૂં?' પણ કેતકરે એવી એકે મુસીબતથી પોતાની જાતને રૂંધાવા ન દીધી ને દિદેરોના Le Neveu de Rameau જેમ જ એમનો જ્ઞાનકોશ આજે મહારાષ્ટ્રીય વાઙ્મયની સમૃદ્ધિ બની રહ્યો છે. માત્ર પોતાના અદ્‌ભુત આત્મવિશ્વાસને લઇને જ એમણે એ કામ પાર પાડ્યું એમ કહી શકાય. એમને પહેલેથી જ ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી કે એ મહદ્‌કાર્ય માત્ર સ્વાવલંબનથી જ પાર પાડી શકાશે. એ દિશાનું જ્ઞાન એ અમેરિકામાં રહેલા ત્યારે જ ત્યાંના જ્ઞાનકોશના સંપાદકોને મળી, એમણે મેળવી લીધું હતું.

એમના ઇંગ્લંડનિવાસ દરમિયાન એક વિદુષી બાઇ મિસ એડિથ વિક્ટોરિયા કોહનનો એમને ભેટો થઇ ગએલો. એમની સંશોધકપ્રવૃત્તિ પર એ બાઇ મુગ્ધ બન્યાં હતાં. એમના બીજા પણ સદ્‌ગુણોથી પ્રેરાઇને તેમણે એમનાં જીવનસાથી બનવાનો નિર્ણય કર્યો અને સ્વદેશ, મિત્રો, સ્નેહીજનો સર્વેને છોડી, ૧૯૧૯માં તે હિંદ આવ્યાં અને વ્રાત્યસ્તોત્ર વિધિ દ્વારા હિંદુસંસ્કાર સ્વીકારી ડૉ. કેતકર સાથે લગ્નગ્રન્થિથી જોડાઇ ગયાં. પૂર્વેનાં આ મિસ કોહન તે હાલનાં શ્રીમતી શીલવતી દેવી. ડૉ. કેતકરની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં અને પુસ્તકોના વેચાણમાં એમણે જબર મદદ કરી છે. એવું કાર્યૈક્ય અને તાદાત્મ્ય બહુ થોડાં જોડાંમાં જ નજરે ચડે.

ડૉ. કેતકર જ્ઞાનકોશ જેવા સંશોધનાત્મક કાર્યમાં જ કંઇ નહોતા પૂરાઈ રહ્યા. લલિત વાઙ્મયની પણ એમણે અમોલ સેવા બજાવી છે. એ નવલકથાકાર અને કવિ પણ હતા. 'બ્રાહ્મણકન્યા', 'ગાંવસાસૂ', 'ગોંડવનાંતીલ પ્રિયંવદા', 'પરાંગદા', 'આશાવાદી' અને છેલ્લી અપ્રસિદ્ધ 'વિચક્ષણા' એમ છ લોકપ્રિય નવલકથાઓ એમણે લખેલી છે. એમની નવલકથા એટલે ગઇ અરધી સદીના મહારાષ્ટ્રીય જીવન, આકાંક્ષા અને વ્યક્તિજીવનનું જ્વલંત ચિત્ર. એમનાં લખાણોમાં જીવનની વિવિધતાનું માર્મિક નિરીક્ષણ છે, સ્વતંત્ર વિચારો છે અને જૂની રૂઢિશૃંખલાઓનું ભંજન છે. નવીન કલ્પનાઓ યોજવી એ એમનો નિત્યવ્યવહાર હતો. સભા જીતનારૂં વકતૃત્વ પણ એમને વર્યું હતું. હિંદની બધી ભાષાઓમાં જ્ઞાનકોશની આવૃત્તિઓ નીકળે એ એમનું મહદ્ સ્વપ્ન હતું. પણ એ પૂર્ણ ન થયું. ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં એનો એકેક ભાગ બહાર પડી, એ પ્રવૃત્તિ અટકી ગઇ.

મહારાષ્ટ્રમાં જાતિભેદની જે અધમ વૃત્તિ પ્રવર્તે છે એને લઇને ડૉ. કેતકરનું સાહિત્ય અને સંશોધનનું કાર્ય જોઇએ એટલા પ્રમાણમાં પ્રકાશમાં નથી આવી શક્યું. એ પોતે જાતિભેદમાં નહોતા માનતા, એટલે એમને અપમાનો પણ ખૂબ સહન કરવાં પડેલાં. વિદ્વાન અને પૂજ્ય ગણાએલી વ્યક્તિઓ સુદ્ધાંએ એમના પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવેલી ને એને પરિણામે જે માનના એ ભાગી હતા એ માન પણ મહારાષ્ટ્ર તેમને ન આપી શક્યું.

એ માન તો દૂર રહ્યું, પણ પોતાની પ્રવૃત્તિ આગળ ચલાવવા માટે યે એમને પોતાના વાચનલેખનના સમયનો ભોગ આપી પોતાનાં પુસ્તકો ખપાવવા રખડવું પડતું, ને એમનાં પત્નીને જર્મન ભાષાના વર્ગ લેવા પડતા. લોકપ્રિયતા નહિ, પણ લોકસેવા એમનો આદર્શ હતો. નહિતર પ્રોફેસરની કોલેજ જેવી નોકરી તરછોડી, બજારમાંથી આણેલાં જૂનાં કપડાં ને ચાર આઠ આનાના જાપાની જોડા ચડાવી, મજૂર જેમ પોતાનાં પુસ્તકોની પોટલી ઉપાડી ઘરેઘર તે ખપાવવા નીકળવાની એમને શી જરૂર પડી હોત? એવી સ્થિતિ મહારાષ્ટ્રે એમના પર ન લાદી હોત તો મરાઠી ભાષાને એમણે કેટલી સમૃદ્ધ કરી હોત? જે સમાજમાં એક વિદ્વાન નિષ્પક્ષપાત અને નીડર વ્યક્તિને સ્વસ્થ ચિત્તે લખવાનો પણ અવકાશ નથી મળતો એને વિષે વધુ શું કહેવાપણું હોય?

આવા એક ઉપેક્ષિત છતાં એકનિષ્ઠ સાહિત્યસેવક ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરનું તા. ૧૦મી શનિવારના રોજ પૂનાની સાસૂન હૉસ્પિટલમાં અવસાન થયું. એમનાં શબને, એમનાં

પત્નીની ઇચ્છા મુજબ દફન નહિ કરતાં એક ટેકરી પર દફ્નાવવામાં આવ્યું છે ને એમની સમાધિ પર આંગ્લ કવિ રોબર્ટ બ્રાઉનિંગની 'વૈયાકરણીની ઉત્તરક્રિયા' નામક કવિતાની આ લીટીઓ કોતરવામાં આવી છે:

'સર્વસાધારણ લોકો પ્રમાણે સાધારણ જગાએ એનું દફન કરવું યોગ્ય નથી. ટેકરીની ટોચ જ એને માટે યોગ્ય સ્થાન છે. સાધારણ માણસ પેઠે નજીવી વાતોમાં એ કદી રસ નહોતો લેતો. મહાન કાર્યો કરવાની એને ચિર આકાંક્ષા હતી, પણ એ પૂરી થયા પહેલાં જ તે આ જગત છોડી ગયો. સાધારણ માણસ એકેક પૈસાનો સંચય કરી, હજારોનો સંગ્રહ કરે છે; જ્યારે આ મહાપુરુષે આકાંક્ષા લક્ષાવધિની સેવી, પણ એકે પૈસો મેળવ્યા સિવાય વિદાય લીધી. જે મહાન પંડિતે જીવનમાં જ્ઞાનસંચયનો જ વ્રત અંગીકાર કર્યો તેને સાદી જગાએ દફનાવવાનો વિચાર માની પણ કેમ શકાય? એનું તો એવા જ સ્થળે દફન કરવું જોઇએ જ્યાં ચાંદનીનો પ્રકાશ અનિર્બંધ રમી રહ્યો હોય, જ્યાં પ્રભાતનું હિમતુષાર વાતાવરણમાં ઉલ્લાસ રેડતું હોય અને જ્યાં વાદળાંમાંથી આનંદ નીતરતો હોય. કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ઊંચેઊંચે ઊડનારાને આરામ માટે પણ એવું ઉચ્ચ સ્થાન જ જોઇએ. જગતને કલ્પના પણ ન આવે એવા ઉચ્ચ સ્થાને તેને જગા આપજો, તેને વિશ્રાંતિ લેવા દેજો. મેદાનના સામાન્ય વાતાવરણ વચ્ચે જીવવા એ જન્મ્યો જ નહોતો.'

ડૉ. કેતકર ગયા. મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો અંતરંગ પરિચય સેવનારાઓ કહે છે કે આવતાં ૨૦-૩૦ વર્ષોમાં મહારાષ્ટ્રને એવી બીજી પ્રતિભા મળશે નહિ. કદાચ મળે પણ; પરંતુ જીવનભર ઉપેક્ષિત એ આશાવાદી કાર્યકર્તા, શક્તિશાળી સંશોધક અને દીર્ઘ વ્યાસંગીની તુરબત મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યક્ષેત્રની એક કાળી ટીલી રૂપે તો રહેવાની જ. —અ.

કુમાર વિજ્ઞાનીઓ

એલનટાઉનની ભોંયતળીઆની એક પ્રયોગશાળામાં નવ વર્ષનો રોબર્ટ સ્નેલિંગ કાચની એક નળીમાં કાળો પ્રવાહી રેડી રહ્યો છે. અગિયાર વર્ષનો એનો મોટો ભાઈ વિલિયમ તેના પર નજર રાખી રહ્યો છે. બંને એ તપાસી લઇ ડોકાં ધુણાવે છે અને 'બેસ્ટ પર્મેનન્ટ આયર્ન-ગૅલો-ટૅનેટ'નું લેબલ મારેલી, એક ગૅલનની બરણીમાં તે ઠાલવી દે છે.

આ એમનો રોજિંદો ક્રમ છે, કારણ એ સ્નેલિંગ બંધુઓ વૈજ્ઞાનિક શાહીના વિશારદો છે. જુદા જુદા કમોની શાહીઓ બનાવી, સ્ટોરો, ઑફિસો, હૉટેલો અને શાળાઓમાં પહોંચાડવાનો એમનો ધંધો છે. વિલિયમ મોટો છે ને એ કંપનીનો પ્રેસિડેન્ટ છે, રોબર્ટ પ્રયોગશાળાનો નિયામક અને વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ છે. આ બે ભાઇઓની એ 'સ્નેલિંગ કેમિકલ ઇંક કંપની' વરસ દહાડે ૭૦૦ ડૉલરની આવક કરતી હોવાનું બહાર આવ્યું છે!

એવા તો, છથી માંડીને સોળ વર્ષના કેટલા યે કુમાર વિજ્ઞાનીઓ પોતાની પ્રવૃત્તિ અમેરિકા દેશમાં ચલાવી રહ્યા છે. અને તે વિજ્ઞાનની કોઇ એકાદ શાખામાં નહિ, પણ આખા યે વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં. વયમાં નાની, છતાં વિજ્ઞાનનો આવતી કાલનો મોરચો સર કરવાની ઉમેદ સેવતી એ ટોળી છે.

'કુમાર'માં તમે 'એક તારાનો આપઘાત' વાંચ્યો હશે. પણ એ નોવા હર્ક્યુલિસ તારાનો પહેલો પ્રથમ જોનાર તો રોબર્ટ લૂઈ નામનો, છાપાં વેચનારો એક કુમાર ફેરીઓ! રાત બ રાત વધુ ને વધુ પ્રકાશ રેડતા જતા એ પ્રકાશ વિષે હાર્લો શૅપ્લે જેવા વિજ્ઞાનીએ પણ કહ્યું છે કે, તારક સૃષ્ટિનો એ અભૂતપૂર્વ બનાવ છે. લૂઇને ખગોળનો શૉખ છાપાં વેચતાં વેચતાં જ લાગેલો ને હાથે કાચ દળી, જાતે બધાં ઓજારો લઇ એણે દૂરબીન તૈયાર કરેલું. એની એ તપશ્ચર્યા ફળી અને આજે તે ખગોળ માટેની શિષ્યવૃત્તિ મેળવીને, વર્જિનિયા યુનિવર્સિટીમાં વધુ પ્રગતિ સાધી રહ્યો છે.

આવા કુમાર ખગોળશાસ્ત્રીઓની જ અમેરિકામાં એક ક્લબ છે અને તેના અનેક સભ્યો તારામાં આવતા જુવાળથી માંડી સૂર્યના ગ્રહણ સુધીના આકાશી બનાવો દિવસ ને રાત નજરાવી જ રહ્યા હોય છે. અને આવા થોડાક કુમારોએ સાથે મળી તાજેતરમાં જ 'Hand book of the Heavens' નામની એક ચોપડી પણ બહાર પાડી છે.

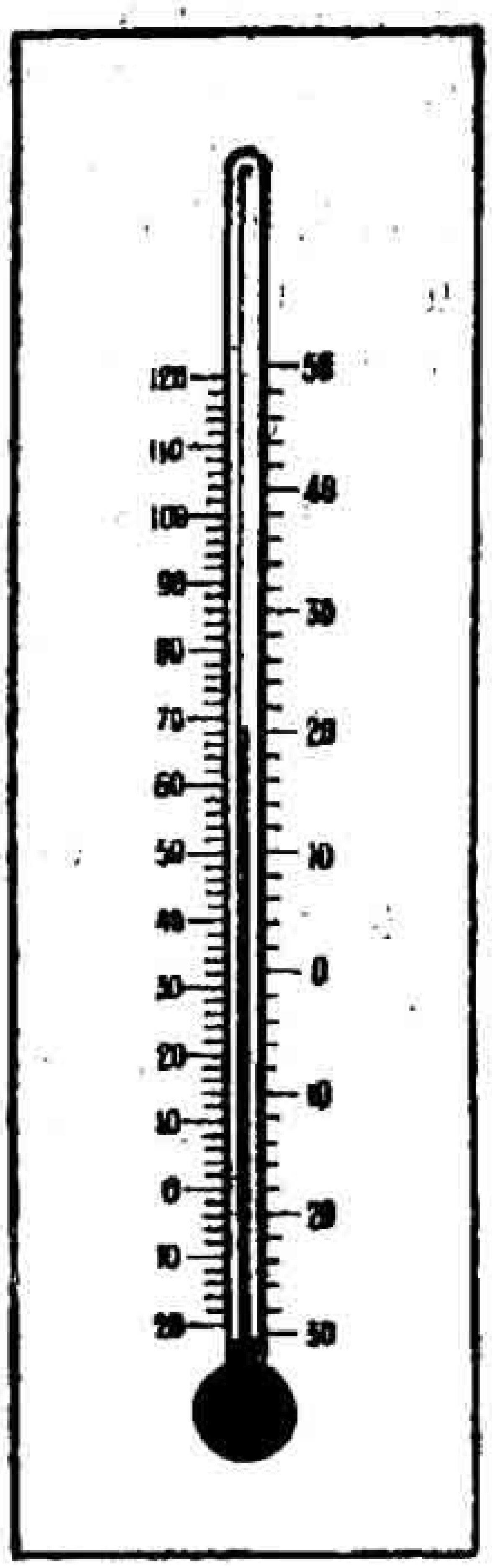
જ્યૉર્જ ફિડલર અમેરિકાના ન્યૂ જર્સી પ્રાંતના ઑડુબૉન ગામનો એક કુમાર છે. તેને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનનો શૉખ છે. એણે પોતે એકઠા કરેલા નમૂનાઓનું એક સંગ્રહસ્થાન બનાવ્યું છે ને એમાં એવી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી છે કે કેટલી યે ક્લબોમાં વ્યાખ્યાન આપવા એને નિમંત્રવામાં આવે છે.

વિજ્ઞાનમાં ભેજું કસતાં બેશક સાધનો અને પૈસાની સગવડ જોઇએ, પણ અમેરિકાના સાત વર્ષના કુમારોને પેટન્ટ મેળવતા અને અગ્યાર વર્ષનાઓને પોતાનાં વિમાનોમાં સોલો ફ્લાઇટ (એકાકી ઉડ્ડયન) કરતા વાંચીએ છીએ ત્યારે નથી લાગતું કે આપણી સામેની મોટી આડખીલી તો પ્રમાણિક ખંતનો અભાવ જ છે?

થર્મોમીટરનો ઇતિહાસ

આજે ઘણાંખરાં થર્મોમીટરો પર આપણે ફારનહાઈટનું નામ વાંચીએ છીએ, પણ એ એનો ખરો શોધક નથી. એનો શોધનાર તો ગૅલીલિયો. ઇ. ૧૬૧૧માં એણે એ શોધ્યું ત્યારે તો એ પાણી ભરેલી માત્ર એક નળી હતી. ગરમીથી પ્રવાહીઓ વિસ્તરે છે એ સિદ્ધાંત પરથી એણે એની રચના કરેલી.

એ ખાલી નળીનો એક છેડો ખુલ્લો હતો ને બીજે છેડે ગોળો હતો. એને તપાવીને એનું ખુલ્લું મોઢું પાણી ભરેલા વાસણમાં બોળવામાં આવતું. અંદરની હવા જેમ ઠરતી તેમ તેનું રોકાણ ઘટતું ને પાણી ઊંચું ચડતું; જેમ એ ગરમ થતી તેમ તેનું રોકાણ વધતું ને પાણી પાછું નીચે ધકેલાતું. આ

રીતે ઉષ્ણતામાનનો કંઇક ક્યાસ નીકળી શકતો, પણ ચોકસાઇભર્યો નહિ. એ કંઈક અંશે બૅરોમીટર પણ હતું, પરંતુ હવાના દબાણથી સાચા માપ માટે તે પર આધાર રાખી શકાતો નહિ.

પછી તો ન્યૂટને પ્રવાહીને ઠેકાણે તેલ મૂક્યું. બીજાઓએ આલ્કોહૉલ મૂક્યું, પણ ફારનહાઇટના જન્મ સુધી એમાં કશી વધુ ચોકસાઈ નહોતી આવી શકી.

ડેનિયેલ જેબ્રાઇલ ફારનહાઇટનો જન્મ ડાન્ઝીગ(જર્મની)માં ઇ ૧૬૮૬ના મેની ૧૪મીએ થએલો ને ૧૭૩૬માં આમ્સ્ટર્ડામ (હોલૅંડ) ખાતે તેનું અવસાન થએલું એ ધંધે તો વેપારી હતો, પણ વિજ્ઞાનમાં એને એટલો બધો રસ પડ્યો કે એણે વેપાર ઊંચો મૂકી દીધો. એના સમયના બધા સિદ્ધ વિજ્ઞાનીઓનાં થર્મોમીટર એણે બનાવી આપેલાં.

૧૬૭૦માં થર્મોમીટરમાં પારાનો પહેલો ઉપયોગ થયો, પણ એમાં વપરાએલો પારો અશુદ્ધ હોતાં એ નિષ્ફળ નીવડ્યો. ફારનહાઇટે એ શુદ્ધ બનાવવાની ગત શોધી કાઢી જેથી તે નળીમાં ચોંટી ન રહે કે વરાળમાં રૂપાંતર ન પામે.

થર્મોમીટર માટે છેડે ગોળાવાળી કાચની નળી બનાવી તેમાં પારો રેડવામાં આવે છે ને પછી તે તપાવવામાં આવે છે. એથી તેમાંથી બધી હવા નીકળી જતાં તરત તેનું મોઢું બંધ કરી દેવામાં આવે છે. નળી ઠરતાં પારો પાછો નીચો ઊતરે છે ને તેને ફરી વિસ્તરવાનો પૂરો અવકાશ રહે છે. થર્મોમીટર ગરમ થાય છે ત્યારે પારા સાથે નળીનો કાચ પણ વિસ્તાર પામે છે, પણ કાચ કરતાં પારો સાતગણો વિસ્તાર પામતો હોવાથી તે નળીમાં ઊંચો ચડે છે.

થર્મોમીટરોને ચોકસાઈભર્યાં બનાવવાની ખૂબ કાળજી રાખવામાં આવે છે, કારણકે જરાસરખી અચોકસાઇ પણ તેને નકામાં બનાવી દે છે. ફારનહાઇટે ઠંડીની અતિશયતાનું બિંદુ પહેલાં તો ડાન્ઝીગના શૂન્ય ઉષ્ણતામાન પર મૂકેલું, પણ પછી તેને માલૂમ પડ્યું કે બરફ ને મીઠાના મિશ્રણના ઉષ્ણતામાનની શૂન્યતા વધુ ચોક્કસ હતી. એ શોધ્યા પછી ઊકળતા પાણીનું ઉષ્ણતામાન એણે શોધ્યું ને એ બંને બિંદુ નક્કી કરી, વચ્ચેની જગ્યા ૨૧૨ ભાગમાં વહેંચી નાખી. પાણી ઠરી જાય એ બિંદુ તેણે ૩૨ ડિગ્રી પર આંક્યું. શરીરનું ઉષ્ણતામાન એણે ૯૬ ડિગ્રી નક્કી કર્યું હતું. આજે શરીરનું ઉષ્ણતામાન ફરીને ૯૮·૬ ડિગ્રી ગણાય છે, પણ ફારનહાઇટનાં તેનાં ઠરાવેલાં બે અંતિમ બિંદુઓ તો અચળ રહ્યાં છે.

પછીથી સેલ્સિયસે, પાણી ઠરે એ બિન્દુને શૂન્ય અને ઊકળતા પાણીના બિંદુને ૧૦૦ ગણી, નવું સેન્ટીગ્રેડ થર્મોમીટર બનાવ્યું. આજે જોકે લગભગ બધા વિજ્ઞાનીઓ તો એ વાપરે છે, પણ સામાન્ય જનતામાં તો હજી ફારનહાઇટનો જ ઉપયોગ ચાલુ છે.

સરવૈયું

સાબુના એકે તત્ત્વ સિવાયનો સાબુ તમે જોયો છે? છતાં અમેરિકાના બે ઉદ્યોગપતિઓએ એ બનાવવા પાછળ વીસ કરોડ ડૉલરની મૂડી રોકી છે કારણ? દુનિયાને હવે રોજ ને રોજ કંઈ ને કંઇ નવીન અને તે યે સારું ને સસ્તું જોઇએ છે. એ માગણીએ રસાયણોની દુનિયામાં આજ પૂર્વે કદી નહિ એવી હલમચલ મચાવી દીધી છે. અને એને પરિણામે બરફ કરતાં વધુ ઠંડો હલકો ને જલદી ઓગળે નહિ એવો ઘનીકૃત કાર્બન ડાયોક્સાઇડનો 'સૂકો બરફ', કપડાં ધોતાં રંગને બીલકુલ અસર ન થાય ને ફીણ ન વળે એવા ક્ષારવાળો 'આલ્કોહોલ' ને એવી તો અનેક અજાયબીભરી શોધો રોજ ને રોજ જગત સમક્ષ રજૂ થતી જાય છે. દેખીતી રીતે જ અમેરિકા એમાં મોખરે છે ને એને વર્ષે દિવસે તેર અબજ ડૉલરની આવક તો રસાયણીઓની ભૂંગળીઓને જ આભારી છે.

એકલું રસાયણશાસ્ત્ર જ શા માટે? બીજા કોઈ પણ શાસ્ત્ર તરફ નજર ફેંકો. રોજ બ રોજ અભિનવ સિદ્ધિઓની નવી સીમામાં પ્રવેશતી એની પ્રગતિ જોઇ, આ વીસમી સદી તમને માનવજીવનના કોઈ દિવ્ય પ્રભાત સમી જ જણાશે. માણસને સદીઓથી મૂંઝવી રહેલા કોયડાઓનો આ સદીએ ઉકેલ બતાવ્યો છે ને અનુલ્લંઘ્ય એવી મુસીબતોની પાર એણે માણસને મૂક્યો છે. એનું સાચું મહત્ત્વ પામવા, આપણે તેનું આજ સુધીનું સરવૈયું કાઢીએ.

એના ઉદયકાળે વાયુ અજેય જ મનાઇ ચૂક્યો હતો. વિમાનમાં ઊડવાના બધા અખતરા નિષ્ફળ ગયા હતા. એક માઇલ ઊડી શકનારને હજારો પૌંડોનાં ઇનામોની જાહેરાતો થતી. એવામાં અમેરિકાના રાઇટ બંધુઓ પાંચ મિનિટ અદ્ધર ઊડવાની વાતો છાપાંમાં આવી. કોઇ એ માનવા તૈયાર નહોતું. પરંતુ ૧૯૦૮માં વિલ્બર રાઇટે પારીસ નજીક દોઢ કલાક હવામાં ઊડી બતાવ્યું ને ૧૯૦૯ના જુલાઈમાં ફ્રાન્સના કિનારેથી મૉનોપ્લેનમાં ડોવર પહોંચી હેરી બ્લારિયૉએ ડેઇલી મેઇલનું એક હજાર પૌંડનું શકવર્તી ઇનામ જીત્યું. વીસમી સદીએ હવાને પરાજિત કરી.

શરૂઆતનાં એ વિમાનોનાં યંત્રો બહુ હલકાં હતાં. એંજીનપાવર પણ ખૂબ નીચી, ને ઊડનારને ધાસ્તી પણ ખૂબ રહેતી.

પરંતુ ફ્રેંચ વિમાની પીગોએ ૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચા ઊડી એ દૂર કરી. તેણે સાબિત કર્યું કે અશાન જો મજબૂત હોય અને જમીનની ખૂબ નજીક ન હોય તો કોઈ પણ સ્થિતિમાં તેને કાબૂમાં લઇ શકાય છે.

અને એ પછી આજ અઢી દાયકા બાદ આપણે શું જોઇએ છે? લાકડા ને કૅનવાસનાં એ વિમાનો અદશ્ય જ થઈ ગયાં છે. એને બદલે કદ અને શક્તિમાં અનેકગણાં ચડિયાતાં નક્કર ધાતુનાં વિમાનો માણસે બનાવ્યાં છે ને કેમ જાણે એ પોતાનાં ગુલામ હોય તેમ પચાસ હજાર ફૂટ ઉપર પણ એની પાસે મનફાવતું કામ લે છે. હવે તો વિમાનો માટે આટલાંટિક મહાસાગરમાં યે સ્ટેશનો ઊભાં કરવાની યોજનાઓ વિચારાય છે. અમેરિકાએ પાસિફિક આરપાર પાન-અમેરિકન એરલાઇન શરૂ કરી દીધી છે.

વળી આ સદીની શરૂઆતમાં પરમાણુનો સંભવ પણ અર્ધસત્ય લેખાતો. આજે તે કદ અને આકાર સહિત નિશ્ચિત બન્યો છે. તે માપી શકાય છે, તેની આંતરરચના જાણી શકાય છે, ને તેના ફોટોગ્રાફો પણ લઇ શકાય છે.

એવી જ રીતે બીનતારી સંદેશાની જે વાતને હસી કાઢવામાં આવેલી એ પણ આ સદીના ઉગમકાળે જ સફળતાને વરી ને ૧૯૦૧માં આટલાંટિક આરપાર એવા સંદેશા મોકલાયા. હવે તો રેડીઓ-ટેલીગ્રાફી ને રેડીઓ-ટેલીફોની યે જન્મી છે. ૧૯૨૦ સુધી જાહેર બ્રૉડકાસ્ટમાં કોઇ રસ નહોતું લેતું એ હવે સર્વસાધારણ બન્યું છે. આજે તો દુનિયાના એક છેડે બનતા બનાવની જાણ તુરતાતુરત બીજે છેડે થઇ જાય છે. દુનિયા જાણે ખોબા જેવડી બની ગઇ છે!

સેલેનિયમ અને ક્ષારોવાળી ધાતુઓ, દૂરદર્શનને વધુ ને વધુ નજીક આણતાં જાય છે. પ્રકાશને દબાણ હોવાની મૅક્સ પ્લાંકની શોધ ફોટોગ્રાફીમાં કમાલ કરી રહી છે. કાચી ધાતુઓમાંથી સોનું બનાવવા 'કૉલૉઈડ કેમિસ્ટ્રી' મદદે લેવાઇ છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો થયાં તો આપણા જ્ઞાનના પરીઘમાં સિદ્ધાંતો ને સાબિતીઓનો જાણે ગંજ ખડકાયો છે.

ભૌતિકશાસ્ત્રમાં પણ વિજ્ઞાનીઓની ગયા વર્ષની આ ઘોષણાએ અંગ વાજયો કહી શકાય: પ્રકૃતિમાં બનતો રેડીઓ-ઍક્ટિવ પદાર્થ પ્રયોગશાળામાં બનાવી શકાય છે! બીજું, ત્રણ વિજ્ઞાનીઓએ પરસ્પર સહકારથી કુદરતની એક મૂળભૂત શક્તિ શોધી કાઢી એ પણ એવું જ પરાક્રમ છે એ શક્તિ તે અણુઓના બે પડને એક સાથે સાંકળી રાખતી શક્તિ. ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ શોધી કાઢ્યું છે કે અણુ બહાર શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં કામ કરે છે તે કરતાં અણુના કેન્દ્ર (nuclei)માં તે સાડા સાત ગણી વધારે કામ કરે છે.

અને જીવશાસ્ત્રે (biology એ) શું શીખવ્યું? એણે જીવનની પ્રાથમિકતમ ભૂમિકાઓના જ્ઞાનનો વિસ્તાર કર્યો છે. રસાયણોની શીશાઓમાં છોકરાં જન્માવવાનો વખત તો હજુ નથી આવ્યો, પણ ગર્ભમાં તો પુંસ્તત્ત્વની કશી મદદ વગર રસાયણોથી જ બાળક જન્માવી શકાયું છે. જો કે હજી એ સફળ નથી થયું, કારણ એવી રીતે જન્મેલું બાળક બહુ નાજુક હોઈ જલદી મરી જાય છે.

માનસશાસ્ત્રે વળી માનસતરંગો બાબતનો ઉહાપોહ જગાવ્યો છે. એ તરંગો માનવમગજમાંથી પ્રસરણ પામતા વિદ્યુત્તરંગો છે. તે વૈયક્તિક છે એટલું તો સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે. પણ વ્યક્તિત્વ પીછાનવામાં તે કેટલે અંશે સહાયક છે એ હજુ જોવાનું રહે છે.

હજુ તો અરધાથી યે ઓછા વીતેલા વીસમી સદીના જીવનના ગાળાનું આ સરવૈયું છે. પણ હવે તો જેટલી વિધાયક એટલી જ એની વિઘાતક પ્રવૃત્તિ પણ જોર પકડતી જાય છે એટલે તેનું ભાવિ અત્યારથી ભાખી શકાય તેમ નથી.

'કુમાર'

સીંગાપોરનો ભૂતકાળ

*** વેપારના સફળ કેન્દ્ર તરીકે સીંગાપોરનું નામ પ્રખ્યાત છે જ. બ્રિટને પૅસિફિકમાં કરવા માંડેલી કિલ્લેબંદીમાં એક અગત્યનું મથક બનાવી તેને વધુ ખ્યાત બનાવ્યું છે. પણ સૈકાઓ પહેલાં સીંગાપોરનો એવો જ ઉપયોગ કરવામાં આવેલો એ જાણો છો? અહીં એને લગતી આપવામાં આવેલી ઐતિહાસિક માહિતી ઉતારી છે.

હિંદી અને પૅસિફિક મહાસાગરોના નાકા જેવું સીંગાપોર એ નામની નદી પર જ વસેલું છે. એ ઉત્તમ બંદર હોઇ, પૂર્વપશ્ચિમ જતાં જહાજોને નાંગરવાનું મુખ્ય બારૂં પણ છે.

આ સીંગાપોર સૈકાઓ પૂર્વે તુમાસિક નામે ઓળખાતું અને તે મહારાજાધિરાજ રાજેન્દ્ર નામના બૌદ્ધ રાજાને તાબે હતું. ચીનના મહાસામ્રાજ્ય પર ચડાઇ કરવાના ઉદ્દેશથી જ એણે એ વસાવેલું, પણ એ ઉદ્દેશ નિષ્ફળ ગયો. પરિણામે એના પછીના કાળમાં તેના પ્રત્યે દુર્લક્ષ થતું જઇ, છેવટે એ હિંસ્ર પ્રાણીઓથી ભરપૂર એક જંગલ બની ગયું.

એ પછી સૈકાઓ બાદ ઉત્તમ નામના કોઈ રાજાને એની પૂર્વેની ખ્યાતિ સાંભળી પાછું તુમાસિક વસાવવાનું મન થયું ને તે પોતાનાં માણસો લઇ ઊપડ્યો. કિનારે ઊતરતાં જ એક સિંહને સામે બેઠેલો જોયો ને એ પરથી એ પ્રદેશનું નામ તુમાસિક બદલાવી એણે સિંહપૂર પાડ્યું, જેનો અપભ્રંશ આજે સીંગાપોર થયો છે.

કાળાંતરે ત્યાં વસતી વધતી ગઇ ને તેનો અમલ પણ જુદા જુદા હાથ નીચે બદલાતો ગયો. કેટલોક કાળ તે ચીનના તાબામાં પણ રહ્યું હતું, પરંતુ એનો સુસંબદ્ધ ઇતિહાસ કંઇ મળતો નથી. જોકે એના પ્રાચીન અવશેષો ખોદવાનું કામ ચાલુ છે. એ ખોદાએલા અવશેષોમાંથી કાનનો એક અલંકાર પ્રાપ્ત થયો છે, જેના પર નારાયણની મૂર્તિ કોતરેલી છે. બીજા પણ એ પ્રકારના અવશેષો મળ્યા છે જે પરથી ચોક્કસ થાય

છે કે એક વખત ભારતીય સંસ્કૃતિએ પોતાનો વિજયધ્વજ ત્યાં પણ ફરકાવ્યો હશે. એ બાબત પર વધુ પ્રકાશ પડે ત્યારે ખરું. (મરાઠી 'પ્રભા' ઉપરથી)

આંખની માવજત

* * * આપણા શરીરમાં સૌથી નાજુકમાં નાજુક આંતર-રચનાવાળું અંગ આપણી આંખ છે. એની માવજત વિષે આ પહેલાંના અંકોમાં વખતો વખત ઉહાપોહ થએલો છે. આ અંકમાં થોડું વધારે.

આપણી તંદુરસ્તી આંખો પર ઘણી અસર કરે છે એ સાચું; પણ એના બગડવાનું કારણ મોટે ભાગે તો કચરો અને ખરાબ પ્રકાશ જ હોય છે. બાળકની, શાળાયોગ્ય વય થતાં તો તેને માટે પ્રકાશનો પ્રશ્ન ખાસ વિચારવાનો રહે છે.

પહેલું તો, પ્રકાશ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોવો જોઇએ; પણ તે આંજી નાખે એટલો બધો તો નહિ જ. બીજું, તે બત્તીનો પ્રકાશ હોય તો સ્થિર હોવો જોઇએ; અને ત્રીજું તે એવે ઠેકાણેથી આવવો જોઇએ કે જ્યાંથી હવા મારફત તેનો ધુમાડો આપણને પહોંચી ન શકે. આ ત્રીજે પ્રકાર તો આંખો જેટલો જ ફેફસાં માટે પણ નુકસાનકારક છે.

વીજળીના દીવા જોકે આ બધી ગરજ પૂરી પાડે છે, પણ આપણે ત્યાં બધાને તેવી સગવડ નહોતાં, ગ્યાસતેલના દીવા વાપરનાર સૌને માટે ઉપર્યુક્ત સલાહ જરૂરની છે.

મોટે ભાગે તો આંખો બગડવાનું કારણ આપણી પોતાની જ ગફલત હોય છે. ને એ ગફલતને લીધે જ ટૂંકી નજરનો રોગ આજે જગતવ્યાપી બન્યો છે. આંખના ડોળાને એની કુદરતી હદ કરતાં વધુ ખેંચવામાં આવે તેનું એ પરિણામ છે. એથી કરીને આપણી આંખનો લેન્સ, જે બધાં દૃશ્યોની છબી ઉતારે છે તે બાહ્યગોળ (convex) બનવા પામે છે ને તેને અંગે આંખના જ્ઞાનતંતુ જોડેના સંબંધથી તેનું અંતર પડતું જાય છે.

આંખની સંભાળ માટે આ અને આવી બીજી બારીક સૂચનાઓ ખાસ જાણવી જરૂરની છે. આપણો હિંદ એ બાબતમાં કમભાગીમાં કમભાગી દેશ છે કે સૌથી વધુ જન્માંધ બાળકો આ દેશમાં જ જન્મે છે. ને એ માટે માબાપો જ જવાબદાર છે. માબાપે ચોકખાઈ પાળવી જેટલી અગત્યની છે એટલું જ બાળકને ચોકખું રાખવું અગત્યનું છે. આંખોનાં પોપચાં પર બેસતી માખીઓ પણ ઘણી વખતે આંખ બગાડવાનો ચેપ મૂકતી જાય છે.

નાની ઉમરમાં ઝળાંહળાં પ્રકાશથી તો બચવું જ જોઇએ, પરંતુ સૂર્યનાં કિરણો પણ સીધાં આંખ પર ન આવે એથી યે ચેતતા રહેવાનું છે. બીજી બાજુ, મોટી વયે, આંખ ખેંચાય એવા ઝાંખા પ્રકાશમાં કામ કરવું છોડી દેવું જોઇએ. વાંચવા માટે ફાનસનો પ્રકાશ નુકસાનકર્તા છે, એટલે બની શકે ત્યાં સુધી દિવસે જ વાંચવાનું રાખવું. વળી વાંચતાંવાંચતાં આંખોને થાક જણાય કે એમાં ઝળઝળિયાં આવે કે તરત પુસ્તક ઊંચું મૂકી દેવું. વાંચતી વખતે પ્રકાશ સીધો ચહેરા પર કદી આવવા ન દેવો જોઇએ. ખભા પાછળથી એ આવી સીધો પુસ્તક ઉપર પડવો જોઇએ.

સૂતાંસૂતાં વાંચવાની ટેવ પણ સારી નથી. લોહીના સરળ ભ્રમણમાં એથી દખલ થાય છે, ને આંખને કષ્ટ પડે છે. માંદગીમાં કે એમાંથી ઊઠયા પછી યે વાંચવાની તકલિફ ન લેવી.

આટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં યે આંખો વિષે નાની શી ફરિયાદ ઊઠે કે તરત દાકતરની સલાહ લેવી ન ભૂલવી.

ચંગલપેંઠ અથવા પક્ષીતીર્થ

ત્રિવેન્દ્રમથી કેપ કન્યાકુમારી સુધી મોટરની સગવડ છે. વચમાં નાગરકોઇલ નામનું ગામ મોટરના જંકશન તરીકે ઓળખાય છે. અમે કેપ કન્યાકુમારીથી મોટર મારફત તીનેવલી રેલવે સ્ટેશન થઈ મદુરા આવ્યા. મદુરા એ ઘણું પ્રાચીન શહેર છે. અસલના વખતમાં તે પાંડવોની રાજધાની હતું. તીર્થગોરો હજુ પાંડવોના મહેલો વગેરે સ્મારકો આપણને બતાવે છે. અહીં એક ઉત્તમ કોતરણીવાળું ભવ્ય શિવાલય છે. હિંદુ લોકોના તીર્થક્ષેત્ર તરીકે ઉત્તર હિંદમાં જેવું માહાત્મ્ય કાશીક્ષેત્રનું છે, તેવું જ માહાત્મ્ય દક્ષિણ હિંદમાં આ મદુરા શહેરનું છે. અહીંથી ચંગલપેંઠ જવાય છે. અહીં પણ શિખરબંધ શિવાલય આગળ એક નાનું સ્વચ્છ મીઠા પાણીનું તળાવ છે, જેમાંથી બાર વર્ષે એક મોટો શંખ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને શંખકુંડ કહે છે. અહીંના તીર્થગોરો આપણને આ શંખ બતાવે છે. અહીં પુષ્કળ રમણીય ગિરિકંદરાઓ આવેલી છે. એક પહાડ ઉપર વેદગિરિ શંકર ભગવાનનું આકર્ષક મંદિર છે. આ મંદિર ઉપર જવા માટે પગથીઆવાળો રસ્તો બનાવેલો છે. જતાં અર્ધો કલાક થાય છે. પરંતુ ઉપર ગયા પછી ચારે બાજુનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોઇ ત્યાંથી પાછા આવવાનું મન થતું નથી. આ ગિરિમાળાના એક શિખર ઉપર એટલે કે મંદિરની પાસે જ હમેશાં બરાબર મધ્યાહ્ન સમયે મંદિરનો પૂજારી ઝાલર વગાડે છે, એટલે સમળી જેવા પણ સમળીથી મોટા સફેદ રંગના બે પક્ષીઓ આવે છે અને પૂજારી પાસેના ખાદ્ય પદાર્થો નિર્ભયતાથી ખાઇ પાછા ઊડી જાય છે. સંપાતી અને જટાયુ નામના આ બે પક્ષીઓ હશે અથવા તો તેમના વંશના હશે એમ અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે. ખરી હકીકત એ છે કે હમેશાં આ બે પક્ષીઓ આવીને ખોરાક ખાઇ ઉડી જાય છે. આથી આ ચંગલપેંઠને પક્ષીતીર્થ કહે છે.

—કેશવલાલ જટાશંકર મહેતા

સીગારેટ

સીગારેટ બનાવવામાં ખાસ કરીને ત્રણ વસ્તુઓ વપરાય છે. તમાકુ, તેને ખુશબો આપનાર પદાર્થ અને કાગળ. તમાકુ એને માટે ભીનાશ ટકાવવાના ખાસ ગુણવાળી જોઇએ. ખુશબો માટે પહેલાં તો એ તમાકુને ખાંડ (brown sugar), મધ

અને તેની સાથે રહેલા કોઈ ખુશબોદાર પદાર્થના મિશ્રણમાં બોળી કાઢવામાં આવે છે ને પછી લવિંગનું યા તજનું તેલ કે એવી કંઈ સુગંધી, ફુવારાથી એના પર છાંટવામાં આવે છે.

સીગારેટ માટેનાં કાગળ સેલ્યુલોસ ધરાવતા પદાર્થમાંથી જ બનાવવામાં આવે છે ને પછી એની બળવાની ક્રિયા પ્રમાણસર રાખવા તેમાં કૅલ્શ્યમ કાર્બોનેટ ભેળવવામાં આવે છે.

પહેલાં તો બધે સીગારેટો હાથે જ બનાવી લેવામાં આવતી, પણ અમેરિકાના આંતરવિગ્રહ પછી બૉન્સૅકે સીગારેટયંત્ર શોધી કાઢ્યું. જેમાં અત્યાર સુધી સુધારાવધારા થતા રહી, હવે તો એક મિનિટે બારસોથી સોળસો સીગારેટો બનાવી શકાય છે.

શોધકોએ સીગારેટના ધુમાડામાં નીચેના પદાર્થો હોવાનું શોધી કાઢ્યું છે: ફર્ફરૉલ, કાર્બન મૉનોક્સાઈડ, હાઇડ્રોજન સલ્ફાઈડ, હાઇડ્રોજન સાયેનાઇડ, મેથીલ આલ્કોહોલ, હાઇડ્રોકાર્બન્સ, નવસાર, સોમલ, અને નિકૅાટીન તો ખરું જ. નિકૅાટીનનું પ્રમાણ તમાકુના ભેજ પર આધાર રાખે છે. ઘૂંટીને દમ મારવાથી ધુમાડામાં તેનું પ્રમાણ વધે છે. મોઢામાં જતો ધુમાડો આમ્લમય હોય છે, જ્યારે સીગારેટને બીજે છેડે હવામાં જતો ધુમાડો ક્ષારમય હોય છે.

મેન્થૉલેટેડ સીગારેટો આવે છે તેમાં મિશ્રણ તો બીજી સીગારેટો સરખું જ હોય છે, પણ એ મિશ્રણ પર મેન્થૉલ ખાસ છાંટવામાં આવ્યું હોય છે. નિકૅાટીન વગરની સીગારેટો બનાવવાના પ્રયાસ પણ થયા છે, પરંતુ સફળ નથી થયા. લગભગ અરધા જેટલું એનું પ્રમાણ રહી જ જાય છે.

(સાયન્સ ડાઇજેસ્ટ)

અંધારામાં જોતો કૅમેરા

ઘણાં વર્ષોની શોધખોળ પછી એક જર્મન ઇલેક્ટ્રિક કંપનીએ બજારમાં એક એવો કૅમેરા મૂક્યો છે, જેનો લેન્સ, માણસની આંખ જ્યાં જોવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે એવા અંધારામાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે. એ શોધે એકલી ફોટોગ્રાફીમાં જ નહિ પણ સીનેમૅટોગ્રાફી, પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ, વૈદક, ગુનાઓનું શોધન વગેરે અનેક દિશાઓમાં નવી શક્યતાઓ ઊભી કરી છે.

આ કૅમેરાની કામગીરી સામાન્ય કૅમેરા જેવી જ હોય છે. ફરક માત્ર એટલો કે તે પ્રકાશનાં કિરણોનો નહિ, પણ ઇલેક્ટ્રોન કિરણોનો ઉપયોગ કરે છે. ફોટોગ્રાફિક લેન્સ જેવો જ તેને ઇલેક્ટ્રોન લેન્સ હોય છે. જેના પરથી આ શોધ સફળ થઈ છે એ ઇલેક્ટ્રોન કિરણોને લગતા નિયમોના શાસ્ત્રને 'જીઓમેટ્રિક ઇલેક્ટ્રોન ઑપ્ટિકલ સાયન્સ'નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ નવા શાસ્ત્રનો પાયો જર્મનીમાં રોપાયો છે અને ત્યાં જ તે ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધતું જાય છે. જો કે કેટલાક આગેવાન અમેરિકન વિજ્ઞાનીઓ પણ હવે તેની પાછળ પડ્યા છે.

● જર્મન કંપની દ્વારા બજારમાં મૂકાએલા આ સાધનમાં બીજી અદ્ભુતતાઓ ઉપરાંત પ્રકાશનાં લાલ કિરણોને વાદળી રંગમાં પલટાવવાની અને સાધારણત: અદૃશ્ય એવાં કિરણોને દૃશ્ય બનાવવાની પણ અદ્ભુત શક્તિ છે. અદૃશ્ય કિરણો એટલે માણસની નજરમાં ન આવતાં ઇન્ફ્રા-રેડ અને અલ્ટ્રા-વાયોલેટ કિરણો. આ 'અંધારો કૅમેરા' એ જ કિરણોનો ઉપયોગ કરે છે; એટલે તે વડે, બીલકુલ અંધારામાં ઊભેલી વ્યક્તિઓના પણ, કોઇ એમને જુએ છે એવી આશંકા યે એમના મનમાં આવવા દીધા સિવાય, ફોટોગ્રાફો ઝડપી શકાય છે.

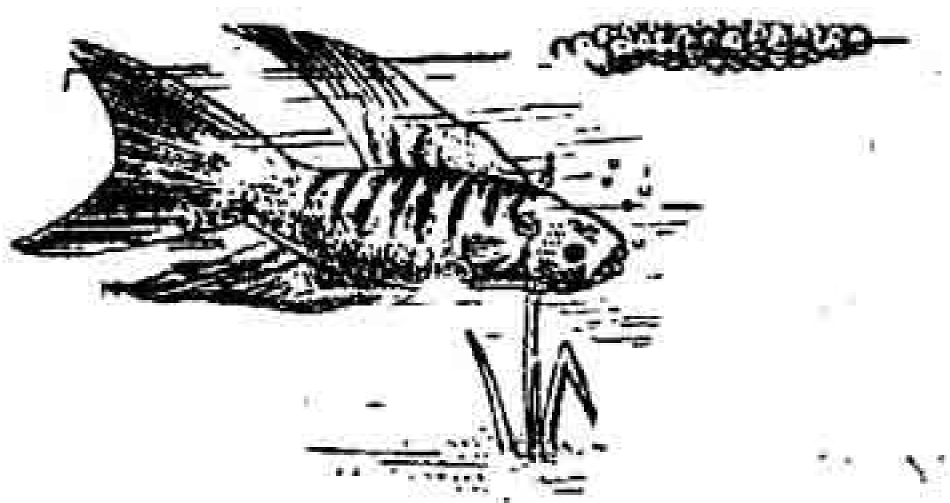
ડાર્વિનના થીઅરીને મળતાં ભાઇબેન

જે ભાઇબ્હેનનો ફોટો આ સાથે મોકલું છું તે જાતે ઢાઢી છે. ભાઇની ઉમર ૨૦ વર્ષની ને બહેનની ૧૫ વર્ષની છે. બહેન બહેરી ને મૂગી છે. તે કાંઇ બોલી શકતી નથી, તેમ જ સમજી પણ શકતી નથી. તેના બધા ચાળા મનુષ્ય કરતાં વાંદરાને વધુ મળતા આવે છે. આખો વખત તે પોતાના ભાઇના શરીરમાંથી તેમ જ તેનાં કપડાંમાંથી જૂ શોધ્યા કરે છે ને વાંદરાના જેવા ચાળા કર્યા કરે છે. તે જ્યાં બેસે ત્યાં જ હાજત થાય ત્યારે મળમૂત્રનો ત્યાગ કરે છે. તેના ભાઇને કંઇ ખાવાનું આપ્યું હોય ને તે ખાય ત્યારે એ પણ ખાય છે. પહોળા મોંના વાસણમાંથી તે મોઢેથી પાણી પીએ છે.

બંનેનાં માથાં બહુ જ નાનાં છે ને તેમનાં શરીર સારી રીતે વિકસેલાં છે. તેઓમાં માનસશક્તિનો તો બીલકુલ અભાવ જ છે. લગભગ દસ વર્ષની ઉમર સુધી તો તેઓ વાંદરાની માફક પોતાનાં હાથપગ ઉપર જ ચાલતાં હતાં.

—ત્રીકમલાલ ટોકરશી મહેતા

મિસરના સંત મૅકૅરિયસે, પોતાને મુક્તિનો માર્ગ પૂછવા આવેલા જિજ્ઞાસુને કબ્રસ્તાનમાં જઈ દફનાવેલાં મુડદાંને ગાળો ભાંડી આવવાનો આદેશ આપ્યો. તેમ કરીને એ પાછો સંત પાસે ગયો. 'કેમ, કશો જવાબ મળ્યો?' સંતે સવાલ પૂછતાં એણે નકાર ભણ્યો એટલે, સંતે કહ્યું, 'આજે ત્યાં રે જઇને બધાંની પ્રશંસા કરી આવ.' પેલા માણસે તેમ કર્યું, પણ સંતે પૂછતાં એનો યે કશો પ્રત્યુત્તર મળવાની ના પાડી અને પોતાની એવી મશ્કરી કરવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે હસતાંહસતાં સંત મૅકૅરિયસ બોલ્યા: 'એ જ મુક્તિ મેળવવાનો સાચો રાહ છે. તું પણ એ મુડદાં મિસાલ દુનિયાનાં માનાપમાનથી અસ્પૃશ્ય બની રહે.'

અનેકાર્થી શબ્દ: **શેરડો**=પગવાટ; લોહી તરી આવવાથી મો પર પડતો લાલ પટો; સુકાઇ ગએલાં આંસુના ડાઘ; ધ્રાસકો; ઠંડું પાણી પીવાથી એકદમ અંદર પેટ સુધી થતી અસર.

કહેવતોના અર્થ—'**હીરો ઘોઘે જઇ આવ્યો**'. કોઈ કામ પાછળ વગરસમજણે કે મૂર્ખાઇથી હદબહાર મહેનત લીધા પછી કંઈ શુક્રવાર ન વળે ત્યારે આ કહેવતનો ઉપયોગ થાય છે. એવી જ બીજી કહેવતો: 'આખી રાત રોઇ ને એક ડોસી મૂઇ'; 'કાંત્યુ પીંજ્યું રૂનું રૂ'; 'દળીદળીને કુલડીમાં ઉશ્રાવ્યું'; 'કાકા માંડ્યા ત્યાં ફોઇ રાંડ્યાં', 'ઘાંચીનો બળદ આખો દહાડો ફર્યો તો યે ઠેરનો ઠેર'; 'મહેનત બરબાદ ગુના લાજમ'; 'હરીભાઇ વડોદરે' વગેરે ઘણી છે.

લીંબુના રસમાં ઓગાળેલા મીઠાના મિશ્રણથી લોઢા પરનો કાટ દૂર થઇ શકે.

તિબેટન કુટુંબોમાં પહેલા જન્મેલા છોકરાને મઠમાં મોકલી દેવાનો રિવાજ હજુ સુધી ચાલુ છે.

તુવેરનાં મૂળ ચાવી જવાથી સાપનું ઝેર ઊતરી જતું કહેવાય છે.

પરપોટાને આપણે ક્ષણિક માનીએ છીએ પણ આ માછલી તે પર પોતાની લાળનું પડ ચડાવી તેને ચિરંજીવી બનાવી દે છે ને એમાં ઇંડા મૂકે છે.

સારા ફેઇસ પાઉડરની કસોટી એ કે તે પાણીમાં ઓગળી જવો જોઇએ. હલકા પાઉડરોમાં ચોખાના લોટની કે ચાકની કણીઓ હોવાથી એવા બારીક કણીઓ પછી ચામડીના છિદ્રોમાં ભરાઇ જઇ તે પૂરી દે છે, માટે તે કદી વાપરવો નહિ.

ઇટલીના રાજકુમારનું નામ, તેને લગાડાતાં વિશેષણો સાથે આવડું મોટું છે: વિટોરિયો ઈમાન્યૂઅલ આલબર્ટો કાર્લો થીઓડોરો ઉમ્બર્ટો બોનિફેસિયો અૅમેડિયો ડેમિયોનો બર્નાર્ડીનો જેનારો મેરીઆ.

દુનિયામાં સૌથી વૃદ્ધ પુરુષ? રશિયન વિજ્ઞાનીઓના કહેવા પ્રમાણે આ બુઢ્ઢો ૧૭૫ વર્ષનો છે, છતાં તેની બધી શક્તિઓ હજી જેવું ને તેવું કામ આપે છે. એ સાદો ને મુખ્યત્વે દૂધનો ખોરાક લે છે ને રોજ એક માઇલ ચાલે છે.

એક વરસમાં ઉંદરડી આશરે એંશી બચ્ચાંને જન્મ આપે છે.

ગણિતગમ્મત

૯૧ × ૧૧ + ૯ = ૧૦૧૦
૯૧૮૨ × ૧૧ + ૮ = ૧૦૧૦૧૦
૯૧૮૨૭૩ × ૧૧ + ૭ = ૧૦૧૦૧૦૧૦
૯૧૮૨૭૩૬૪ × ૧૧ + ૬ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦
૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫ × ૧૧ + ૫ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦
૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫૪૬ × ૧૧ + ૪ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦
૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫૪૬૩૭ × ૧૧ + ૩ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦
૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫૪૬૩૭૨૮ × ૧૧ + ૨ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦
૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫૪૬૩૭૨૮૧૯ × ૧૧ + ૧ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦

ખૂબી: (અ) ગુણ્ય વિભાગની સંખ્યાઓમાં પાસેપાસેની કોઇપણ બે ઊભી હાર લઇશું તો એકમાં ક્રમિક આંકડા ચઢતા ક્રમ પ્રમાણે હશે અને બીજીમાં એવા આંકડા ઊતરતા ક્રમ પ્રમાણે હશે. અને એ બે હારોનો સંબંધ જાળવતાં નવનો પાઠ આવશે. એટલે કે ૯×૧=૯; ૯×૨=૧૮, ૯×૩=૨૭ એ ચઢતો ક્રમ; અને ૯×૯=૮૧; ૯×૮=૭૨ અને ૯×૬=૫૪ એ ઊતરતો ક્રમ; (બ) ગુણ્ય વિભાગમાં આવેલી સૌથી છેલ્લી હારમાં ડાબી કે જમણી બાજુએથી વાંચતાં એકસરખી રીતે વંચાશે; (ક) ઉમેરવાની સંખ્યામાં ક્રમવાર ચઢતા અંકો છે.

(મૂળજી જેઠુ જોષી)